

ÓZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARĞI HÁM ORTA ARNAWLI
BİLİMLENDİRİW MİNİSTİRLİĞİ

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogika institutı

Ó.Álewov, A.Pazılov, Q.Seytmuratov, T.Ótebaev

PEDAGOGIKA TARIYXÍ
Sabaqlıq

Ташкент-2020

Ó. Álewov, A.K.Pazilov, Q.S.Seytmuratov, T.T.Ótebaev Pedagogika tariyxı. Joqarı pedagogikalıq oqıw orınları ushın sabaqlıq. Tashkent. « » baspası, 2020-jıl. ...bet.

Darslik «Umumiy pedagogika» namunaviy fan dasturining «Pedagogika tariyxı» sohasi asosida ishlab chiqilgan. Darslikda pedagogika tariyxiga doir masalalar yoritilgan. Darslik pedagogika oliy ta`lim muassasalari talabalari uchun muljallangan.

Sabaqlıq «Ulıwma pedagogika» ۇlgili pán baǵdarlamasınıń «Pedagogika tariyxı» tarawı tiykarında islep shıǵılǵan. Sabaqlıqta pedagogika tariyxına tiyisli máseleler sáwlelendirilgen. Sabaqlıq pedagogikalıq joqarı oqıw orınları studentlerine arnalǵan.

Juwaplı redaktor

Asqar Tlegenov – pedagogika ilimleriniń kandidatı, Ózbekstan Respublikası Qarı-Niyaziy atındaǵı pedagogikalıq ilim-izertlew institutı Qaraqalpaqstan bóliminiń direktorı, aǵa ilimiy xızmetker.

Pikir bildiriwshiler

P.Abdimuratov –docent, pedagogika ilimleriniń kandidatı.

Z.Qurbaniazova –docent, pedagogika ilimleriniń kandidatı.

Kirisiw

Ózbekstan Respublikası óz gárezsizligine eriskennen keyingi 28 jıl ishinde ózbek hám qaraqalpaq xalıqları jámiyetlik-siyasıy, ekonomikalıq hám mádeniy tarawlarda ayrıqsha jetiskenliklerge eristi. Óz tariyxına jańasha kóz-qarasta qatnas jasadı. Sovetler dáwirinde qadağan etilgen ullı babalarımızdıń qaldırǵan oǵada bay mádeniy hám ruwxıy miyrasların qunt penen úyreniwge múmkinshilikler jaratıldı. Ótkendegi qol jetpes ullı pedagogikalıq ideyalar, tárbiya hám tálim beriwge baylanıslı bolǵan turmıslıq tájiriybeler, ullı oy-pikir iyeleriniń húrmetin ornına qoyıw isleri janlandırıldı. Milliy pedagogikamız benen milliy tárbiyamızdıń jámiyetlik áhmiyeti oǵada arttı. Jas qánigelerdi zaman talabına ılayıq tayarlap shıǵarıwǵa bolǵan talap qatań kúsheydi.

Qaraqalpaqstan Respublikasında 1934-jılı dáslep muǵallimler institutı bolıp ashılǵan institut sońınan pedagogikalıq institutqa aylandırıldı. Biraq, usı instituttıń pedagogikalıq institut bolıwına qaramastan bul joqarı oqıw ornında «Pedagogika», «Pedagogika tariyxı» pánlerinen qaraqalpaq tilinde sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar jaratılmadı. Tek ǵana 2009 - hám 2010-jıllarda jergilikli avtorlar tárepinen «Pedagogika» oqıw qollanbası jaratılıp «Bilim» baspası arqalı basıp shıǵarıldı. Aradan segiz jıl ótkende, anıǵıraǵı 2018-jılı «Pedagogika teoriiyası» sabaqlıǵı respublikada birinshi ret qaraqalpaq tilinde Tashkenttiń «Noshir» baspası arqalı basıp shıǵarıldı.

«Pedagogika tariyxı» boyınsha qaraqalpaq tilinde ya sabaqlıq, ya bolmasa oqıw qollanba jaratılmadı. Degen menen pedagogika ilimleriniń doktori Ó.Álewovtıń 1993-jılı járiyalanǵan «Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı» atlı ilimiy miynetinen hám sabaqlıq, hám oqıw qollanba retinde paydalanılıp kelindi. Sonday-aq Ó.Álewov hám T.Jiemuratovlardıń avtorlıǵındaǵı «Pedagogika tariyxı» oqıw qollanbası universitet kishi baspası arqalı 2017-jılı jariq kóriw sharapatına miyasar boldı.

Qolınızdağı usınılıp atırğan «Pedagogika tariyxı» sabaqlıǵı jańa zamanga say pedagoglardı tayarlawda belgili dárejede járdem beredi degen úmittemiz. Bul oqıw qollanba Mámleketlik bilimlendiriw standartı, úlgili oqıw rejesi, D.I.Ruzieva hám B.X.Xodjaevlar tárepinen «**Ulıwma pedagogika**» degen atama menen dúzilgen hám Ózbekstan Respublikası Joqarı hám orta arnawlı bilimlendiriw ministrligi tárepinen 2018-jılı 25-avgustta tastıyıqlanǵan úlgili oqıw baǵdarlaması tiykarında islep shıǵıldı.

Baǵdarlamada pedagogikanıń úsh ózbetinshe tarawı, anıǵıraǵı «**Pedagogika teoriiyası**», «**Pedagogika tariyxı**» hám «**Pedagogikalıq sheberlik**» tarawları bar. Qolınızdağı sabaqlıq usı úsh tarawdıń ishindegi «**Pedagogika tariyxı**» tarawı boyınsha tayarlanıldı.

Sabaqlıqtı tayarlawda Shıǵıs hám Oraylıq Aziyanıń ótmishdegi ullı oyshıllarınıń táliymatları, miynetleri, xalıq pedagogikası materialları paydalanıldı. Studentlerdi óz betinshelikke, jedellilikke, tınbay úyreniwge, erinbey izleniwge hám izertlewge, tapqırılıqqa, baslamashıl bolıwǵa, dóretiwshilik penen oylawǵa hám miynet islewge ádetlendiriwge baǵdarlangan islerge kewil bólinde.

Sabaqlıq óz ishine ulıwma 13 temanı qamtıydı. Hár bir temanıń aqırında studentlerdiń ózin-ózi tekseriwi hám bahalawı ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar hám testler berildi. Biz, sabaqlıqtı dúziwshiler, pedagogika tariyxınan ótkeriletuǵın sabaqlarǵa tayarlanganda ol sorawlarǵa juwap tabıwdı, tapsırmalardı orınlawdı, másele menen testlerdi sheshiwdi usınıs etemiz.

Sabaqlıq tiykarınan pedagogikalıq joqarı lqıw orınlarındaǵı 100000 gumanitar bilim tarawınıń 110000 pedagogika tálimi tarawına arnalǵan. Sabaqlıq matematika, fizika hám astronomiya, ximiya, biologiya, geografiya, tariyx, informatika pánlerin oqıtıw metodikası, suwretlew óneri hám injenerlik grafika, muzıka tálimi, qaraqalpaq tili hám ádebiyatı, ózbek tili hám ádebiyatı, qazaq tili

hám ádebiyatı, ingliz tili hám ádebiyatı, milliy ideya; ruwxıylıq tiykarları hám huquq tálimi, fizikalıq mádeniyat, miynet tálimi tálım baǵdarları studentleriniń paydalanıwına qolaylastırılǵan.

Sabaqlıqtıń I-VII bólimi professor Ó.Álewov hám docent A.Pazılov, VIII bólimi professor Ó.Álewov, docent A.Pazılov hám pedagogika ilimleriniń doktori T.Ótebaev, IX bólim docent Q.Seytmuratov hám T.Ótebaev, X-XII bólimler docent Q.Seytmuratov, sabaqlıqtaǵı hár bir temadan keyin, studentlerdiń bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerin bekkemlewge baylanıslı dúzilgen sorawlar menen testler docentler A.Pazılov hám Q.Seytmuratovlar tárepinen tayarlanıldı.

Avtorlar jámaáti sınshıllar tárepinen sabaqlıqtıń sapasın jaqsılawǵa járdem beretuǵın barlıq usınısların aldaǵı waqıtta esapqa aladı dep isendiredi.

Avtorlar jámaáti

1-TEMA. PEDAGOGIKA TARIYXÍ PÁN SÍPATÍNDÁ. ÁYYEMGI JÁMIYETTEGI TÁRBIYA. EŇ ÁYYEMGI DÁWIRLERDEN VII ÁSIRGE SHEKEMGI TÁLIM-TARBIYA HÁM PEDAGOGIKALÍQ PIKIRLER

JOBASÍ:

1.1. Pedagogika tariyxı pániniń mazmunı hám tárbiya metodlarınıń sisteması

1.2. Eń áyyemgi dáwirlerden VII ásirge shekemgi tálim-tarbiya hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı

1.3 Eń áyyemgi jazba esteliklerde tálim-tarbiya máseleleriniń sáwleleniwı

Tayanış túsinikleri:

Türk xalıqları, mádeniy turmıs, tálim-tárbiya, kóz-qaraslar, jazıw-sızıw, Orxon-Enisey jazıw esteligi, jaslar tárbiyası.

Pedagogika tariyxın úyreniwdin maqseti:

- pedagogikalıq pikirler pawajlanıwınıń dawirlik özgesheliklerin anıqlaw;
- mektep hám pedagogikalıq pikirler rawajlanıwın salıstırmalı túrde analizlew hám olardı ulıwmalastarıw:
- pedagogikalıq miyraslarǵa aksiologiyalıq jaqtan baha beriw hám qádiriyatlarımızǵa tiykarlangan qatnaslardı payda etiw;
- pedagogikalıq derekler menen islesiw hám olardı tipologiyalıq-tekstologiyalıq jaqtan analizlew;
- pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwında olardı analizlew arqalı tálim-tárbiya rawajlanıwınıń maqsetli baǵdarların boljaw kompetentsiyaların ózlestiriw isleri baslı maqsetlerden biri bolǵanlıǵı belgili boldı.

Tema mazmunı:

1.1. Pedagogika tariyxı pániniń mazmunı hám tárbiya metodlarınıń sisteması

Ǵárezsizligimizdiń sharapatı menen xalqımızdın neshshe ásirler dawamında árman etken milliy qádiriyatları qayta tikleniw hám rawajlanıwlarǵa miyasa boldı. Endigiden tariyxımız buzıp kórsetilmeytuǵın boldı.

Áyyemgi waqítlardan baslap-aq xalqımızdın oǵada bay tariyxqa iye ekenligin, onıń tálim-tárbiyaǵa baylanıslı keń mazmundaǵı miyrasların jaratıp, bekkemlep, ózinen sońǵı áwladlarǵa miyras etip qaldırıp ketkenligin ullı alımlarımız ózleriniń miynetlerinde hár tárepleme sáwlelendirip berdi.

“Pedagogika tariyxı” pániniń maqseti, wazıypaları hám mazmunı uzvık ótmishke barıp taqaladı. Al, milliy hám ulıwma insanıy qádriyatlar, xalq pedagogıkası, Oraylıq Aziya hám Shıǵıstın belgili oyshıllarınıń ilimiy hám ruwxıy miyrasları, Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası, Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoevtın tálim hám tárbiyaǵa baylanıslı ideyaları “Pedagogika tariyxı” pániniń haqıyqat metodologiyalıq tiykarı bolıp esaplanadı.

Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimovtın atap ótkenindey “Tariyxtı eslew, xalqtın, janajan úlkenin, mámleketimiz territoriyasınıń qalıs hám dál tariyxın tiklew milliy ózlikti ańlawdı, kerek bolsa, milliy maqtanış sezimlerin tiklew jetilistiriw procesinde oǵada úlken orındı iyeleydi”.

Xalqımızdın ata-babaları bunnan bir neshe mın jıllar aldın jasaǵan bolıp, olar joqarı hám ózine tán mádeniyattı payda etiwde oǵada úlken hám mashaqatlı joldı basıp ótken. Degen menen usı orında xalqımızdın eń dáslepki ata-babaları kim bolǵan? Olar adam tekli maymıllardıń áwladlarıma yamasa haqıyqıy adamiyztın áwladlarıma? Bizlerdin úyrenip elede rawajlandırıp baratırǵan, adamzat jámiyetine tiyisli mádeniyattın tiykarın maymıllar jaratqanba degen sorawlar kimdi bolsa da qızıqtıratuǵınlıǵı tabiyǵıy hal.

Bul másele boyınsha ilimpazlardın sońǵı pikirlerine súyenetuǵın bolsaq; adam ózine tán maqluqattın bir túri bolıp, ol fologenezdin miynet teoriyası tiykarında qalıplesip shıqqan. Adam maymıldan awǵan degen túsiniك gónerip, ol óz aldına tiri maqluqattın bir túri, usı túrdin jetilisiwinde mıynet baslı xızmet atqarǵan dep kelinbekte.

Eń áyyemgi tárbiya haqqındaǵı estelikler bizge shekem jetip kelmegen. Biraq Gerodottıń, Mahmud Qashqariy hám basqalardıń shıǵarmaları, Orxon-Enisey, «Avesto» jazba estelikleri arqalı olar haqqındaǵı pikirler bizge jetip kelgen.

Degen menen dáslepki diniy túsinikler, eń ápiwayı ashılıwlardıń quramalasıp barıwı siyaqlı jaǵdaylar insan sanasınıń qáliplesip barıwına túrtki boldı. Bul protsess birneshshe mın jıllıqlardı óz ishine aldı. Usı dáwirlerde insan sanasınıń qáliplesiwiniń tiykarı sıpatında qabıllanǵan minez-qulq qaǵıydaları, jámiyetlik talaplar júzege keldi. Eń áyyemgi adamlarǵa tán bolǵan ózgeshelikler, olardıń dáslepki, ápiwayı tilekleri, arzıw-úmitleri xalıq dástanlarında ápsanawiy qadimgi qaharmanlar obrazlarında óz sáwleleniwlerin taptı. Máselen ilimpaz Q.Ayımbetovtıń «Xalıq danalıǵı» atlı miynetinde atap ótkenindey dástanlardıń dóreliwin mınaday dáwirlerge bóliwge boladı:

1. Eń eski dáwir («Shar`yar»);
2. Pecheneg-qıpshaq dáwiri yaǵnıy 11-12-ásir («Qoblan»);
3. Altın Orda dáwiri yaǵnıy 13-15-ásirler («Edige», «Er Shora», «Nuraddin»);
4. Qońırat-Baysun dáwiri yaǵnıy 15-16-ásirler («Alpamıs», «Máspatsha»;
5. Buxara-Bulunǵır dáwiri yaǵnıy 16-17-ásirler («Qırıq qız», «Bozuǵlan», «Shiyrin Sheker», «Er Ziywar»);
6. Xorezm dáwiri yaǵnıy 17-20-ásirler («Yusup Axmed», «G`arip ashıq», «Goriǵlı», «Yusup Axmed») h.t.b. (2,6).

Janǵa sıyınıw (onimizm), haywanatlar ruwxına sıyınıw (totemizm), sıyırshılıq siyaqlı diniy túsinikler hám máresimler óz sáwleleniwini tapqan ápsana hám ráwiyatlarda eń áyyemgi ata-babalarımızdıń oylaw dúnyası sáwlelendirilgen.

Usı dástanlardıń ishinen «Shar`yar» dástanı biz sóz etip atırǵan dáwirge tuwra keledi eken. Dástandaǵı waqıyalarda adamlar, periler, duwa, tilsimler, kúshik,

pıshıq haqqında sóz júritilgeni menen adamnıń maymıldan payda bolǵanlıq haqqında pikirler júritilmeydi.

Joqarıda ayılǵanlardan tısqarı pedagogika ilimi, sonıń ishinde pedagogika tariyxı áyyemgi mádeniy baylıqlardı úyreniwde úsh tiykarǵı dereklerge súyenedi:

1. Arxeologiyalıq qazılmalar nátiyjesinde tabılǵan buyımlar.
2. Xalıq awızeki dóretiwshiligi materialları hám jazba derekler.
3. Ullı insanlar hám oyshıllardıń dóretiwshilik miynetleri.

Tarixtan bizge, eń algashqı jámiyet adamlarınıń miynet islewleri nátiyjesinde ózleriniń zárúrliklerin qandırıp otırǵanlıǵı belgili. Mine, usı protsess jas áwladqa miynet islew, ámeliy jumislardı orınlawǵa baylanıslı bolǵan teoriyalıq bilim, uqıplılıq hám kónlikpelerdi qalıplestiriwge tiykar salǵan. Miynetti shólkemlestiriw dáslepki waqıtları jámiyetlik turmıstı jolǵa qoyıw tiykarında ámelge asırıldı. Keyninen tárbiya insan xızmetleriniń tiykarǵı tárepine, jámiyetlik sananı qalıplestiriwdiń áhmiyetli negizine aylandı.

Urıwshılıq jámiyetinen aldınǵı waqıtlarda da insan jasaw ushın gúresip keldi. Bul waqıtlarda urıwdıń yamasa qábiyleniń barlıq aǵzaları topar bolıp miynet islewge májbúr edi. Egerde topar bolıp miynet islewge háreket etpese, ózleriniń zárúrliklerin qandırıw múmkinshilikleri tómén edi. Waqıttıń ótiwi menen miynet xızmetlerin shólkemlestiriw jámaát aǵzaları ortasında úsh toparǵa bólistirildi: 1. Balalar hám óspirimler; 2. Jámiyetlik turmıs hám miynetke tolıq qatnasıwshılar; 3. Kekseler.

Algashqı obshinalıq jámiyette bala óziniń qolınan keletuǵın hárqanday jumıslarǵa qatnasıp turmıs keshiriwi ushın zárúr bolǵan miynet kónlikpelerin iyelegen. Bul jaǵdaylar awır sharayatlarda keshken. Ul balalar eresekekler menen birge ań awlaw, qural islew jumısların orınlap barsa, qızlar analarınıń janında orınlanatuǵın yumislardı bejergen, miynet sırların ózlestirgen.

Jas balalar úlkenlerdiń qadaǵalawı astında belgili dárejede tájiriybelerge iye bola baslaǵan. Olar belgili bir waqıtlardan ótkennen keyin arnawlı sınaqlardan ótip, úlkenler menen ámeliy xızmetlerge qatnasıw huquqına iye bola baslaǵan. Balalardı belgili bir jasqa shekem tárbiyashıǵa yamasa ustazǵa tapsırıw dástúride orın alǵan hám ol elege shekem ayırım orınlarda saqlanıp kiyatır.

Urıwshılıq jámiyetiniń kelesi basqıshlarında balalar miynetiniń kólemi keńeyip, úyretiletuǵın kásip-óner túrleri kóbeyip baradı. Tájiriybeli adamlar balalardı tárbiyalaw menen birge olarǵa jazıw-sızıwdı, oqıwdı úyrete baslaydı. Sońınan áste-áste áskeriy óner sırlarına óte baslaydı. Balalarǵa áskeriy óner sırların úyretiw isleri birqansha quramalıraq bolıp, bul iske arnawlı bilim, uqıplılıq, kónlikpelerge iye bolǵan ustazlar shaqırıladı.

Eramızdan aldınǵı mın jıllıq ortalarında Aleksandr Makedonskiy basqınshılıǵınan soń grek, sonday-aq, fars jazıwları málím waqıtlarǵa shekem qollanılǵan. Sońınan Avesto, Xorezm, Soǵd, Kushan, Orxon-Enisey, uyǵur ham basqa jazıwlar payda bolıp, tálim-tárbiyanıń rawajlanıwında óz tásirin tiygizdi.

Usı dáwirlerge kelip áyyemgi obshinalıq jámiyettegidey jámáát bolıp jasaw dástúrli rawajlanıp bardı, jańa-jańa ashılıwlar júz berdi. Qıtayda qaǵazdıń oylap tabılıwı, Hindistanda esaplaw, onlıq sanlar sistemasınıń payda bolıwı, Mesopotamiyada jer sharınıń graduslarǵa, sutkanıń saatlarǵa, minut hám sekundlarǵa bóliniwiniń oylap tabılıwı, Oraylıq Aziyada Jerorta teńizi menen Hindistandı ózara baylanıstırıwshı kárwan jolınıń payda bolıwı, sońınan «Ullı jipek jolınıń» ashılıwı usı territoriyada jasawshı xalıqlardıń mádeniyatınıń rawajlanıwına hám jazıwlarınıń tarqalıwına sebepshi boldı.

Eramızdan aldın shama menen 484(480)—431(425) jıllarda jasaǵan grek tarixshısı Gerodottıń “Tarix” kitabında áyyemgi farslar, saklar, massagetlerdiń tálim-tárbiyaǵa baylanıslı maǵlıwmatları berilgen. Bunda kórsetiliwinshe ul

balalar maqtanish etilgen. Patsha kimniń ulı kóp bolsa, oǵan hár jılı sawǵa-sálemler jibergen. Bunnan tısqarı balalardıń jasına itibar qaratılǵan. Ul balalar bes jastan jigirma jasqa shekem tek úsh nársese: atta júriw, oq jaydan oq atıw hám durıs sózlilikke úyretilgen. Bala bes jasına shekem ákesine kórsetilmegen, ol áyeller tárbiyasında bolǵan.

Balalar hesh waqıtta ata-anasına húrmetsizlik islemegen. Bunnan tısqarı, Gerodot farslar ushın ótirik sóylew hám qarızdar bolıw shermendelik esaplanǵan deydi. Olar dáryalardı muqaddes dep bilgen. Suwǵa túpirmegen, hátteki qolların juwmaǵan. Olar batırılıqqa tárbiyalanǵan.

Áyellerde batır bolǵan. Máselen, Plutarxtıń kórsetiwi boyınsha patsha Kir farslardı urısqa atlandırǵanında olar jeńilip qalıp qalaǵa qarap qasha baslaydı. Sol waqıtta qala darwazasınan áyeller shıǵıp, jaǵaların jırtıp, qashıp kiyatırǵan erkeklerge qarap: «Ey nainsaplap, qayaqqa qashpaqshısız? Endi Sizler dúnyaǵa kelgen jayınıızǵa qaytıp jasırına almaysızlarǵoy» dep shawqım kótergen. Nátiyjede qashıp kiyatırǵanlar jáne urısqa túsip qarsılasların jeńgen. Usını kórgen Kir «Bul qalaǵa qaysı shah qádem qoysa, hár bir ayselge bir-birden altın teńge sawǵa etsin» dep jazıp qaldırǵan.

Plutarxtıń jáne bir kórsetiwi boyınsha, Aleksandr Makedonskiy basıp alǵan jerlerindegi xalqlarǵa jaqınlasıw hám makedoniyalıqlar menen jergilikli xalıqlardıń úrp-ádetlerin jaqınlastırıw maqsetinde otız mıń balanı ajratıp alıp, grek tilin hám makedoniyalıqlarǵa tán bolǵan áskeriy óner sırların úyretiwge buyırıq bergen.

Imperator Yan Li (615-617)dıń elshisi Vey Tszi diń esabatlarında Samarqand qalasındaǵı tálim-tárbiyaǵa baylanıslı baqlaǵanların kórsetip ótedi. Onda kórsetiliwinshe Samarqant sawdagerleri ul balaları 5 jasına shıqqanda oǵan hám sawdanı, hám oqıwdı úyreter eken.

Eń áyyemgi dáwirlerdegi tálim hám tárbiyaǵa baylanıslı bolǵan qımbatlı maǵlıwmatlardı biz xalıq awızeki dóretpeleri, sonıń ishinde dástanlardan alamız (Shár`yar, Alpamıs, Qoblan...).

Dástanlarda, ańızlarda, ápsanalarda qaharmanlar jaqsılıqtıń jeńiske erisiwi ushın jamanlıqlar menen gúresedi hám jeńedi Ózleriniń sol waqıttaǵı mádeniyatların kórsetedi. Sonıń ushında bul dástanlardıń qaysı birin alıp qarasańızda xalqımız qásterlegen, etnomádeniyatımızdan orın alǵan ádillik, insanıylıq, iymanlılıq, shúkirlilik, amanattı aman saqlap óz iyesine quwıstırıw, mártlik, hadallıq, ádeplilik hám óz ornında sóylew mádeniyatı siyaqlı koplegen unamlı qásiyetler, sıpatlar bir-birleri menen salıstırılıp kórsetiledi.

Xalıq dástanlarınıń ishinen orın alǵan etnomádeniyatımızdın bul kórinisleri neshshe ásirlerden berli, xalqımızdın basına túsken awır músiybetler, kóship-qonıwlarǵa qaramastan bala tárbiyası islerinde qollanılıp kelingeni. Bul is xalqımızdın ózleriniń materiallıq kún kórisi hám óz mádeniyat tariyxında kóp xalıqlar menen qarım-qatnas jasawı arqalı bir-birlerinen úyrenip barǵanlıǵınan derek beredi. Nátiyje de, xalqımızdın mádeniy dárejesi rawajlanıp, bayıp otırǵan.

Xalqımızdın usınday mádeniyatı menen ádebiyatın keyingi áwlad basqa xalıqlar menen bolǵan qarım qatnasları nátiyjesinde jáne de jetilistirip, ózinen sońǵı áwladqa jetkerip, jámiyetimizdın alǵa qaray rawajlanıwına ózleriniń ilaylıq úleslerin qosıp keldi. Belgili ilimpaz, filologiya ilimleriniń doktorı Qallı Ayımbetovtıń kórsetiwi boyınsha «Qaraqalpaq xalqı túrli tariyxıy sebepler menen óziniń jaylawı menen qıslawın taslap kóship watannan, jerden, suwdan kún kóristen ayrılса da olar óziniń ruwxıy azıǵı bolǵan, jılaǵanda jubanatuǵın, tariqqanda tolǵanatuǵın, qapalansa kewil kóterip quwanatuǵın awız ádebiyatın aytıp jırlap ózi menen birge ala júrgen».

Xalıq - adamlarǵa tán bolǵan eń jaqsı qásiyetlerdi ozinen sońǵı áwladlardın minez-qulqında qalıplestiriw ushın dástan materialları arqalı násiyatlawdan jalıqpaǵan. Filologiya ilimleriniń doktorı, professor N.Japaqov Ózbekstan Ilimler

Akademiyasının Qaraqalpaqstan filialı arxivinde 50 den aslam járiyalanbağan xalıq dástanları bolǵanlıǵın ayta kelip bunıń «...oǵada úlken mádeniy baylıq» (14,412) ekenligin tastıyıqlaydı. Jáne de, bul dástanlardıń «...xalqımızdıń tariyxın, mádeniyatın hám ádebiyat tariyxın tolıqtırıwda úlken áhmiyetke iye...» (14,412) ekenligine ayrıqsha áhmiyet beredi.

Bir misal. Qaraqalpaq xalıq dástanları ishindegi «Edige» dástanında Edigeniń úlken ruwxıy-ádep-ikramlılıq mektebinen ótkenligi onıń Sátemir xan menen ushırasıwında óziniń ayqın kórinisin tabadı. Ol Toqtamıs xan menen arazlasıp Sátemirdiń eline kelgende de biyjuwap is etpeydi, hátteki, dárwazanı baǵıp turǵan «....máritiyler menen sóylesip, ruxsat alıp» (11,4,) bolıp, sońınan qalaǵa at oynatıp kiredi «...Patshaǵa sálem beredi» (11,19).

Óz náwbetinde Sátemir xan da úlken tárbiya mektebinen ótken ullı adam. Ol da ózine kelgen miymandı jaqsılap kútedi. Ózinshe «jumbaq» bolǵan bul adamnıń qolınan ne keletuǵınlıǵın, neler kelmeytuǵınlıǵın da bilgisi keledi. Sebebi, jumıs bererde sınap koriw, qolınan qanday is keletuǵınlıǵın, oy-orisiniń keńligin boljaw burınnan sońǵa qalǵan jol. Sátemir xan Edigeniń mártligin, ádepliligin sınap kóriw ushın eki basqıshlı sınaq jolın tańlap aladı.

Birinshi sınap kóriw máwritinde Sátemir xan «Edigejan altın taxqa min» (11,19) dep hámir etkeninde, Edigeniń xan hámirin tárk etpey orınlawı, biraq, altın taxtı oǵada úlken puxtalıq hám ustalıq penen iyesine qaytıp beriwi onıń ájayıp ádep-ikramlılıq mektebinen otkenligin bildiredi. Egerde, usı jerde xannıń hámirin orınlamay, taxtqa shıqpaǵanında, xannıń Edigeniń mártligine isenimi joǵalıp, bunnan sońǵı jaǵında onıń menen sóylesiwdiń nátiyjesiz ekenligin ańǵarǵan bolar edi. Jáne de, altın taxtqa shıǵıp, qalay túseriniń esabın tappay otıra bergeninde, kewilsiz waqıyalardıń júz beriw itimallıǵıda joq emes edi. Al, Edigeniń «...hámirińdi tárk etpey taxtıńa mindim. Endi hámiriń pitti. Tax ózińe qutlı bolsın»

(11,19) degen sózleri Sátemirdiń ózine bolǵan ıqlasın arttırdı. Óziniń mártligine bolǵan Sátemir xanniń isenimin bayıttı.

Sınaq mapazınıń ekinshi basqıshında Edigeniń patsha bolıwǵa ılayıqlılıǵı, úlken jerde tárbiya alǵanlıǵı jánede óz tastıyıqlawın tabadı, anıǵıraǵı Sátemir xanniń arız aytqısı kelgen waqıtları málim boladı. Sátemir xan óziniń arız aytqısı kelip turǵanlıǵın esletkeninde Edige, patshanıń puxaraǵa arız aytpaytuǵınlıǵın bildirip, arız aytatuǵın bolsa xanniń taxttan túsiwin usınıs etedi (11,20). Degen menen ilimpazlar Q.Maqsetov hám Q.Mámbetnazarovlardıń «Bozuǵlan» dástanına jazǵan kiris sózinde orınlı túrde atap ótkenindey «Dástandaǵı waqiyalar ótkendegi tariyxıy waqıyanı sáwlelendirgen menen sol bolǵan waqıyanıń naǵız ózi dep qarawǵa bolmaydı» (10,7). Bul ayılǵan pikirdi «Edige» hám basqa da xalıq dástanlarına tiyisli dep qarawımızǵa boladı.

Áyyemgi adamlardıń arız-úmitlerin, oy-pikirlerin sáwlelendiriwshi ápsanalardıń kópshiligi eń eski yadgarlıq esaplangan - “Avesto” hám Firdawsıydiń “Shaxnama”sında sáwlelenedi.

Dástanlarda ilimdi iyelew, kásip-óner sırların úyreniw máseleleride sóz etiledi.

1.2. Eń áyyemgi dáwirlerden VII ásirge shekemgi tálim-tarbiya hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı

Biziń eramızǵa shekemgi birinshi mın jıllıq ortalarında adamlar insanniń jetilisiwi haqqındaǵı ideyalardı oǵada kóp sanlı rawiyatlardan paydalıp, ózleriniń awız-eki dóretpelerinde, baqsıshılıq, jırawshılıq, qıssaxanlıq jolları menen awladtan-áwladqa jetkerip bergen. Bul ráwiyatlarda adamlardı tárbiyalaw,, ádep-ikramlılıq, shaxstıń ruwxıy jetiskenligi hám basqada máseleler tiykarǵı orınlardf iyelegen.

“Avesto” biziń eramızǵa shekemgi úsh mın jıl ilgerirekte jazılǵan hám ózinde b.e.sh. Y1 ásirlerge shekemgi jámiyetlik tariyxiy turmıstı sáwlelendiriwshi, zaradushtra dininiń avesta tilinde jazılǵan kitaplarınıń jıyındısı. Ol onnan solǵa qaray jazılǵan. Ilimpazlar onı entsiklopediyalıq bilim beriwshi shıǵarma dep ataydı.

“Avesto” tiykarınan úsh dana kitap bolıp, b.e.sh.1278-jılı Zardusht tárepinen jaratılǵan degen pikirler bar. Al, Zardusht tariyxta bar adam. Ol b.e.sh. 569-jılı sol waqıttaǵı geografiyalıq atama Raga qalasında tuwıladı. Raga Avestonıń ishindegi 12-geografiyalıq atama sanaladı. Ol kishkeneliginde Il`yas degen ulamadan tálim-tárbiya aladı. Onnan kóplegen ápsanalardı, rawiyatlardı úyrenedi. Ózi Gretsiya, Indiya mádeniyatına qızıǵadı. Dáwiriniń eń úlken filosofi, kórkem sóz sheberi bolıp jetilisedi.

30 jaslarǵa kelgende xalıq arasınan áyyemgi dáwirge baylanıslı bolǵan ańız-áńgimelerdi jıynaydı. Ol óziniń dóretpesinde jamanlıqqa qarsı jaqsılıq, ádilsizlikke qarsı ádillik ideyaların násiyatlaydı. Sonıń ushın mámleket basshılarına jaqpay quwdalanıp júredi. Ózi b.e.sh.492-jılı 77 jasında qaytı boladı.

Tariyxshı Tavariydiń kórsetiwi boyınsha Avesto 12000 ógiz terisine altın siyalar menen jazılǵan. Ishindegi sózlerdiń sanı 345 700 bolǵan. Avestoda Qaraqalpaq tariyxına baylanıslı epizodlarda sáwlelengenligi 1975-jılı shıǵarılǵan «Qaraqalpaqstan tariyxı» kitabında kórsetilgen.

Bul kitaptıń birinshi bólegi A.Makedonskiydiń waqtında órtep jiberilgen, ekinshi bólegin grekler alıp ketip, ayrım jerlerin óz ana tiline awdarıp shıǵarǵan. U`shinshi bólegi zorastrizm dinine sadıq adamlar tárepinen jasırılıp, saqlap qalınǵan. Házirgi qolda bar nusqasında 83000 sóz orın alǵan.

Avestonı 1760 jılı belgili frantsuz alımı Dy Perron dáslep latin, keyin frantsuz tiline awdarma jasaǵan.

Zardushttıń dástanda keltirilgen maǵlıwmatlardı qanday dereklerge súyenip alǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat joq. Lekin “Avesto”nıń jáne bir awdarmashısı Dj.

Darmsteter Zardusht birinshi insan Gayomard (Adam-ata) haqqındaǵı ápsanawiy rawiyattıń qaharmanı, xalıq fantaziyasınıń “miywesi” deydi. Ápsanada kórsetiliwinshe, ol jawızlıq nıshanı bolǵan “jılan” menen gúresip qaytı boladı. Onnan úsh bala qaladı.

Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda zardushtiylik Shıǵıs xalıqları sıyınǵan áyyemgi dinlerden sanaladı. Bul dinniń tiykarın salıwshı Zardusht esaplanadı. Zardusht degeni bizińshe sarı ton iyesi degen maǵnanı ańlatadı. Geypara ilimpazlardıń Avestoda qaraqalpaqlardıń tariyxı haqqında aytıladı degeninde usı «sarı ton» sózinde silteme beriledi. Sebebi, bizde «Sarı ton» degen urıw bar.

Zardusht Qudaydan kelgen saza arqalı kópqudaylıqqa qarsı bir qudaylıqtı úgit násiyatlaydı. Zardusht shax Gushtasp wáziriniń qızı Hawabibige úylenedi, onnan úsh ul - Istavatra, Urvatatnara, Xvarachitra hám úch qız – Freni, Triti, Pourichistalardi kórgenligin aytadı.

“Avesto”nıń bólimleri tómendegishe: 1. “Vendidat”. 22 bap; 2. “Vispered” 24 bap; 3. “Yasna”. 72 bap; 4. Yashtlar. 22 qosıq; 5. Kishi Avesto quyash, ay, ot hám basqa mazmundadıǵı gimnler. Zartushtiylik taliymatında dáwirlerge bóliw bar: 1-burıńǵı; 2-házirgi; 3-o dúnya. Zardushtiylik taliymatında bala 15 jasqa shıqqanda erjetken esaplanadı.

Zardushtiylikte adamdı biyhal etedi degen pikirge binaan oraza tutıw qadaǵan etiledi. Al araq ishiw qadaǵan etilmeydi. Biraq, óz ólsheminde bolıwı talap etiledi.

Zardushtiylikte shańaraq muqaddes sanalǵan. Erkek adam zuriyat qaldırıw uqıplılıǵına iye bolıp turıp shańaraq qurmasa jazalanǵan. Olar qapqa salıp sabalǵan (Qoblan, Edige), mańlayına tamǵa basılǵan, beline temir shınjır baylap qoyılǵan. Kóp balalılar qoshametlengen.

Násildiń taza saqlanıwı ushın aǵayın-tuwısqanlar arasında nekelesiw qadaǵan etilgen. Insannıń barkamal bolıwı ushın onıń sózi, pikiri hám jumısları iygilikli bolıwına itibar berilgen.

1.3. Eń áyyemgi jazba esteliklerde tálim-tarbiya máseleleriniń sáwleleniwi

Turkiy xalıqlardıń jazba estelikleri ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, ol “Orxon-Enisey estelikleri”nde óz sáwleleniwin tapqan. Bul jazıwdı, yamasa esteliklerdi – taslarǵa jazılǵan jazıwlar dep ataydı. Ol biziń eramızdıń VI-VIII ásirlerinde jazıp qaldırılǵan hám onda tálim-tárbiyaǵa baylanıslı maǵlıwmatlar berilgen.

Orxon-Enisey estelikleri dáslep Enisey, sońınan mongolstannıń Orxon dáryası boyında tabılıp, bul jazıwlardı 1893 jılı birinshilerden bolıp daniyalıq ilimpaz Vil`gelm Tomson oqıǵan. Bunnan soń alımlardan – N.M.Yadrintsev, V.V.Radlovlar onıń tiykarǵı dereklerin izlep tawıp oqıwǵa sazawar bolǵan.

Orxon-Enisey yadgarlıqları S.E.Malov hám I.V.Steblevalar tárepinen rus tiline awdarma jasalǵan. Ózbekstanda Aybek, O.Sharafuddinov, N.Mallaev, Aziz Qayumov hám N.Rahmonovlar bul yadgarlıqlar ústinde izertlew jumısların alıp barǵan hám usı yadgarlıqlardan tálim-tárbiya jumısların jolǵa qoyıwda paydalanıwdıń abzallıqların kórsete bilgen.

Eramızdıń VI asiriniń ortalarına kelip, Altay, Jetisuw hám Oraylıq Aziya territorialarında jasawshı türk qabiylalarınan ibarat bolǵan Turk hoqonlıǵı mámleketi payda boldı. Ol tiykarınan úsh kisi: Bilga hoqon (Moǵiliyon), Kultegin, Tunyukuklar tárepinen basqarıldı. Bilga hoqon (Moǵiliyon) - hoqon, Kultegin – áskerbasi, Tunyukuk - wázir bolıp, olardıń birgelikte basqarıwı nátiyjesinde mámleket sol dáwirde jámiyetlik hám ekonomikalıq jaqtan kúshli rawajlangan.

Bitiktaslarda turk hoqonlarınıń júrisleri, palwanları, áskerbasıları, olar tárepinen kórsetilgen qaharmanlıqlar, olardıń bilimli, márt bolǵanlıǵı hám basqada maǵlıwmatlar orın aldı.

Kultegin xalıqsúyer, isbilermen, xalıqtıń taǵdirin oylaytuǵın jankúyer sıpatında táriyplenedi. Kultegin Eltarish hoqonning kishi balası. Ol 713 jılı 27 fevralda 47 jasında qaytı boladı. Bitiktas 732 jılı ornatıladı. Bitiktasta barlıq waqıyalar Kulteginniń aǵası Bilge hoqonniń tilinen táriyplenedi. Bitikti Kulteginniń jieni Yulluǵ tegin jazadı. Bul degeni, bitig tastıń avtorı belgili ekenligin ańlatadı.

Kultegin bitiginde Bilge hoqonning aǵa-inileri hám qarındas-tuwısqanlarına murajaat etilip, olardıń qáteleri sebepli turk elinde kóp páleketlerdiń júz bergenligi bayanlanadı. Turklerdiń áskeriy júrisleri, olarǵa qońsilas tabǵachlardıń basqınshılıǵı sebepli xalıq basına túsken músiybetler bayan etiledi:

2-bitiktas - Bilge hoqon bitigi. Bul bitiktas Eltaris hoqonniń úlken balası - Kulteginniń ájeaǵası Bilge hoqonǵa aralıp 735 jılı ornatıladı. Bilge hoqon 734 jılı 50 jasında óz jaqınları tárepinen uwap óltiriledi. Bitik tastı Yulluǵ tegin jazadı.

Tunyukuk bitigi 310 misradan ibarat bolıp, 717-718 jıllarda jazılǵan. Tunyukuk óz bitigin tiri waqtında jazdırǵan

Eń áyyemgi bilimlendiriw yadgarlıqlarınan biri sanalǵan “Irq bitigi” (“Tábirnoma”) hám Orxon-Enisey yadgarlıqları tálim-tárbiya tariyxında úlken áhmiyetke iye. Bul qoljazbanı XIX ásirdiń axırında A.Steyn Shıǵıs Turkistannıń Dińxuan degen jerinen tapqan. Házirgi waqıtta bul yadgarlıq N.Rahmonov tárepinen dúzilgen “Áyyemgi hikmetler” kitabınan orın alǵan.

Anıǵıraq etip aytqanda, xalqımız tárepinen eń áyyemgi dáwirlerden eramızdıń IX ásirine shekemgi bilimlendiriw, tárbiya máselelerine baylanıslı máselelerdi Yulluǵ tegin jazadı. Olarda turkiy xalıqlarǵa..... baylanıslı waqıyalar sáwlelenedi.

Tariyxtıń tas`tıyıqlawınsha túrkler etnikalıq jaqtan hár qıylı bolǵan hám sotsiallıq-ekonomikalıq rawajlanıwı túrli dárejedegi áskeriy aq súyekler tárepinen basqarılatuǵın qáwimlerden ibarat awqam bolǵan.

Túrklerdiń kelip shıǵıwı jóninde Mujel-ál Tabarix minaday ápsana keltiredi: Nux payǵambarı suw basqını toqtaǵannan soń jer júzin adamlar arasında bólistire baslaydı: jayhun tárepın ulı Yafeske bergen. Yafes bul jerlerdiń suwı az, qunarlılıǵı kem, jawıǵa mıtáj bolsaq kerek boladı. Sonıń ushın, qudaydan sorap alıp bir duwa úyret dep atasına ótinish etedi. Nux payǵambar Allataaladan ótinip oǵan jawın jawdırıwshı duwa ilhamın alıp bergen. Yafes duwanı kerek waqtında oqısa jawın, qar japqan.

Bul haqqında «Qoblan» dástanında ayqın suwretlewler orın alǵan. Qoblanga turmısqa shıqqan Qurtqa atasınan «jay tastı» enshige soraǵan. Bunnan basqada J.Bazarbaev óz miynetlerinde túrklerdiń qálegen waqıtta jawın jawdıratuǵın quralınıń bolǵanlıǵın isenimli dáliller menen keltirip ótedi.

Usınday káramatlı duwanı biletuǵın Yafestiń jeti ulı bolǵan: Shın, Türk, Xazar, Saqlab, Rus, Misek hám Kemariy. Bul balalarınıń hár qaysısınıń ózine tán qalıplesken jaqsı tárbiyası, minez-qulqı bar bolǵan. Ekinshi ulı Türk ádepli, aqıllı hám haq kewilli bolǵan. Túrkler usıdan ónip-ósken degen ańız orın alǵan.

Türk qaǵanatlıǵı jigirmalaǵan qáwimlerdiń federatsiyasınan ibarat mámleket bolǵan. Qaǵanlıqtaǵı qáwim hám xalıqlar jámiyetlik-ekonomikalıq rawajlanıwdıń túrli basqıshında jasaǵan. Diyxansılıq penen shuǵıllanıwshı otırıqlı xalıqlar menen birge sharwa kóshpeliler de bolǵan. Otırıqlı xalıq jaslardı patriarxal-feodallıq basqısha, kóshpeli xalıq patriarxallıq-jámiyetlik dúzimi dárejesinde tárbiyalap, jámiyet klasslıq qarama-qarsılıqlardıń tereńlesiwı hám aq súyeklerdiń kóbeyip barıwı menen ástelep feodallasıp bargan. Biraq tutas alǵanda türk qaǵanatlıǵı feodalizm aldındaǵı ótpeli etaptı sáwlelendiriwshilik xarakterge iye degen pikirlerde bar. Mámleket basında nızam hám ádep-ikramlılıq normalardıń

orınlanıw barısın baqlap, ámelge asırıp turıwshi qağan hám bekler menen tarxanlar bolğan.

VI-VII-ásirlerde túrklerdiń mámleketlik territoriyası Qıtay shegarasınan Vizantiyağa, Minusinsk oypatlıǵınan Táńri tawlarına (Tyań-shań) shekem en jayǵan. Keń territoriyanı iyelegen túrk qaǵanatlıǵı qońsı: Vizantiya, Persiya, Qıtay, Sogd, Vavilon, Assiriya mámleketleri menen ekonomikalıq hám mádeniy baylanıslar dúzgen, qaǵanlıqtıń óndirisin jaqsılaǵan. Sawdanı rawajlandırǵan. Qıtaylar túrklerden jılqı, túrkler qıtaylardan jipek satıp alatuǵın bolǵan.

Türk qaǵanatlıǵı menen barabar VI-ásir aqırı VII-ásir baslarında Tan dinastiyası basqarǵan Qıtay imperiyasında ilim hám mádeniyat gúllengen dáwir esaplanılǵan. VI-ásirdiń aqırlarında kislografiya, taqtayǵa oyıp jazıw usılı menen kitap basıp shıǵarıw payda bolǵan. Qıtay medikleri ósimlikler menen minerallardıń shıpa bolıwshılıq qásiyetine tiykarlana otırıp bulardı dawalaw isinde keń qollanǵan.

Eki júz jılǵa shamalas erte orta ásirlerde mámleket bolıp jasaǵan (551-744 j.j) túrk xalıqları ózlerinen burınǵı dástúrlerin dawam etip, bay mádeniy miyrasların, úrp-ádetlerin jetilistirgen.

Ásirese jaslarǵa órnek qaharmanlıqtı táriyplewshi jazba hám awızeki dóretpelerdiń kóplep jaratılıwı júzege kelgen. Ilimpazlar «Manas», «Qorqıt», «Oguznama» siyaqlı miyraslardıń tiykarǵı syujeti usı túrk qaǵanatlıǵı dáwirindegi waqıyalardı bayanlaydı. Türk xalıqları erte waqıtları-aq tárbiyalıq xarakterdegi qızıqlı ańız-ápsanalardı, qaharmanlıq dástanlardı dóretip, Evropa ellerine de taratqan. Usınday mádeniy úlgi kórsetiw nátiyjesinde «Alpamıs» siyaqlı dúnya júzlik ádebiy miyras esaplanǵan oǵada mazmunlı hám kórkem dóretilgen epostıń payda bolıwına túrk xalıqlarınıń órnekli tásir tiygizgeni málim.

Türk qaǵanatlıǵı túsııda xalıqtı sawatlandırıw isine ayrıqsha kewil bólindgen. Mámleket jaslarǵa jazıwdı úyretiw maqsetinde original` runikalıq háriplerine iye

bolğan. S.P.Tolstov hám V.A.Livshits óz miynetlerinde bul al`favittiń pexlevi jáne sogd jazıwların qayta islew tiykarında payda bolğanlıgın, ayırım háriplerdiń sekillik jaqtan uqsaslıgın aytqan edi. N.Aristov Orxon-Enisey al`faviti türk xalıqlarınıń malğa en salıwındaǵı tańbaları negizinde júzege kelgen degen pikirge iye. Al tariyxshi N. Kiselev Orxon-Enisey jazıwı sırttan kelgen jazıwdıń tiykarında qalıplesiw menen birge jergilikli xalıq arasında tınnan tuwǵan, original` úlgi dep qaraw kerek degen juwmaققa keledi. Óz pikirlerin dálillew ushın ol da ruwlıq tańbalar menen jazıw úlgileri arasındaǵı uqsaslıqtı aytadı.

Qaysı dáwirde bolmasın adamnıń tárbiyalanıp, qalıplesip shıǵıwı, strukturasında, onı ózine-ózin basqartıp umtıldırıwshı, qozǵawshı kúshler sistemasındaǵı dúnyaǵa kóz-qaras úlken orın tutadı. Bul qubılıs insannıń ruwhıy dúzilisinde oǵada áhmiyetli bolıp, ob`ektiv waqıyalıqtıń sub`ektiv sáwleleniwi adamlardıń jámaátlik jekke bilim tájiriybelerin ózlestirip, úyrenip alıwǵa tárbiyalawdıń nátiyjeleri esaplanadı.

VI-VIII ásirdegi türk xalıqlarınıń jaslarǵa bolmıs haqqında túsinik, dúnyaǵa kóz-qaras, diniy isenim qalıplestiriw jónindegi maǵlıwmatlar qıtay jıl namalari «Veyshu» hám «Suysu» larda ushırasadı. Ertedegi türk xalıqlarınıń dúnyaǵa kóz-qarasın anıqlawda biz tiykarınan Orxon-Enisey, Talas, Sudji, Barlıq, Altın kól, Elegesh h.t.b jazıw esteliklerindegi maǵlıwmatlarǵa súyenemiz. Usı áyyemgi túsinikler kompleksi-animizm VI-VIII-ásirlerdegi türk xalıqlarında «kók táńiri»ge sıyınıw qubılısın payda etken edi.

Táńrige sıyınıw ertedegi kóplegen evroaziya kóshpelileriniń turmısında orın alǵan qubılıs. Türk tiline tán bolğan «táńri» sóziniń etimologiyası «tań eri» komponentlerinen ibarat. Tań sózi qaraqalpaq tilinde (basqa türk tillerinde de) túnniń, qarańǵılıqtıń tamamlanıwın, kúnniń shıǵıwınan aldınǵı waqıttı bildiredi. Yaǵnıy «tań», «quyash» degen mánistiń jaqın mazmunı. Al «eri», «er» sózleri türk tilinde er jınıslı adamnan tısqari batır, qaharman túsiniginde bayanlaydı. Demek

«tań eri» sózi «quyash adamı», «aspan adamı» yamasa «aspannıń batır qaharmanı», «aspannıń qúdiretli adamı» degen mánisti ańlatadı.

Táńrige sıyınw feodallıq qatnaslardıń qáliplesip rawajlana baslaǵan dáslepki dáwirinde feodallıq ideologiya xarakterin iyeley basladı. Qaǵanatlıq onı mámleketlik monteistlik dinge (bir táńrige) aylandırıp, ózleriniń eziwshilik maqsetlerine qollanıwdı názerde tuttı. «Qul`tegin» degi pikirlerge qaraǵanda: «kókke túrk táńrisi» bar. Túrk qaǵanları ózlerin aspannıń, yaǵnıy, táńriniń balası dep ataǵan. Kók táńriniń balası dep aytıw is qaǵazlarında da orın alǵan. Jazıwlarında «kók táńri» tek túrk xalıqlarınıń ǵana qudayı, sıyınw ob`ekti dep túsindirilgen. Kók táńrini jekke ózleriniń sıyınatuǵın tiregi dep alıp túrk xalıqlarınıń quday súyetuǵın jaqsı áwladpız degen túsiniyelerinen dóregen edi.

Erteдеги túrk jazıwlarında balalarǵa durıs tárbiya berilgende ǵana olardıń jaqsı bolıp er jetetuǵının, perzenttiń tek tárbiya menen adam bolatuǵının túsingenligi ayrıqsha seziledi. Ásirese balalardıń jas waqtınan qayǵılı turmısqa, ruwxı túsiwshilikke griptar bolmawın názerde tutqan, sem`yada qıyınshılıqsız, balalıq shadlıqta ósip er jetiwine áhmiyet berilgen.

Jazıwlarında táǵdirdi táńri belgileydi degen isenimlerdiń bolıwına qaramastan jaslardıń jaqsı adam bolıp shıǵıwında tárbiyanıń wazıypası úlken ekenligine ayrıqsha áhmiyet berilgen. Bitig taslar ata-ana ushın perzentli bolıwdı baxıtlılıq dep esaplaǵan hám onı tárbiyalawdı birinshi miyneti dep túsindirgen. jaslarǵa xalıqlıq ruwxta tárbiya beriliwi, bul iste balalar oynınıń áhmiyeti úlken ekenligi táriplengen. Xalıq oynları abstarkt oylawdı salıstırıp analizlew menen sintezlewdi jetilistirwdi názerde tutqan. Balalardıń qáwendersiz qalıwı qaralanǵan. Jetimler ákesi yaki anasınıń asırawına berilgen. Qızlar tárbiyasında Umayda ideal etiwshilik orın alıp, olar sulıw bezenip kiyiniwge, qosıq aytıwǵa úyretilgen.

Jazba miyraslarda mámlekettiń ádep-ikramlılıq nızamlarınıń dóretilgenligi de ayıladı. Bul huqıq tártip qaǵıydaları xalıqtaǵı ádep-ikramlılıqtıń ólshemleri

qaǵanlıqtaǵı jaslarǵın adamgershilikli qalıplesiwiniń tiykarı bolǵan. Jazıwlarında jaslarǵı doslıqqa awızbirshilikli awqamda jasawǵa úyretiw názerde tutılǵan. Sóz etip otırǵan bitig taslarda jaslarǵı shınıqqan, epshil etip tárbiyalaw, kókmar tartısıw, qabaq atıw, palwanlar gúresi, mergenlik t.b. oyın túrleriniń en jaydırılıwıda áhmiyetli sanalǵan. Ásirese balalarǵı áskeriy ónerge úyretiw, sheber qılıshlasıw, oq jay atıw, urısıw usılların jetik iyelewge tárbiyalaw qarastırılǵan. Urısıwdıń xalıq azatlıq gúres xarakterinde bolıwı názerde tutılıp, bunday urıslardıń jaslarǵı qorǵanıw quralı sıpatında jámaátlesiw jáne watandı súyiw sezimlerine tárbiyalaytuǵını esapqa alıńǵan.

Erteдегі түрк jazıwlarınıń mazmunında sol waqıttaǵı xalıq táǵdiri ǵana emes, al keleshek áwladlar, usı kúngi jaslar táǵdiri de oylanılǵanlıǵı, bulardıń turmısları baxıtlı bolıwı ushın pidákerlik kórsetip, házirgi dáwirde de belgili dárejede áhmiyetke iye tálim-tárbiyalıq násiyatdar qaldırǵanlıǵı ayrıqsha dıqqatqa miyasar.

Ózin-ózi tekseriw ushın sawallar hám tapsırmalar

1. Xalıq pedagogikasınıń jaslar tárbiyasındaǵı ornı hám áhmiyeti haqqındaǵı túsinigińiz?
2. «Avesto»da bilimberiw hám ádep-ikramlılıq tárbiyası máseleleriniń jarıtılıwı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Orxon-Enisey estelikleriniń áhmiyeti haqqında aytıp berin?
4. Pedagogika tariyxın úyreniwdiń maqseti nelerden ibarat?
5. Pedagogika tariyxı óz izertlewlerinde qanday dereklerge súyenedi?
6. Qanday xalıq dástanların bilesiz?
7. Xalıq dástanlarınıń tárbiyalıq áhmiyeti haqqında aytıp berin?
8. «Avesto» qashan dóretilgen hám kitap halına keltirilgen?
9. Tүрк qaǵanatlıǵı qashan payda bolǵan?

10. Türk qağanatlığında jaslar tárbiyası máselesi qanday dárejede bolğan?
11. Qaraqalpaqstandağı tariyxıy dáwirlerge tiyisli qanday esteliklerdi bilesiz?
12. «Avesto»da qaysı dinge tiyisli maǵlıwmatlar berilgen?
13. «Avesto»nı izertlegen alımlardan kimlerdi bilesiz?
14. Zardushtiylik táliymatında awqatlanıw qádeleri haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa pikiriniz?
15. «Avesto»da ayılǵan ana tábiyattı saqlaw, ekologiyalıq tárbiya haqqındaǵı pikirlerge múnásibetiniz?

Ózin-ózi tekseriw ushın testler

- 1. İnsaniyat tariyxında ruwxqa sıyınıw ne dep ataladı?**
A. Totemizm; B. Onimizm; C. Panislamizm; D. Pantyurkizm
- 2. İnsaniyat tariyxında áwladlar ruwxına sıyınıw ne dep ataladı?**
A. Onimizm; B. Totemizm; C. Pantyurkizm; D. Panislamizm
- 3. «Avesto» 12000 iylengen ógiz terisinen islengen pergamentke altın sıya menen jazılǵan» degen pikir qaysı tariyxshınıń qálemine tiyisli?**
A. Gerodot; B. Tabariy; C. Strabon; D. Plutarx
- 4. «Avesto» mazmunında ádep-ikramlılıq ideyası sıpatında alınǵan tiykargı táliymat qaysı biri?**
A. Jaqsı oy, jaqsı sóz, jaqsı miynet; B. Jaqsı oy, jaqsı sóz, jaqsı is; C. Jaqsı oy, jaqsı sóz, jaqsı ádep; D. Jaqsı minez, jaqsı sóz, jaqsı is
- 5. «Avesto» qaysı ásirde kitap halına keltirilgen?**
A. B.e.sh. V ásirde; B. B.e.sh. VI ásirde; C. B.e.sh. IV ásirde; D. B.e.sh. VII ásirde
- 6. Orxon-Enisey jazıwların 1893 jılı birinshi bolıp oqıǵan Vilgel'm Tomson qaysı eldiń alımı?**

A. Norvegiya; B. Daniya; C. Shveciya; D. Germaniya

7. Túrkk qaǵanatlǵı qaysı ásirde payda bolǵan?

A.V; B. VI; C. VII; D.VIII

8. «Avesto» kitabınıń neshe bólimi bizge shekem jetip kelgen?

A. 7; B. 5; C. 12; D. 9

9. Zardushtiylik dininde neshe jas erjetkenlik jası dep belgilengen?

A. 14; B. 15; C. 16; D. 17

10. «Avesto»da jaqsılıq qudayı qanday ataladı?

A. Angroman'yu; B. Axuramazda; C. Ardvisura; D. Xaom

11. Orxon-Enisey jazıwları qaysı jazıw úlgisinde jazılǵan?

A. Ieroglif; B. Turk-runiy; C. Finikiy; D. Piktografiyalıq

12. «Avesto» kitabınıń avtorı bolıp tómendegilerdiń qaysı biri esaplanadı?

A. Axuramazda; B. Spitama Zaratushtira; C. Vishtasp; D. Zardusht ibn Bahram ibn Pajdu

13. «Devonu luǵatit turk» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. Muxammed al-Xorezmiy; B. Maxmud Qashqariy; C. Abu Ali ibn Sino; D. al-Farabiy

14. Zardushtiylik táliymatında fizikalıq hám mənawiy dún'ya qanday 3 turmıslıq dáwirlerge bólingen?

A. Eń áyyemgi dáwir, ótken dáwir, házirgi dáwir; B. Eń áyyemgi dáwir, házirgi dáwir, keleshek dáwir; C. Eń áyyemgi dáwir, áyyemgi dáwir, házirgi dáwir; D. Áyyemgi dáwir, ótkinshi dáwir, házirgi dáwir

**2-TEMA. VII ÁCIRDEN XIV ÁSIRDİŇ BİRİNŞİ YARÍMÍNA
SHEKEMGI ORTA AZIYADA TÁRBIYA, MEKTEP HÁM
PEDAGOGIKALIQ PIKIRLER**

JOBASI:

2.1. Islam dininiń tarqalıwı, islam ideyalarınń tálım-tárbiyaǵa tásiri. Musılman mekteplerinde tálım-tárbiya mazmunı.

2.2. Xadis iliminiń payda bolıwı hám rawajlanıwı.

2.3. Imam Ismayıl al-Buxariydiń xadis ilimin rawajlandırıwǵa qosqan úlesi.

2.4. Imam Isa at-Termiziydiń xadislerdi toplaw hám ilimiy izertlewdegi xızmetleri.

2.5. Sufizm táliymatınıń mánawiy turmısqa tásiri, Axmed Yassawiy hám Bahawatdin Naqshbandiylerdiń bul baǵdardaǵı xızmetleri.

Temaniń maqseti:

Talabalarǵa islamnıń payda bolıwı, Túrkipstanda islam dininiń engiziliwi, islam táliymatınıń tálım-tárbiyaǵa tásiri hám onnan úzliksiz bilimlendiriw tarawında paydalanıwǵa úyretiw.

Temaniń wazıypaları:

- Islam dininiń payda bolıwı hám onıń tiykarın salıwshı Muxammed payǵambar haqqında talabalarǵa túsinik beriw;

- Quranı kárimnen keyingi kiyeli derek - Xadis iliminiń payda bolıwı, onıń rawajlanıwı haqqında maǵlıwmatlar beriw;

- Xadis iliminiń qáliplesiwi hám rawajlanıwına úlken úles qosqan Imam al-Buxariy, Isa at-Termiziy hám basqalar haqqında maǵlıwmat beriw;

- Islam táliymatınıń, sonıń ishinde xadislerdiń tálım-tárbiyaǵa tásiri haqqında talabalarǵa túsinikler beriw;

Tayanış túsinikler: Islam táliymatı, Muxammed payǵambar, xadisler, xadis ilimi, tálım-tárbiya, úzliksiz bilimlendiriw, namaz oqıw, zakat beriw, oraza tutıw, haj saparına barıw, kalima qaytarıw, meshitler, mektepler, medreseler, Quranı Karim, arab jazıwı, diniy kitaplar, din ulamaları.

Temaniń mazmunı:

1.1. Islam dininiń tarqalıwı, islam ideyalarınıń tálim-tárbiyaǵa tásiiri. Musılman mekteplerinde tálim-tárbiyanıń mazmunı.

VII ásir baslarında Islam taliymatına tiykarlanǵan Arab xalifatlıǵı shólkemlestirilip, bul mámleket óz ústemligin bekkemlew ushın basqada mámleketlerdi ózine qarata baslaydı.

VII ásirdeń ortalarınan baslap arablar Maverennaxrǵa hújim shólkemlestiriwdi oylastıradı hám ol 651 jılı Ubaydulla ibn Ziyod bassılıǵında ámelge asırıladı. 676 jılı Said ibn Ospannıń bassılıǵında Buxara, Suǵdiyona, Kesh hám Nasaf qalaları basıp alınadı.

Arablar tárepinen shólkemlestirilgen ekinshi shabıwıl 705 jılı Xorasan hákimi Quteyba ibn Muslim tárepinen baslanadı. Ol 706 jılı Zarafshaǵa júris baslap Paykend, Buxara, Samarqand, Fergana hám basqa qalalardı, Xorezmdi qolǵa kiritedi. Quteyba ibn Muslimniń Maverennahrǵa júrisi 715- jılı onıń Ferganada qozǵalańshı arab jawıngerleri tárepinen óltiriliwi menen tamamlanadı.

Arablar VIII ásirdeń ortalarına kelip Maverennahrdı tolıq basıp aladı hám ol jerlerde islam dinin ornatadı. Maverennahrda Islam taliymatınıń ideyaları jayılanıw degenshe bul jerde kóp sanlı qudaylarǵa sıyınw isleride ámelge asırıladı.

Islam taliymatı ideyalarınıń jayılwı adamlar tárepinen Shariat qaǵıydalarına, Islam dini printsiplerine boysınw, Allaǵa sıyınw, Muxammed payǵambar kórsetpelerin bassılıqqa alıwdı xalıqtıń sanasına sińiredi.

Tariyxshı Abu Muhammad Narshaxiydiń «Buxara tariyxı»nda kórsetiliwinshe: “Buxara xalqı 4 mártebe musırman, 4 mártebe kápir boladı. Sońǵılıǵında Kuteyba ibn Muslim olardı zorlıq penen musırmansılıqqa májbúr etedi.

Basıp alıwshılıq dáwirinde jergilikli xalıqtıń mádeniy miyrasları joq etiledi. Abu Rayxan Beruniydiń kórsetiwinshe: «Quteyba Xorezm jazıwın jaqsı bilgen,

olardıń ráwiyatların úyrengeń, onı basqalardıǵa úyretetuǵın adamlardı joq etken. Sońınan kóshirip jazıwshılardı da óltirtken, kitap hám dápterlerdi órtegen». Usınday gúresler nátiyjesinde islam dini qalıplestirilgen.

Arab xalifaları basıp alınǵan mámleketlerde aǵartıwshılıq siyasatın alıp bardı, baǵınıshlı xalıqlar ústinen mádeniy ústinlikke eristi. Sebebi arablarda VII ásir baslarında «quran» hám basqada shıǵarmalar bar edi. IX ásirde jaratılǵan «Mın bir tın» shıǵarması dúnya ádebiyatınıń eń jaqsı úlgesi boldı.

Arab tili rawajlandırıldı hám en jaydı. Grek hám rim oyshıları tárepinen jaratılǵan astronomiya, meditsina, ximiya, matematika hám geografiyaǵa baylanıslı barlıq iri shıǵarmalar arab tiline awdarma jasaldı.

Arablar úlken mámleketti payda etiw nátiyjesinde geografiya ilimin rawajlandırdı, dáslepki kartalar jaratıldı. IX ásirde jaratılǵan kartalarda Arab xalifalıǵınan ótiwshi dáryalar hám olardıń aǵımları, sondayaq, Ispaniyadan Oraylıq Aziya hám Hind dáryasına shekemgi xalifalıq jerleri sáwlelendirildi. «Maverennaxr» sózi ol waqıtlarda «dár`ya artı» degen maǵananı bildirdi.

Islam taliymatınıń en jayıwında Allanıń rasuli (jerdegi wákili) bolǵan payǵambar Muhammad Alayhis-salamnıń ornı hám jeke róli joqarı boldı. Muqaddes kitap - “Quran” jaratıldı. Arab tilin úyreniw daǵazalandı. Diniy ulamalardıń kórsetpesine muwapıq bul muqaddes kitaptıń basqa tillerge awdarma jasalıwı qadaǵan etildi.

Basıp alınǵan barlıq mámleketlerdegi meshitler qaptalınan arnawlı mektepler shólkemlestirildi. Biraq bul jerlerde tek gana ul balalar tálim hám tárbiya aldı. Medreselerde tálim-tarbiya isleri Shariat nızamlarına muwapıq shólkemlestirildi. Ol jerde anıq pánlerde oqıtıldı.

Balalarǵa dáslep háripler yadlatıldı, sońınan bul háriplerdi qosıp oqıw, onnan soń barıp jazıw úyretildi. Usınnan keyin “Quran”nıń hár bir súresi tákrarlap úyretildi.

Balalar 6-7, h tte 5 jasınan baslap mekteplerge berildi. “Quran”dı yadqa bilgen adam qarıy dep ataldı.

Maverennaxrda arab bolmaĝan balalarĝa “ pt yek”  yretildi. Ol VIII  sirde d zilgen. Onıń ishinde quran s releriniń jetiden biri tańlap alıńan. X—XII  sirlerde “Sharkıtap” oqıtıla basladı. XII  sirden baslap Ahmad Yassawıydıń turk tilinde jazılĝan qosıqları h m basqada shıĝarmaları tiykarında islam dini turkiy tilde  yrenile basladı.

X  sirdiń baslarında medreseler payda bola basladı. Medreselerde musulman diniy aĝımları arab tili, grammatikası h m nizamshılıq, ilahiyat, logika, oratorlıq sheberlikleri  yretildi. Sońınan medreselerde astronomiya, matematika, geografiya, ximiya siyaqlı dúnyalıq ilimler oqıtıla basladı.

Medreselerde 15—20, 30—40 h m 100—150 ge shekem talabalar oqıdı. Onı pitkergerler imam-xatib, qazıxanalar h m basqada basqarıw orınlarında jumıs isledi.

Islam shariyatınıń m nisi - bul Allanı bir dep, oĝan boysınıw h m p tkil q lbi menen ıqlas etiw degendi ańlatadı. Islam taliymatı boyınsha har bir musulman bes tiykarĝı wazıypanı orınlawı sh rt:

1-“La ilaaha illalla, Muhammadur-rasululalla” dep Allanın barlıĝına, onıń birew ekenligine h m onıń qudiretine, Muhammad Allayhis-salamnıń T nirdiń jerdegi elshisi ekenligine iseniw.

2-namaz oqıw;

3-maldan, bastan z k t beriw;

4-ramazan ayında oraza tutıw;

5-imkaniyatı bolsa haj saparın  tew.

Islam dininiń tiykarın salıwshi h m en jaydırıwshi Muhammad ibn Abdulla 570 jılı Mekke quraysh qabilasına tiyisli Hoshimiylar shańaraĝında tuwıladı. Atası Abdulla Sham saparına ketip baratırıp Madina qalasında 30 jasına jetpey qaytı boladı. Jas Muhammed 5 jasında anası Aminadanda ajraladı. Sońınan onı jası 100 den asqan babası Abdul Mutallib  z t rbiyasına aladı. Ol qaytı

bolǵannan keyin Abu Talib tarbiyalaydı. Erjetkennen keyin Mekke qalasınıń bay áyelleriniń biri Xadichanıń xızmetine ótedi. Sońnan oǵan úylenedi.

609-610 jıllardan baslap Muhammed payǵambar sıpatında jalǵız allǵa sıyınadı. Islam dininiń ideyaların xalıq arasında násiyatlaydı. Ol 622 jılı óz tárepdarları menen Madina qalasına jol aladı. Musurmanlardıń hijriy jıl esabı usı jıldan baslanadı.

632 jılı Muhammed Mekkege jáne bir ret hajǵa baradı. Aradan 3 ay ótip qazalanadı. Onıń óliminen soń mámleketti xalifalardan

1. Abu Bakr as-Siddiq 632-634 jıllarda;
2. Umar ibn al-Xattob 634-644 jıllarda;
3. Usman ibn Affon 644-656 jıllarda;
4. Ali ibn Abu Tolib payǵambarımızdıń kúyewi basqaradı.

Bul dáwirde islam talimatı bekkemlenedi. “Qur`onı Karim” sahabalar tárepinen kitap halına keltirildi.

Xat-sawatı bolmaǵan Abu Bakr, Omar, Ospan, Ali, Zayd, Ubaylar “Quran” ayatların 23 jıl dawamında yadında tutadı hám xatqa túsirtedi.

3-xalifa Ospannıń tapsırmasına muwapıq “Quran” súreleri hám ayatları birinshi bolıp sahaba Zayd ibn Sabit tárepinen kiyik terisinen islengen betlerge jazıladı hám ol 6 nusqada kóshirilip oraylıq qalalarǵa bir-bir nusqadan jiberiledi.

“Quran”- dúnya mádeniyatınıń úlken baylıǵı, musurmanlardıń muqaddes kitabı bolıp, ol arab tilinde “qiroat” maǵanasın ańlatadı. Ol 6666 ayat hám 114 súreden ibarat bolıp, olardıń 90 i Muhammad Alayhis-salom Mekke qalasında, 24 ti Madina qalasında bolǵan waqıtlarda jazıladı.

Quran adamlardı tınısh-tatıw jasaw, doslıq, teńlik, saqıylıq, bir-birine mehir-muxabbatlı bolıwǵa shaqıradı. Islam ideyaları adamlardı jaqsılıq islewge shaqıradı, olardı jamanlıqtan qaytaradı.

Qurannıń “Zumar” súresiniń 9-ayatında adamlardı ilim úyreniwge shaqırıwshı mınaday qatarlar bar: “Aytıń: Biletuǵın hám bilmeytuǵınlar teń be?

degen sawal qoyılıp «tek ǵana aqıl iyeleriniń úgit-násiyat qılıp biletuǵınlıǵın esletedi».

Quranda ata-ana, shańaraqtıń basqa aǵzalarına, aǵayın-tuwǵan, jetimler, kambaǵallar, qońsı-qobalarǵa jaqsılıq islew belgilengen. Menmenlik - óz ayıbın tán almaw, takabbırılıq sanaladı.

Ulıwma alǵanda, islam hám onıń tiykarǵı taliymatı insanda aqlıy, áden-ikramlı hám fizikalıq jaqtan barkamal insandı tarbiyalawda oǵada áhmiyetli sanaladı.

2.2. Hadis iliminiń payda bolıwı hám rawajlanıwı

Islam diniy taliymatı tiykarların sáwlelendiriwshi Qurannan keyingi tiykarǵı derek xadis esaplanadı. Xadislerdi toplaw hám olardı belgili bir tártipke salıw isleri tiykarınan VIII ásirdiń 2-yarımınan baslanıp, onı eń bilimli, túrli ilim tiykarların puxta iyelegen, úlken turmıslıq tájiriybelerge iye bolǵan adamlar tártipke keltiredi. VIII-XI ásirlerde 400 den artıq adamlar xadis ilimi menen shuǵıllangan.

Bul bilimlerdi úyreniwdiń ózine tán baǵdarı bolıp, ol «xadis ilimi» dep atalǵan. Bunnan keyingi jıllarda Muhammed Alayxis-salamnıń ómiri, xızmetleri hám onıń diniy-ádep-ikramlılıq kórsetpelerin óz ishine alǵan xadisler, Imam Ismail al-Buxariydiń “Al-jome` as-sahih” («Isenimli toplam), “Al-adab al-mufrad” («Ádep durdanaları), Imom Isa Muhammad ibn Isa at-Termiziydiń “Ash-Shamoil an-nabaviya” shıǵarmaları basıp shıǵarıladı.

“Xadis” yaki “Sunna” sózleri bir maǵananı ańlatıp, ol Muxammed payǵambarımızdıń ómiri, xızmetleri, diniy hám ádep-ikramlılıq kórsetpeleri haqqındaǵı rawiyatlardan ibarat. Demek, Muhammed payǵambarımızdıń ibratlı

isleri, páklik hám insanǵa tán bolǵan ruwxıy-ádep-ikramlılıq sipatları onıń ismi menen baylanıslı bolǵan xadislerde óz sáwleleniwini tabadı.

Xadisler dáslebinde jazıp barılmaǵan. Payǵambar Muhammad Alayhis-salom arab bolmaǵan adamlardıń xadislerdi Quranı Karim ayatları menen shatastırıp jiberiwlerinen qáwipsinip, xadislerdiń jazıp barılıwına ruxsat etpegen edi. Biraq payǵambar Muhammad Alayhis-salamnıń qabıllawında saxabalar bolıp, olar payǵambarımızdan esitken xadislerin yadlap bargan.

Hazireti Abu Hurayra xadislerdi en kóp biletuǵın adam esaplangan. Lekin xadislerdi yadqa biliwshi adamlar sanınıń waqıttıń ótiwi menen kemeyip barıwı nátiyjesinde olardıń umıtılıp ketiw qáwpi baslangan. Usı qáwiptiń aldın alıw ushın xadislerdi toplawǵa eń dáslep xalifa Umar ibn Abdulaziz tárepinen párman berilgen.

VIII-IX ásirler xadis ilimi ráwajlanıwınıń altın dáwiri bolǵan. Bul dáwirde islam ulamaları xadislerdiń durıslıǵın, olardıń nelerge súyenip toplanǵanlıǵın analizley baslaǵan. Nátiyjede durısları jıynalıp qaǵazǵa túsirilgen.

Islam dúnyasında Xadiske baylanıslı 6 isenimli toplam tán alınǵan, olardıń avtorları;

1. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (Al-jome` as-sahih) 194 (810), - 256 (870);
2. Imom Muslim ibn al-Hajjoj (As-sahih) 206 (819), - 261 (874);
3. Imom Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (Sunnan) 209 (824), - 279(892);
4. Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniyy (Sunnan) 202 (817), - 275(880);
5. Imom Ahmad an-Nasoıy (Aj-jami al-kabir) 215 (830), - 303 (915);
6. Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazid ibn Mojja (Sunnan) 209 (824), -273(886).

Maverennaxrda birinshi bolıp xadisti toplaǵan Imom Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy.

2.3. Imam Ismayıl al-Buxariydiń xadis ilimin rawajlandırıwǵa qosqan úlesi

Imam Ismayıl al-Buxariy xadis iliminde “Amir-ul-muminin”, “Imam al-muhaddisiyn” degen húrmetli ataqlarǵa iye bolǵavn adam. Ol 810 jıldıń 13-mayında Buxarada tuwılǵan. Kishkeneliginen atadan jetim qalǵan. Dáslep mektepte sawat ashqan, 10 jasınan baslap arab tilindegi kitaplar járdeminde ham rawayatlardı esitiw arqalı xadislerdi yadlay baslaǵan. Ol Xadis ilimi boyınsha tartıslarǵa qatnasqan.

Buxariy 825 jılı 16 jasında anası hám ájeaǵası menen Xaj saparına baradı. Onıń zeyni ótkir boladı. Ol bir kitaptı oqısa, sol kitaptıń barlıǵı yadında qalǵan. Buxariydiń óziniń kórsetiwi boyınsha 100 mın isenimli xadisti hám 200 mın isenimsiz xadisti yadtan bilgen. Al basqa maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda ol 600 mınǵa jaqın xadisti yadtan bilgen.

Ol Buxaraǵa qayıp kelgennen keyin jaslarǵa hám ulamalarǵa xadis iliminen sabaq beredi. Rawayatlarǵa qaraǵanda onı xalifanıń Buxaradaǵı nayıbı «sarayǵa kelip hadis iliminen sabaq bersin» dep aytıp jiberedi. Buxariy bul usınıstı qabıllaydı, biraq xabardı jetkergeń adamǵa “Men ilimdi qorlap sultanlardıń, ámirlerdiń esigine alıp barmayman, eger Ámirge ilim kerek bolsa ózi úyime yamasa meshitime kelsin» dep jiberedi. Usınnan keyin Ámir menen Buxariy ortasındaǵı qatnasıq buzıladı. Ámir Buxariydi qaladan shıǵarıp jiberiwge párman beredi. Bunı esitken Samarqandlı ulamalar Buxariydi Samarqandqa mirat etedi. Buxariy jolda baratırıp awıradı hám 872 jıldıń 1 sentyabr kúni 62 jasında qayıt boladı.

Imom Ismoil al-Buxoriy oǵada bay dóretiwshilik miyras qaldırǵan. Onıń bizge shekem 6 kitabı kelip jetken. Olar; “Al-jome` as-sahih” (“Isenimli toplam”), “Al-adab al-mufrad” («Ádep durdanaları»), “At-tarix al-kibor”

(“Úlken tariyx”), “At-tarix as-saǵıyr”, (“Kishi tariyx”), “Al-qiroatu xalfa-l-Imom” (“Imam artında turıp oqıw»), “Vaf’ul-yadini fi-s-saloti” (“Namazda eki qoldı kóteriw”). Ushı shıǵarmalardıń ishindegi eń úlkeni “Al-jome` as-sahih” kitabı. Bul kitapta payǵambarımız Muhammed Alayhis-salom xadislerinen tısqarı, islam huquqtanıwshılıǵı, islam máresimleri, ádep-ikramlılıq, tálim-tárbiya, tariyx hám etnografiyaǵa baylanıslı maǵlıwmatlar berilgen. Bul kitap Quranı Karimnen keyingi tiykarǵı derek esaplanadı. Shıǵarma 644 bapta bayan etilgen hám óz ishine 1322 xadisti alǵan.

2.4. Imam Isa at-Termiziydiń xadislerdi toplaw hám ilimiy izertlewdegi xızmetleri.

At-Termiziy 824 jılı Termez jaqınındaǵı Buǵ awılında (házirgi Surxondaryanıń Sherobod rayonu) tuwılǵan. Onıń ata-anası haqqında maǵlıwmatlar joq. Jaslayınan ilimge qızıqqan ol 850-jıldan baslap bir qatar mámleketlerge saparǵa shıǵadı. Mákke hám Madinanı ziyarat etedi. Irak hám Xorasanda xadis, qiroat, tariyx hám basqa ilimlerdi úyrenedi.

Saparda júrgeninde ustazı Imom Ismoil al-Buxariy menen ushırasadı. Ol ustazınıń ólimi sebepli jılay bergenlikten kózi gór bolıp qala jazlaydı. Óziniń yadınıń ótkirliǵı sebepli olda xadislerdi yadqa bilei. 863 jılı watanına qayıp shákirtlerge sabaq beredi, onnan artıq kitaplar jazadı.

At-Termiziy toplaǵan xadislerdiń mazmunı bay hám tárbiyalıq áhmiyeti oǵada ullı. Onda adamlardıń kámalǵa jetiwi ushın talap etiletuǵın adamgershilikli pazıyetler sáwlelendirilgen bolıp, onıń ishine basqalarǵa mehir-aqıbet kórsetiw, saqıylıq, ashıq kewillilik, ata-ana hám basqalarǵa ǵamxorlıq hám basqada pazıyetler orın alǵan. Ol quranı Karimdegi kórsetpelerge tiykarlanıp islengen.

At-Termiziy xadislerinde iymanlı bolıwdıń úsh shárti bar ekenligi kórsetiledi:
1. Duris isenimge iye bolıw; 2. Adamlar menen jaqsı múnásebette bolıw; 3. Óz ústinde islew hám ózin ibadat qılıwǵa, siyiniwǵa shaqırıp turıw.

Sonday-aq iyman terekke teńlestirilip onıń 60 tan artıq shaqaları bar dep onıń belgileri kórsetiledi. Olardıń hár biri adamgershilikli pazıyetlerdi óz ishine aladı. Ms.: “Qolı menen hám tili menen basqalarǵa azar bermegen adam musılman”, “Ózińiz jaqsı kórgen nárseni biradarıńızǵa rawa kórmegenshe hesh kim haqıyqat mómin-musılman bolıp esaplanbaydı” h.t.b.

Jánede At-Termiziy óz xadislerinde úsh nárseni ózinde qalıplestirgen adamnıń iymanı bekkem boladı deydi. Olar: insaplı hám ádalatlı bolıw; bárshege sálem beriw; kámbaǵal bolsada sadaqa berip turıw”.

Bunnan tisqari adamlarǵa tán bolmaǵan unamsız qásiyetler haqqında da, onnan saqlandıırıw ushın aytıladı. Bul jerde Muxammed payǵambarımızdıń tili menen tómende kórsetilgen tórt nárseden awlaq bolmaǵansha iymansızlıqtıń bir belgisi bar boladı eken dep kórsetedi; sóylese ótirik sóylew; shartnama dúzse shártinde turmaw; urısıp qalsa kek saqlaw; nápák islerge qol urıw.

At-Termiziy xadislerinde ilim úyreniwge ayrıqsha itibar qaratıladı. Ol ilimdi úyreniwshilerdi úsh taysaǵa bóledi:

1. Ilimdi úyreniwshi hám onı basqalarǵada shın ıqlası menen úyretiwshi;
2. Ilimdi úyrenip, onı basqalarǵada úyretiwshi, biraq, ózi sol úyrenen ilimine ámel qılmawshi;
3. Ózide úyrenbewshi hám basqalarǵada úyretpewshi.

Ol ózi dóretken Xadisinde payǵambarımızdıń tili menen tómende kórsetilgenlerdi qiyamet qayımın belgileri dep kórsetedi: ilimniń páseyiwi; ǵázeptiń kúsheyiwi; buzıqshılıqtıń háwij alıwı; qatınlardıń kóbeyiwi; erkeklerdiń azayıwı.

Demek, qiyamet qayımdı adamlardıń ózleri payda etedi. «Ilim rawajlanbaǵan mámlekette buzıqshılıq rawajlanadı, ózara urıslar kúsheyip, erkekler azayıp ketkende qiyamet qayım boladı » delinedi.

Islamda 2 túrli ilim haqqında aytıladı: 1-huquqiy, diniy jol-jorıqlar haqqında ilim. 2- dúnyalıq ilim. Bir qatar xadislerde ilimniń ibadattan ústin ekenligide kórsetip ótıledi.

Xadislerde ata-ananı qapa qılıp, onı jılatıw eń úlken gúna sanaladı. Bunnan tısqarı Allanıń bar ekenligine gúman keltiriw, adam óltiriw, urıs maydanınan qashıw, óziniń áp-ánedey qatınına buzıq dep jala jabıw, jetimniń haqısın jew, adamlardı masqaralap, onnan lázzetleniw, kemsitiw jaman illetler qatarında kórsetiledi.

At-Termiziy Xadislerinde adam ólgennen keyin sawabı tiyip turatuǵın ámellerdiń jeti túri kórsetiledi: 1. Tarqatqan ilimi. 2. Qaldırǵan pákize perzenti. 3. Miyras qaldırǵan quranı. 4. Qurǵan meshiti. 5. Jolawshılar ushın qurǵan miymanxanası. 6. Qazǵan jap-salması. 7. Tiriliginde hám deniniń saw waqtında sadaqa ushın ajratqanları.

Xadislerde tiri jániwarlardı óltirmew (jılan, shayannan basqa), saya berip turǵan tereklerdi kespew kerekligi atap ótıledi.

At-Termiziy Xadisleri Muhammed payǵambarımızdıń ideyaların tolıqtırıwshı, insanlardı kámillikke baslawshı hújjet sanaladı.

2.5. Sufizm táliymatınıń mánawiy turmısqa tási, Axmed Yassawiy hám Bahawatdin Naqshbandiylerdiń bul baǵdardaqı xızmetleri.

Sufizm VIII ásirdiń axırı hám IX ásirdiń baslarında payda bolıp musırman mámleketlerine, ásirese Maverennaxrda keń en jayǵan aǵım hám táliymat.

Bul aǵımniń tiykarın salıwshılar bolıp Zayniddin binni Muhammad Imam G`azzaliy (1058-1111) hám Xoja Axmed Yassawiy sanaladı.

Imam G`azzaliy “Hujjat-ul-islom” laqabın alǵan. Ol haqqında kóp unamlı pikirler ayılǵan. «Egerde quranıń joǵalıp qalsa onı G`azzaliydiń shıǵarmaları menen qayta tiklep alıwǵa boladı» degen pikirler usınıń ayqın mısalı.

Imam G`azzaliy tárepinen jaratılǵan “Tahofut al-falsafa” (“Filosoflardı biykarlaw”), “Kimyoi saodat” (“Saadat ximiyası”), “Ixya ulum ad-din” (“Diniy ilimlerdi tiriltiw”) miynetleri bar.

Imom G`azzaliy insan kámalǵa jetiwi ushın belgili dárejedegi shártlerdi ámelge asırıp, málim bir joldı basıp ótiw kerek deydi. Ol islam talapların – nizamlıqların, haqıyqat dep esaplap, adamlardı oǵan sózsiz boysınıwǵa shaqıradı.

Islam dunyasında sufizm aǵımın rawajlandırıwshılardıń biri Xoja Axmed Yassawiy (XI ásirde jasaǵan tiwılǵan jılı námalım, biraq ilimiy ádebiyatlarda 1166 jılı dúnyadan ótkenligi jazıladı). Ol Shimkent oblastı Sayram qalasında Ibrahim shayıq shańaraǵında dúnyaǵa kelgen.

Náreste waqtında dáslep anasınan, jeti jasında ákesinen ayrıladı. Keyin atası jergilikli ulama shayıx Arıslan baba tárbiyasında bolıp bilim aladı. Erjetkennen keyin Muwsa shayıxtıń qızı Ayshaǵa úylenedi. Onıń Ibrayım atlı ulı, Shannaz atlı qızı bolǵan. Xoja Axmed atasının kórsetpesi menen Buxaraǵa barıp medresede oqıydı.

Bul jerde ol tasawif filosofıyasınıń danıshpanı Yusup Hamadaniyden tálim aladı. Ustazı Yusuptıń shıǵısı Irannıń Hamadan walayatınan bolıp ol Iranda, Hindistanda oqıǵan bilimli alım edi. Xoja Axmed ustazı Yusup Hamadaniy ólgennen keyin biraz waqt onıń isin dawam ettirip, tasawif iliminen talabalarǵa sabaq beredi, ózine múnásip shakirtler tayarlaydı. Keyin ala Xoja Axmed suwpılık bilimlerin tereńlestirip, suwpı bolıp Yassı (házirgi Túrkiстан) qalasına keledi.

Bul jerde ol óziniń «yassawiyshılıq» diniy aǵımınıń tiykarın saladı. Xoja Axmed óziniń is-háreketiniń dáslepki jıllarında-aq óziniń dúnyaǵa kóz qarasın xalıqtıń arasında keńnen jayıw maqsetinde túrkiy tilde qosıqlar jaza baslaydı.

Bizge kelip jetken Xoja Axmed Yassawiydiń «Diywaniy Hikmet» (danalıq kitabı) atlı qosıqlar kitabı bolıp eń tolıq nusqası 1878 jılı Qazan baspasında basıladı.

Eń eski nusqası XV ásirdeń ortalarında arab alfavitinde kóshiriledi. Bul kitap oǵuz-qıpshaq tilinde sol dáwirdegi puxara xalıqqa túsinikli tilde jazılǵan shıǵarma bolıp, óz waqtında Orta Aziyadan baslap Edil (Volga) jaǵalarına deyingi kóshpeli túrkiy qáwimlerdiń arasında keń tarqaladı.

Onıń qosıq qatarlarında óziniń tuwǵan kúninen baslap alpıs ush jasqa deyingi ómir jolı bayan etiledi. Ayırım rawiyatlarǵa qaraǵanda Axmed Yassawiy 63 ke yaǵnıy payǵambar jasına jetkennen soń, qalǵan ómiriniń barlıǵın jer astına túsip, qudaǵa sıynıwshılıq penen ótkergen degen de gápler bar.

Xoja Axmed Yassawiydiń tálim tárbiya mashqalaların sufizm menen baylanıstırıp sheshiwge umtılwı pedagogika tariyxında úlken burılıs boldı. Sufizm bul adamnıń óz qáteshiligin túsiniw táwbege keliw, ózin-ózi pák etiw, qayta tárbiyalaw edi.

Ol jaslardıń tábiyǵiy ózgeshelerine say tárbiya beriw maqsetinde de olardıń jasın dáwirlerge bólip, 16-jastı erjetiw dáwiri dep kórsetti. 7 jastan baslap 20-jasqa shekem ilim úyrenip ustazdıń xızmetinde bolıw, soń ilimdi ózinshe izlenip ózlestiriw kerekligi, ilim-marifattın qudaydı tanıwǵa eristiretuǵının túsindiriwı ayrıqsha áhmiyetli boldı.

Danıshpannıń tárbiya isinde dene jazasın qollanıwın adamdaǵı sezgirlikti jáne qabıl etiwdi jedellestiretuǵının inabatqa alıwı, qudaydıń qulı bolıw ushın jaqsı pazıyetlerdi iyelew kerekligin násiyatlaydı. Yassawiy nadanlıqtıń sebebinen ómirde sawatsızlıq, turaqsızlıq, ata-ana hám ustazlarǵa húrmetsizlik, ruwxıy túsiniklik, jawızlıqtıń rawajlanıwı, marifat qarar tappaqan úlkede mámleket ıdıraydı degen pikirdi aytadı.

Yassawiydiń «Diywaniy hikmet» shıǵarması filosofiya, pedagogika, psixologiya ádebiyat pánleriniń rawajlanıwında ayrıqsha orın iyeleydi. Ulıwma

aytqanda Yassawiydiń jetiliskeń insan haqqındaǵı ideyaları jas áwladtı tárbıyalawda áhmiyetli programma sıpatında xızmet etedi.

Sufizmniń jáne bir aǵımı Naqshbandiya talimatınıń jaratılıwı menen baylanıslı. Bul aǵım XIII ásirdeń axırlarında qalıplese basladı. XIV-XV ásirlerde Oraylıq Aziyada eń bir abroylı taliymatqa aylandı.

Yusup Xamadaniydiń qolında tálim alǵan Xoja Abdulholiq G`ijduvaniy keyinirek Naqshbandiyanıń tiykarın saladı. Onıń ózi 1103 jılı Buxaranıń G`ijduvon rayonında dúnyaǵa keledi. Baslawısh tálimdi G`ijduvanda alǵannan keyin Buxaraǵa kelip, Yusup Xamadaniyge shákirt túsedı.

Bahawaddin Naqshbandiy 1318 jılı Buxaraǵa jaqın jerdegi Orifon awılında tuwıladı. Naqshband onıń laqabı. «Qolıń iste, kewliń allada bolsın» degen ideya Naqshbandiydiń ideyası.

Ózin-ózi tekseriw ushın sorawlar hám tapsırmalar:

1. Islam táliymatına qashan hám kim tiykar salǵan?
2. Maverennaxr qashan hám kim tárepinen jawlap alıńan?
3. Maverennaxr sóziniń maǵanası neni ańlatadı?
4. «Quran» sózi qanday maǵananı ańlatadı?
5. Musilmansılıqtıń shártlerin aytıp berıń?
6. Xadis ilimine tiykar salǵan alımlar haqqında aytıp berıń?
7. «Xadis» sóziniń maǵanasın túsindirip berıń
8. Islam dún'yasında 6 isenimli toplam dep tán alıńan shıǵarmalardıń avtorları kimler?
9. Sufizm táliymatı haqqında nelerdi bilesiz?
10. Sufizm táliymatınıń tiykarın salıwshılar kimler?
11. Ilim haqqındaǵı xadislerden úlgiler keltiriń?

12. Imam Ismayıl al-Buxariydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
13. Muxammed Isa at-Termiziydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında aytıp beriń?
14. Xoja Axmed Yassauiydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
15. Islam táliymatındaǵı tálim-tárbiyalıq ideyalar haqqındaǵı pikiriniz?
16. Ne ushın Islam táliymatı pedagogikanıń metodologiyalıq tiykarlarınń biri sıpatında tán alınǵan?
17. Muxammed payǵambarımızdıń ómiri haqqında nelerdi bilesiz?
18. Islam fundamentalizmine qarsı gúresiw degende nelerdi túsinesiz?
19. Dáslepki waqıtları mektep hám medreselerdiń shólkemlestiriliwi haqqında nelerdi bilesiz?
20. Quranı Kárim eń dáslep kim tárepinen xatqa túsirilgen?

Ózin-ózi tekseriw hám shınıǵıw ushın testler:

1. «Quteyba Xorezm jazıwın jaqsı bilgen, olardıń rawiyatların úyrengen, onı basqalardıǵa úyretetuǵın adamlardı joq etken. Sońınan kitap kóshiriwshilerdide joq etip, kitap hám dápterlerdi órtegen» degen sózler qaysı ilimpaz miynetine tiyisli?
A. Ibn Sino; B. Al-Beruniy; C. Al-Xorezmiy; D. Al-Farabiy
- 2. Muxammed payǵambar qashan hám qaysı jerde tuwılǵan?**
A. 560 jılı Madina qalasında; B. 570 jılı Makke qalasında; C. 580 jılı Makke qalasında; D. 570 jılı Madina qalasında
- 3. Quran neshe ayat hám súreden ibarat?**
A. 6600 ayat, 110 súre; B. 6660 ayat, 114 súre; C. 6600 ayat, 114 súre; D. 6660 ayat, 112 súre
- 4. Xadis iliminde «Amir-ul-muminin», «Imam al-muhaddisin» degen húrmetli ataqlardı erisken alım kim?**

A. Isa at-Termiziy; B. Imam al-Buxariy; C. Imam ibn Mojja; D. Muslim an-Nishapuriy

5. 63-jastan keyin qalğan ómirin jer astında ótkergen alım?

A. Isa at-Termiziy; B. Axmed Yassawiy; C. Imam ibn Mojja; D. Xofiz al-Xorezmiy

6. «Devoni hikmet» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. Imam al-Buxariy; B. Axmed Yassawiy; C. Isa at-Termiziy; D. Muslim an-Nishapuriy

7. «Qolıń iste, kewliń allada bolsın» degen danalıqtıń avtorı kim?

A. Imam al-Buxariy; B. Bahawaddin Naqshbandiy; C. Isa at-Termiziy; D. Sulayman Sijistoni

8. Qaysı dáwirde sufizm táliymatına tiykar salındı?

A. IX-X ásirlerde; B. VIII ásirdeń aqır IX ásirdeń baslarında; C. X ásirdeń aqır XI ásirdeń baslarında; D. XI ásirdeń aqır XII ásirdeń baslarında

9. «Ash-Shamoyil an-Nabaviya» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. Imam ibn Mojja; B. Isa at-Termiziy; C. Axmed Yassawiy; D. Sulayman Baqırǵaniy

10. Imam al-Buxariy qaysı jılı tuwılǵan?

A. 805 B. 810 C. 910 D. 820

11. «Musnad» jónelisindegi xadisler qanday xadisler?

A. Tuwrı hám isenimli xadisler; B. Alifbe tártibinde jaylastırılǵan túrli xadisler; C. Tuwrı, isenimli xadisler menen birge «ázzi» xadislerde orın alǵan xadisler; D. «Ázzi» hám jalǵan xadisler

12. «Sahih» jónelisindegi xadisler qanday xadisler?

A. . Tuwrı, isenimli xadisler menen birge «ázzi» xadislerde orın alǵan xadisler; B. Tuwrı hám isenimli xadisler; C. Alifbe tártibinde jaylastırılǵan túrli xadisler; D. «Ázzi» hám jalǵan xadisler

13. «Sunnan» jónelisindegi xadisler qanday xadisler?

A. Tuwrı hám isenimli xadisler; B. Tuwrı, isenimli xadisler menen birge «ázzi» xadislerde orın alǵan xadisler; C. Alifbe tártibinde jaylastırılǵan túrli xadisler; D. «Ázzi» hám jalǵan xadisler

14. «Al-adab al-mufrad» (Ádep dúrdanaları) shıǵarması kimniń qálemine tiyisli?

A. Isa at-Termiziy; B. Imam al-Buxariy; C. Sulayman Sijistoni; D. Muslim ibn al-Xajjoj

15. Isa at-Termiziy qaysı jılı tuwılǵan?

A. 820 B. 824 C. 825 D. 830

16. Xoja Axmed Yassawiynıń tuwılǵan jılın belgileń?

A. 1040 B. 1041 C. 1051 D. 1063

17. Sufizm táliymatında insannıń kámillikke erisiw basqıshları?

A. Sháriyat, násiyat, aǵartıwshılıq, haqıyqat; B. Sháriyat, tariqat, maǵrıypat, haqıyqat; C. Namaz oqıw, tariqat, maǵrıypat, haqıyqat; D. Sháriyat, násiyat, maǵrıypat, ádillik

18. Quran Payǵambarımız xatkeri Zayd ibn Sabit tárepinen dáslep qashan xatqa túsirilgen?

A. 630 jılı B. 632 jılı C. 635 jılı D. 633 jılı

19. Qurannıń Xalifa Osmannıń buyırǵı menen tártipke salınıp, túp nusqa sıpatında usınılǵan jıl?

A. 812 jıl B. 815 jıl C. 813 jıl D. 820 jıl

20. Islam táliymatında Quranı Kárimnen keyingi kiyeli derek?

A. Shar kitap; B. Xadisler toplamı; C. Háptúyek; D. Qutadgu bilig

3-TEMA. SHÍGIS OYANIW DÁWIRINDE PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDÍN RAWAJLANIWI. SHÍGIS OYANIW DÁWIRINDE TÁLIM, ÁDEP-İKRALILIQ PIKIRLERDÍN RAWAJLANIWI

JOBASÍ:

- 3.1. IX-XI-ásirler Shıǵıs oyaniw dáwirinde talim hám tarbiya.
- 3.2. Muxammed Ibn Musa al Xorezmiydin didaktikalıq kóz-qaraslari.
- 3.3. Abiw Nasr al Farabiy shıǵarmalarında pedagogikalıq pikirler.
- 3.4. Abu Rayxan al Beruniydin ilimiy-pedagogikalıq kóz-qaraslari.
- 3.5. Ibn Sino talim hám tarbiya haqqında.
- 3.6. Shıǵıs oyaniw dáwirindegi mektep hám bilimlendiriw jagdayı.
- 3.7. Maxmud Qasqariydin «Devoniy lugat-at-turk» shıǵarmasında tálim-tarbiya máseleleri.
- 3.8. Yusip Xas Xajibtin «Kutadǵu-bilik» shıǵarması - aqıl-násiyat shıǵarma sıpatında.
- 3.9. Axmed Yugnakiydin «Hibat-ul-haqayıq» shıǵarmasındaǵı didaktikalıq kóz-qaraslar.
- 3.10. Keyqawıstın «»Qobusnama shıǵarmasınıń tarbiyalıq áhmiyetleri.

Temaniń maqseti:

Studentlerdi Shıǵıs Oyaniw dáwirindegi tálim-tarbiyanıń jagdayı, sol dáwirindegi pedagogikalıq pikirlerdin qalıplesiwi hám rawajlanıwına óz úleslerin qosqan ullı alımlardıń miynetleri menen tanıstırıw. Studentlerdi Shıǵıs Oyaniw dáwirindegi mektep hám bilimlendiriwdin jagdayı, sol dáwirdegi tálim-tarbiyaǵa úles qosqan ataqlı oqımislılar menen tanıstırıw.

Temaniń wazıypaları:

-IX-XI-ásirlerde Shıǵıs oyaniw dáwirindegi talim hám tarbiyanıń jagdayı haqqında maǵlıwmat beriw;

- Muxammed Ibn Musa al Xorezmiydin didaktikalıq kóz-qarasları menen tanıstırıw;
- Abiw Nasr al Farabiy shıǵarmalarındaǵı pedagogikalıq pikirlerge sholıw jasaw;
- Abu Rayxan al Beruniydin ilimiy-pedagogikalıq kóz-qarasları hám onıń pedagogikalıq áhmiyeti haqqında túsiniq beriw;
- Ibn Sinonıń talim hám tárbiya boyınsha bildirgen bahalı kóz-qarasları menen bolashaq oqıtıwshılardı qurallandıırıw.
- Shıǵıs Oyanıw dáwirindegi mektep hám bilimlendiriwdiń jaǵdayı menen tanıstırıw;
- Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatit túrk» shıǵarmasındaǵı talim-tárbiya máseleleri menen tanıstırıw;
- Axmed Yugnakiydiń «Hibatul-haqayıq» shıǵarmasındaǵı didaktikalıq kóz-qaraslar menen tanıstırıw;
- Qayqawıstıń «Qobusnama» shıǵarmasınıń talim-tárbiyalıq áhmiyeti haqqındaǵı bilimler menen qurallandıırıw;
- Yusip Xas Xajibtiń «Qutadǵu bilig» shıǵarmasındaǵı aqıl-násiyatlıq pikirler menen bolashaq pedagoglardı tanıstırıw;

Tayanış túsiniqler:

Shıǵıs oyanıw dáwiri, talim-tárbiya, islam táliymatı, mektep hám medreseler, adam anatomiyası, táwipshilik, temperament, tárbiya metodları, didaktikalıq kóz-qaraslar, matematika, astronomiya, juldızlar háreketi, úsh múyeshlik, tórt múyeshlik, natural sanlar, muzıkanıń insan ómirindegi áhmiyeti. Qarahaniyler dáwiri, talim, tárbiya, Maxmud Qashqariy, Yusup Xas Xajib, Axmed Yugnakiy, Keyqawıs, pedagogikalıq kóz-qaras, aǵartıwshılıq xizmet, «Diywaniy luǵat at-turk», «Qutadǵu bilig», «Xibatul- haqayıq».

Temaniń mazmunı:

3.1. X-XI-ásirler Shıǵıs oyaniw dáwirinde talim hám tarbiya.

Arab xalifatlıǵında júz bergen jámiyetlik-siyasıy ózgerisler, Islam dininiń qalıplesiwi mádeniyatqa hám turmısqa tásir jasadı. Mádeniy turmısta júz bergen kóterińkilik ruwxıy turmıstada ózgerislerdiń bolıwına alıp keldi. Usı kóterińkilik pútkil Arab xalifatlıǵın, jaqın hám Orta Shıǵıstı óz ishine qamrap alǵanı ushın Shıǵıs oyaniw dáwiri dep ataldı.

Usı Oyanıw dáwiri IX ásirde baslanıp XV-XVI ásirlerge shekem dawam etti. Arab xalifatlıǵında IX ásirde payda bolǵan Oyanıw dáwiri xalifatlıqtıń Baǵdad, Damask, Xalab qalalarınan baslanıp, basqa barlıq xalıqlardıń mádeniy turmısına tarqaldı.

Xalifa Xorun ar-Rashid (786-833 j.j.) hám onıń balası al-Mámun dáwirinde Baǵdadta “Bayt-ul-hikma” (“Danışpanlıq úyi”) shólkemlestirildi. Bul Akademiya barlıq ilim jankúyerleriniń ilimiy orayına aylandı. Onıń janında dúnyalıq kitapxana shólkemlestirildi.

Akademiya 813-833 jıllarda jánede rawajlandı. Bul jerde xalifa al-Mámunnıń ilimdi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi kúshli edi. Ol Maverennahr hám Xorasandaǵı ilimpazlardı toplaı, olardıń ilimiy dóretiwshiligine sharayatlar jaratıp berdi. Bulardıń arasında al-Xorezmiy, al-Xuttaliy, al-Javhariy, al-Farǵoniy, al-Marazviy siyaqlı watanlaslarımızda bar edi.

Al-Mámun xalifalıq taxtına otırǵannan keyin ilimpazlardıń barlıǵın Baǵdadqa shaqırıp aldı hám “Bayt-ul-hikma” danışpanlıq úyin (Mámun akademiyası) shólkemlestirdi.

Bul dáwirde áyyemgi mádeniy yadgarlıqlar oyaniw dáwiri mádeniyatınıń jaratılıwı hám rawajlanıwına tiykar saldı. Egerde arablar Oraylıq Aziyanı basıp alıp, bul jerde burın bar bolǵan mádeniyat oshaqları joq qılınǵan bolsa, olar áste-áste tiklenip, nátiyjede ilimniń jetik mamanları jetilisip shıqtı.

Bul dáwirde awıl xojalıǵı rawajlandırıldı, jer maydanları keńeytirildi, suwǵarıw imaratları tiklendi, paxta, zıǵır, kenep egilip, olardıń talasınan tawar toqıldı. Maverennahrda, sonıń ishinde, Xorezm, Urgench, Fergana, Samarqand hám Buxara toqımashılıq buyımları, ásirese Samarqand hám Buxara shayısı dúnyaǵa belgili boldı.

Sawda rawajlandı. Nátiyjede Jaqın hám Orta Shıǵıs mámleketleri: Ispaniya, Indiya, Qıtay, Vizantiya menen bolatuǵın sawda isleriniń kólemi keńeyip bardı.

X ásirde baslap Maverennaxr hám Xorasanda ǵárezsiz feodallıq mámleketler–Tohiriyler, Samaniyler, Qaraxaniyler, G`aznaviyler, Saljuqiyler, Xorezmshaxlar mámleketleriniń payda bolıwı xalifalıqtıń jemiriliwine alıp keldi.

Bul dáwirde mekteplerde oqıw arab tilinde alıp barıldı. Rasmiy hújjetler, shariat qaǵıydaları arab tilinde jazıldı. X ásir ortalarına kelip, fars-tájik tilinde de jumıslar alıp barıldı, lekin hújjetler arab imlasında jazılatuǵın edi.

Bul dáwirde Buxarada úlken kitap bazarı boldı. Abu Ali ibn Sino kitap dúkanlarında Farabiydiń Aristotel “Metafizika”sına jazǵan túsindirmelerin satıp alǵanlıǵı haqqında óz ómirbayanında jazıp qaldıradı. Buxara ámiri sarayında ullı kitapxana bolǵan. Ol sol dáwirdegi Sheroz kitapxanası menen bellese alǵan.

Samaniyler dáwirinde Rudakiy, Ferdawsiy, Xorezmiy, Farǵoniy, Beruniy hám ibn Sino siyaqlı alımlar dóretiwshilik miynet etken. X ásirde 2-yarımınan shólkemlestirilgen Qaraxaniyler mámleketinde de ayırım xanlar óz saraylarında kitapxanalar shólkemlestirgen.

Bul kitapxanalarda arab hám Batıs Evropa alımlarınıń shıǵarmalarında bar edi. Usı dáwirde turkiy til qalıplesip bardı. Yusuf Xas Hajib, Mahmud Qashqariy siyaqlı alımlar dúnyalıq áhmiyetke iye bolǵan shıǵarmalardı jarattı.

XI ásir baslarında Ğaznaviyler, keyinirek Saljukiyler, Xorezmshahlar mámleketi payda boldı. Ilim, jámiyetlik-filosofiyalıq pikirler rawajlandı. Mahmud Ğaznaviy óz sarayına júda kóp mádeniy baylıqlardı toplaydı, alımlardı jumısqa

shaqıradi. Abu Rayxon Beruniydiń belgili “Hindistan” shıǵarması usı jerde jazıladı.

Saljuqiylar dáwirinde hákimiyattı Alp-Arsılan Muhammad basqarıp, Nizom ul-Mulk onıń sırtqı siyasat wáziri boladı. Ol hákimiyattı basqarıw usulların islep shıǵadı hám óziniń “Siyosatnoma” shıǵarmasını jaratadı (1091-1092 j.j.). Bul shıǵarmada mámleketti basqarıwdıń printsipleri bayanlanadı.

Nizom ul-Mulk bilimlendiriwdi rawajlandırıwǵa ayrıqsha úles qosadı. Ol 1067 jılı óziniń esabınan “Nizomiya” medresesin qurǵızadı. 1074 jılı Orta Shıǵıs mámleketleri ushın kalendar` dúzedi. Mine usı kalendar` házirgi waqıtta da eń quramalasqan kalendar` esaplanadı.

XI ásirde Xorezmde de ilim-pán rawajlanadı. Xorezm shaxı Mámun II óz sarayına záberdes alımlardı jiynaydı. Akademiyanı dúzedi. Akademiyada Beruniy, ibn Sino, al-Masixiy hám basqalar jumıs isleydi. Lekin tajı-taxt ushın gúresler nátiyjesinde bul ilim dárgayı jumısı toqtaydı, alımlar tarqatıp jiberiledi.

3.2. Muxammed Ibn Musa al Xorezmiydiń didaktikalıq kóz-qarasları.

Muxammed Al` Xorezmiydiń (783-850) jaslarga tabiiy hám matematikalıq bilim beriw haqqındaǵı oyları oz aldına jetiskenlik boldı. Ol Orta Aziyadagı ataqlı alımlardıń biri edi. Ol kop ilimiy ekspeditsiyalarga qatnastı. Matematika, astronomiya, geografiya ilimlerin izertledi.

Xorezmiy óz dáwirine shekemgi bolǵan áyyemgi matematika pání rawajlanǵan mámleketler Vavilion, Gretsiya, Indiya, Qıtay, Misrdaǵı derlik barlıq matematiklerdiń ashqan jańalıqların úyrendi. Olardan parqlanıwshı jańalıqlardı ashtı.

Bagdad xalifaları Al`-Mamun Mutasim ham al-Vasiq saraylarında ilim menen shugıllanıp, shıǵıstaǵı tungısh ilimler akademiyası «Danalar uyi», «Bait al hikmanı» basqarıp ilimpazlarga ustazlıq etti. «Astronomiyalıq kesteler», Indiya

arifmetikası haqqında kitap, «Quyash saatı haqqında kitap», «Muzıka risolası» tagı basqa miynetlerinde jaslarga tabiiy hám matematikalıq bilimlerdi uyretiwge ayırıqsha ahmiyet qarattı.

Xorezmiydiń sheber pedagog, metodist sıpatındagı ornı óz aldına. Úsh múyeshlik, tórt múyeshlik, kóp múyeshlik, sheńber, piramida, konus tagı basqa geometriyalıq sızılmalar hám olardıń mazmunın, ahmiyetin tusindirdi. «Aljabr hám almuxabala» kitabında teńlemelerdiń altı túrin dálillep berdi.

Al`-Xorezmiydiń algoritim teoriyaların rawajlandırıwga, ásirese onın tabiiy-matematikalıq, tálim-tárbiyalıq oy-pikirlerdi jetilistiriwdi asirler dawamında ayırıqsha dıqqatqa miyasar bolıp keldi.

Muhammad al-Xorezmiy óziniń “Al-kitob al-muxtasar fi-hisob al-jabr va-l muqobala” shıǵarmasında sanlı kvadrat, sızıqlı teńlemeler hám olardı sheshiw jolların kórsetti. Onıń bul shıǵarması úsh bólimnen ibarat bolıp, onıń birinshisi sawdaǵa baylanıslı máseleler; ekinshisi geometriyalıq bólim bolıp algebralıq jollar arqalı ólshewler hám úshinshisi wásiyatnamalar haqqında sóz etedi.

Muhammad al-Xorezmiy matematika páninde abstraktsiya túsiniqlerin keńeytedi. Induktsiya jolı menen ulıwma sheshiw usılların, al, deduktsiya jolı menen ulıwmalıq usıllar járdeminde jeke máselelerdi sheshedi.

Xorezmiy algebranıń payda bolıwına tiykar jaratadı. Onıń matematikaǵa baylanıslı ekinshi kitabı “Hind arifmetikası haqqında kitap” (“Hisob al-hind”) dep ataladı. Kitap onlıq sistema sanlarına (1,2,3,4,5,6,7,8,9) baǵıshlangan. Evropaga 1,2,3,4,5,6,7,8,9 sanlarınan paydalanıw hám 0 járdeminde eń úlken sanlardı jazıw hám orınların belgilewdi, qosıw, alıw, kóbeytiw hám bóliwdiń qaǵıydaların jarattı.

Xorezmiy bilim alıwda talabanıń jeke baqlawlarına hám alǵan bilimlerinen paydalanıw máselesine úlken itibar qarattı. Ol kórsetpeli-tájiriybe metodları, bilim beriwdiń túrli quralları, soraw-juwap, uqıplılıq hám kónlikpelerdi qalıplestiriw metodları, bilimlerdi sinap kóriw metodlarınan paydalanǵan.

Alım bılay deydi; “Men arifmetikanıń ápiwayi hám quramalı máselelerin óz ishine alıwshı “Aljabr va al-muqobala hisobi» haqqında qısqasha kitaptı miyras ettim. Bul kitap miyraslardı bólistiriwde, mal múlklardı bólistiriwde hám yuridika islerinde, sawda da, hár qanday pitimlerde, jer ólshewde, kanallar qazıwda hám usıǵan uxsas basqada islerde adamlar ushın zárúr».

Muhammad al-Xorezmiy biliw teoriyasına ayırıqsha úles qosadı. Ol birinshilerden bolıp, baqlaw, sinap kóriw hám eksperiment metodlarına tiykar saldı.

3.3. Abıw Nasr al Farabiy shıǵarmalarında pedagogikalıq pikirler.

Orta ásirlerdegi jámiyetlik-filosofiyalıq pikirlerdiń rawajlanıwı Abu Nasr Farabiydiń ismi menen baylanısadı. Ol Orta Aziya xalıqlarınıń tálim-tárbiyalıq oy-pikirleriniń rawajlanıwında ayırıqsha orınga iye oyshıl, danışpan, entsiklopedist alım sanaladı.

Abu Nasr Farabiy (873 - 950) Sırdaǵyaga Arıstıń quyar jerindegi Farab (Otrar) awılında askeriy hám siyasiy xızmetker shańaraında tuwıladı. Baslawısh bilimdi awılında alıp, keyninen Samarqand, Buxara hám Arab xalifatlıǵınındaǵı Bagdad penen Xaron qalalarına barıp oqıydı.

Farabiy meditsina hám logika ilimin xristian vrachı Yuxannadan (860-920), Grek ilimin Abu Bashar Mattadan (870-940) úyrenedi. Ol Aristotel` shıǵarmaların teren ozlestirip logika, matematika, meditsina hám filosofıyanın ulıwma maseleleri menen qızıqsınadı. Qánigeler Farabiydiń 70 ke jaqın xalıqtıń tilin bilgen dep aytadı.

Farabiydin ayyemgi Grek alımları miynetlerine kommentariya jazıw isleri tek shıǵıs xalıqlarınıń emes, al orta asirdegi Evropa xalıqlarında grek ilimi jetiskenlikleri menen tanıstırıwga sebepshi boldı. Bunnan tisqari ol filosofiya, logika, psixologiya, etika, muzıka ilimleri boyınshada miynetler dóretti. Ásirese; «Filosofiya derekleri», «Aqıl haqqında traktat», «Filosofıyanı uyreniwge shekem

neni biliw kerek», «Mámleket haqqında traktat», «Ilimniń kelip shıǵıwı haqqında», «Jan haqqında», «Jannıń kúshi haqqında», «Aqıl hám túsiniq», «Muzıka haqqında úlken traktat» taǵı basqa 160 tan aslam shıǵarmalar dóretken.

Jetik bilimliligine bola Farabiydi Aristotel'den keyingi «Ekinshi mugallım» yamasa «Shıǵıstıń Aristoteli» dep atagan. Onıń shıǵarmaları XII-XIII asirlerde-aq latin, evrey, parsı tillerine awdarılǵan. Ol orta asir sharayatında birinshi bolıp jámiyetniń kelip shıǵıwı onıń maqseti hám wazıypası haqqında sistemalı pikirlerge iye bolǵan hám usıǵan tiykarlanıp óz shıǵarmaların dóretken.

Onıń túsindiriwinshe adam dúnya rawajlanıwınıń jetiliske shıǵıwı. Adamǵa tálim-tárbiya beriw isi tábiyat qubılıslarınan óz maqsetleri ushın paydalana biliw, basqa adamlar menen durıs qatnasta bolıw, jámiyetniń talaplarına juwap bere alatugın adam sıpatında qalıplesiwi ushın kerek degen edi. Rudakiy siyaqlı Farabiyde adamdı tarbiyalaganda onı aqıl hám ádep ikramlıq jaqtan tennen qalıplestiriw kerekligin, aldı menen insannıń nege qabileti bar ekenligin anıqlamay turıp tárbiya isine kirisiw kútilgen nátiyjeni bermeytugınlıǵın ayttı.

Ol tálim-tárbiya degen terminge anıqlama berip tálim degen sóz adamlar arasındagi bilimlerdi, al tárbiya usı adamlar ortasındagi minez qılıq jetiskekliklerin birlestiriw dep túsindirdi. Tálim úyretiw jolı menen, al tárbiya órneklei is, tájiriybe jolı menen ámelge asırıladı dedi.

Jaslarga bilimdi túsindirgende olardıń yadlap alıwı emes, al izbe-izlikte saqlap, belgili bir baylanıslar boyınsha yadta tolıqtırıp uǵıwı zárúr dedi «filosoflardıń qoyǵan sorawlarına juwaplar» degen miynetinde.

Farabiydiń aqıl tárbiyası haqqındaǵı pikirlerinin mazmunında qorshap turgan atıraptı, tábiyat hádiyselerin biliw, olar haqqındaǵı bilimlerin barǵan sayın terenletip barıw ideyası bar. Ol aqıl tárbiyasın balalarga jaslayınan úyretkende nátiyjeli bolatuǵının eskertti.

Farabiy «Ixso-al-ulum» shıǵarmasında ilimlerdi úlken bes tarawǵa bóldi hám belgili izbe-izlik sistemasında úyreniw táreptari boldı. Olar mınalar; Til bilimi, logika, matematika, tábiyat ilimleri hám siyasıy ilimler. Onıń pikirinshe

matematika, tábiyat taniw hám metafizika ilimleri insan aqılın túrli bilimler menen bayıtadı, yagnıy tálim ushın xızmet etedi. Siyasıy ilimler (etika, yurisprudentsiya) insan ádebin tarbiyalaydı.

Farabiy jaslardıń morallıq tárbiyası haqqında da pikirler júrgizdi. Ol ádep ikramlı insan degende oqıwǵa, ilimge umtılwshı, haqıyqatlıq hám ádalatlıq ushın gúresiwshı, ótirikshiliktiń dushpanı, óz pikirinde turatúǵın adamlardı názerde tuttı. Ol adamlarda tuwma morallıq sezimler bolmaytuǵının, onıń tárbiya arqalı júzege keletuǵınlıǵın, adamnıń xarakteri, minez-qulqı ol jasap atırǵan sotsial ortalıqta qalıplesetuǵının bayanladı.

Farabiy jaslardıń jetilisiwinde estetikalıq tárbiyanıń róline de zor dıqqat qarattı. Ol Muzıka haqqında úlken traktat, Ritorika, Poeziya iskusstvosı haqqında, Baxıt jolına kórsetpe hám taǵı basqa miynetlerinde estetikalıq tárbiya haqqındaǵı pikirlerin jazdı. Ol muzıkanıń estetikalıq tárbiya beriwde róliniń úlken ekenin, ilimniń kelip shıǵıwı haqqında degen miynetinde «Muzıka ilimi turaqlılıǵın joyıtqan adamlardıń minez-qulqın tartipke keltiredi. jetilispegen minez qulıqlardı pisip jetilistiredi hám minez-qulqınıń turaqlılıǵın saqlap turadı» dep jazgan edi.

Farabiydiń usınday hár tárepleme jetilisen aqıllı, ádepli, gozzal adamlardı tárbiyalaw kerek degendegi maqseti ideal, baxıtlı jámiyetke erisiw edi. Onıń pedagogikalıq kóz-qaraslari Samaniyler dáwirindegi jámiyetlik siyasıy hám mámleketlik duzim máseleleri menen tikkeley baylanıslılıqta dóregen. Farabiydin Orta Aziyaga keń tarqalgan progressiv tálim-tárbiyalıq pikirleri ózinen keyingi oyshıllarga jańa ideyalar, jańa kóz-qaraslardı payda etti.

3.4. Abu Rayxan al Beruniydin ilimiy-pedagogikalıq kóz-qaraslari.

Orta Aziyalı entsiklopedist alım Abu Rayxan Beruniy (973 - 1048) Xorezmniń Qiyat qalasında, házirgi Qaraqalpaqstannıń Beruniy rayonu territoriyasında jarlı shańaraqta tuwılǵan. 1048-jılı 11-dekabrde Awǵanıstannıń Gazna qalasında qaytı bolǵan.

Bolajaq ilimpaz jasagan dáwirde Xorezm, Orta hám jaqın shıǵıstın eń iri ilimiy-mádeniy orayı edi. Beruniy baslawısh tálim algannan keyin belgili matematik, astronom Abu Nasr ibn Irak Mansurda oqıydı. Ibn Irak jardeminde ayyemgi greklerdiń klassik ilimleri menen tanısadı, arab, grek, parsı, sanskrit hám ertedegi evrey tillerin puxta úyrenedi. Ol belgili alım Abu Nasr Ibn Iraqtan Evklid geometriyasın, Ptolemeydiń astronomiyalıq taliymatların úyrenedi.

Beruniy 995 jılǵa (22 jasına) shekem Shıǵısta birinshilerden bolıp Jer hám Aspannıń globusın jasap, astronomiyaǵa baylanıslı bir neshe kitaplardı («Kartografiya», «Globus jasaw kitabı», «Jerdegi orınlardıń uzınlıq hám keńlikderin anıqlaw» h.t.b.) jazadı.

Beruniy jas waqtında-aq Qiyat qalasında (994-995) óziniń jasaǵan ásbapları menen astronomiyalıq baqlawlardı ótkeredi.

994-995 jıllarda Qaraxaniyeler samaniyeler mámleketine hújim jasaydı. Urgench ámiri Mamun I tárepinen Qiyat qalası basıp alınadı. Xorezm mámleketi payda boladı. Beruniy basqa alımlar siyaqlı Qiyattı tárk etip Kaspiy teńiziniń jaǵalarına, sońınan Tegeranǵa jaqın jerdegi Rayǵa keledi.

1017-1018 jıllarda Maxmud Ğaznaviydiń (998-1030) húkimranlıǵı ornatılıp Xorezm Maxmudtıń mámleketinen ǵárezli bolıp qaladı. Mamun akademiyasındaǵı kóplep alımlar qatarında Beruniyde G`aznaǵa alıp ketiledi.

Beruniy alım sıpatında «Ótken awladlardan estelikler» atlı miynetin jazgannan soń keń jámiyetshilikke tanıladı. 1004 jılı Beruniydi ilimiy akademiya sholkemlestirgen, ilimge húrmet penen qaragan. Xorezmnin hákimi Mamun 2 óz sarayına másлахátshi etip aldıradı. Mamun 2 kóp sanlı alımlardı toplan ilimniń túrli tarawı boyınsha jumıslar alıp bargızgan edi.

Beruniy usı «Mamun akademiyasın» basqaradı. Ilimpaz astronomiya, matematika, geodeziya, geografiya, kartografiya, metereologiya, klimatologiya, tariyx, etnografiya, din tariyxı, filosofiya, adebiyat h.t.b. tarawlar boyınsha 150 den aslam kitap jazadı.

Beruniydiń bizge shekem qırıqlagan shıgarması jetip kelgen. Onıń: «Geodeziya», «Indiya», «Minerologiya», «Saydana» siyaqlı ogada iri shıgarmaları alımnıń dúnyaga túsinigin tábiyatqa kóz qarasların pedagogikalıq oyların bayanlawda úlken áhmietke iye.

Beruniy adam jasap ótken ómirinde dúnya sırların, óziniń tagdiyrin, jasaw maqsetin durıs tusinip ómir keshiriwi lazımlıgın, ne ushın tuwılıp, ne ushın óletuginin bayqawı, adam ne ushın turmıstı baǵdarlap jasawtuǵının ayttı. Ol adam barqulla tábiyattı úyrenip jasawı kerekligin talap etti. Bul isler adamnıń turmısta aljaspay jasawına tiykar boladı dep esapladı.

Beruniy adamzat jámiyetiniń payda bolıw protsessin túsindiriwge umtıldı. Ol adamlardı quday jaratqan dep oyladı hám qudaydıń bergen aqlı, erki adamlardı birgelikte jasawga alıp kelgen bolsada, bul olardıń barlıq zárúrligin qanaatlandıra almaytuginin ayttı. Bunıń ushın adamlardı tárbiyalaw zárúr dedi. ásirese adamlarǵa aql, ilim úyretiwdiń tareptarı boldı.

Beruniy ilimniń payda bolıwı hám onıń wazıypaları máselesinde teren pikirler bayanlap «Ilim túrlerin adamlardıń tirishilik turmısındaǵı zárúrliklerin dúnyaga keltirdi» dep jazgan edi. Ol «Kanon Másuda» kitabında N.Kopernikten 500 jıl burın jerdiń óz kosherinde hám quyash átirapında aylanıp júretuginin dáliyilledi.

Alım bulardan basqa da tábiyat ilimleri boyınsha kóp gana jańalıqlardı dóretti hám bul jańalıqlardı jaslarǵa úyretiw tareptarı boldı. Jaslar ilimdi, tabıslardı ózlestirip, onı taǵıda rawajlandırıwı hám izdegi awladlarǵa úyretiwı kerek dedi. Usı sebepli ol ilim úyretiwde ustazlardıń róli úlken ekenligin, onıń jetik bilimli adamlardan qoyılıwı lazımlıgın, eger ustaz tereń bilimli bolmasa, shákirtler de ilim tarawında shala sawat bolıp shıgatuginin eskertti. «Mugallım qanday bolsa oqıwshısında sonday boladı»-dedi.

Beruniy ilim úyretiwde ózlestirgen bilimlerdi tez-tez tákrarlap turıw kerekligin eskertti. Onıń pikirinshe «Bilim qaytalaw hám tákrarlanıwdıń jemisi». Beruniy adam ilim ushın barlıq ómirin baǵıshlaganda gana maqsetke muwapıq

úyreniwi múmkin dep eskertti. Ol oqımagan, real` bilimlerden xabarsız adamlardıń dúnya haqqında túsiniǵı sheklengen dárejede bolatugının ayttı.

Xalıqtıń ishinde turli isenimlerge aylanıwshılıqtıń kópligi usınnan edi. Sebebi: «Bilimsiz adamlardıń kewili ırımlarǵa meyil boladı»-dep jazgan edi.

Beruniy óziniń pedagogikalıq kóz qaraslarında jaslarǵa ádep-ikramlıq tárbiya beriwge de óz pikirlerin ayttı. Ol «Indiya» shıǵarmasında hár bir millettıń ózine tán tárbiya beriw usılı hám óz sisteması bolatugınlıǵın kórsetti. Xalıqtıń demokratiyalıq mazmundagı ádep-ikramlıq talaplarına súylene otırıp jaslardı ádepke tárbiyalawdıń baslı mazmunı adamgershilikli, saqıy, kishi peyil, ádalatlı, awızbirshilikli, doslıqtı, miynetti súygish etip tarbiyalaw kerek dep kórsetti.

Jaqsı ádetlerge tárbiyalangan adamlar jaqsı islerdi dóretiwge uqıplı bolatugınlıǵın eskertip: «Jaqsı minez-qulıq jaqsılıqtıń alamatı» ekenligin, sonlıqtan balalarga ádep jetiskenlerin jaslayınan qalıplestiriw kerekligin ayttı.

Beruniy jaslardı miynet súyiwshilikke tárbiyalaw kerekliginede úlken áhmiyet berdi. Ol aqıl, erk hám miynetke umtılw gana adamlardıń turmısın belgilep beredi, sebebi: «Qálegen nársenge miynet etiw arqalı erisiledi» - degen edi hám zorlıq penen májburiy isletilgen miynettiń jaqsı natıyje bermeytugınlıǵın tusindirdi.

Beruniydin jaslardı estetikalıq, azadalıq jaqtan tárbiyalaw haqqındagı pikirleri ogada bay. Ol «Minerologiya» kitabında: «Tisti juwıw, kóz hám qabaqlardı taza tutıw, olarǵa súrme qoyıw, shashtı zárur bolǵanda boyaw, tırnaqlardı alıp turıw hám onı siyamlaw»dı talap etip jaslar jarasıqlı, sulıw kóriniste bolsa - azadalıǵı unamlı, ádepli minez qulıqlı boladı dep eskertti.

Beruniy tek tábiyat pánlerin rawajlandırıwdı ǵana emes, al usınıń menen birge Orta Aziya xalıqlarınıń pedagogikalıq oyları tariyxın jetilistiriwge de úlken úles qosqan entsiklopedist alım.

3.5. Ibn Sino tálim hám tárbiya haqqında.

Dúnya juzine atagı jayılǵan táwip, pedagog, psixolog, «Alımlardıń baslıǵı» degen húrmetli ataq iyesi IBN SINO 980-jılı Buxaraǵa jaqın jerdegi Afsona

awılında kishi xızmetker shańaraǵında dúnyaga kelgen. Onıń tálim tárbiyalıq kóz qaraslari da Orta Aziya xalıqları pedagogikasınıń rawajlanıwı tariyxında úlken orındı iyeledi.

Ibn Sinonıń ıras atı Xusan, atasınıń atı Abdullax. Ol Buxarada baslawısh mektepke oqıwǵa baradı. Oqıwda zeyinliligi, yadınıń kúshliligi menen kózge túsedı. Ol matematika, logika, filosofiya, meditsina hám basqada ilimlerge qızıǵadı.

Abu Mansur Kamariy onıń meditsina tarawına ayrıqsha qızıǵıwshılıǵı bar ekenligin abaylap, oǵan meditsinanıń názik sırların úyretedi.

Biraq, IX ásirdeń axırı X ásirdeń baslarına kelip úlkede siyasiy-jámiyetlik sharayat quramalasadı. Sonlıqtan Ibn Sino Xorezmge – Urgenchke kóship ótedi. Bul jerde ol bir qatar alımlar menen birgelikte Abu Rayxan Beruniy basqarıp atırǵan «Mamun akademiyası»nda ilimiy jumıs penen shuǵıllanadı. Bul jerde ol óziniń kólemli shıǵarmaları – «Tib qonunları», «Ash-Shifo» miynetleriniń ústinde jumıs alıp baradı.

Maxmud Ğaznaviy 1017 jılı Xorezmdi ózine baǵındırıp alǵannan keyin belgili alımlardı óz sarayına shaqırıp ala baslaydı. Lekin Ibn Sino Mahmud Ğaznaviy sarayına barmay, basqa jurtlarǵa ketiwge májbúr boladı. Ol Gurganjde, Rayda, keyinirek Hamadanda hám ómiriniń sońǵı jılları Isfaxanda jasaydı. 1037 jılı qaytı boladı.

Abu Ali Ibn Sino pedagogika hám psixologiya mashqalaları, «Tib konunları», «Shifo beruvwhi kitob», «Jan haqqında risola», «Psixologiya turalı risola», «Danışnama», «Najot» tagı basqa miynetlerin doretti.

Ibn Sinonıń meditsina ilimine qosqan úlesin hesh bir meditsina boyınsha ilim izertlew jumısların alıp barǵan ilimpaz isley almadı. Sonıń ushında meditsina degen sózdeń ózi «Saǵan Sino mádet bersin» yamasa «Mádet Sino» sózlerinen alınǵan bolıwıda itimal degende pikirler bar.

Ol medik retinde 2600 turli shıpabagışh ósimlikler hám minerallardı taptı. Sonın ishinde 1200 turli minerallar hám 1400 túrli shóplerdi taptı. Har biri 10 parametr boyınsha pulstın 48 túrin, sogan baylanıslı awırıwlardın 15 tarmagın, adamnıń dem alısın 26 túrin, darilerdın ulıwma 9 túrli dáminin bar ekenligin anıqlagan.

Adamnıń kishi dáretinin 22 turli reńge iyeligin (házirgi medisinada 12 túri málim), adamnıń úlken dáretinin turine qarap ishektiń qaysı jerinde awırıwdın bar ekenligin, adamnıń qusıǵına qarap otırıp asqazan, bawır, nerv, tuberkulez, tif, xolera, hátteki miydın qay jerinde awırıwdın bar ekenligin anıqlay alǵan.

Ol ilimnıń 29 túri menen shuǵıllanıp 450 den aslam ilimiy miynetler jaratqan. Sonın ishinde 80 i filosofiya, 66 sı meditsina, 19 ı logika, 26 sı psixologiyaǵa hám basqada tarawlarǵa baǵışlangan.

Ibn Sino jamiyetti úsh taypaga: hákimler, ónermentler hám qorgawshılar dep bóledi. Jaslardı tárbiyalaw mashqalaların sóz etip psixologiya pání haqqında, adam minez qulqınıń basqarılıwı ruwxıy protsesslerge, fiziologiya tiykarlarına baylanıslılıǵın dálilledi. Ol temperament haqqındaǵı pikirlerin aytıp, insannın jasın dáwirlerge (tórtke) bóldi.

Dene tarbiyası haqqındaǵı pikirlerin túsindirdi. Ilimdi klassifikatsiyalap tábiyat pánlerin teoriyalıq hám ámeliy dep ajıratdı. Tálim-tárbiyanın jámiyettegi áhmiyetin jetik tusingen alım jaslarǵa meditsina, logika, fizika, pedagogika pánlerinen bilim beriw kerekligin ayttı. Jaslardıń ádep-ikramlılıǵı, gozzalıqtı túsiniw qalıplesiwi haqqındaǵı oy pikirlerin bayanladı.

Tábiyat ilimleri menen birlikte jámiyetlik pedagogikalıq oylardı rawajlandırıwshılıǵı menen alımlardıń dıqqat itibarına miyasar boldı. Jaslardıń bilim alıwına, tárbiyalanıw shıǵıwına qaratılǵan talaplardı, mádeniy, tariyxıy jetiskenliklerdi, tárbiyaǵa bolǵan kóz qaraslardı mazmunı jaǵınan bayıttı.

3.6. Shıǵıs oyanyw dáwirindegi mektep hám bilimlendiriw jagdayı.

999 jılı Buxara hám Xorezmde Samaniyler húkimetin qulatıp, húkimet biyligin qolǵa kiritken Qaraxaniyler mámleketi 1212-jıllarǵa shekem húkimshilik etti. Usı dáwirde mámlekettiń belgili xalıqları bolǵan, VIII-XII ásirlerde Aral átirapında jasaǵan qáwimler oǵuz, pecheneg hám qıpshaqlardı alımlar qaraqalpaq xalqınıń xalıq bolıp qalıplesiwine baslama salǵan dep esaplaydı.

Qarahaniyler mámleketiniń tiykarın uysin, oǵuz, pecheneg, qıpshaq, karluq, chıgıl, yagma h.t.b. xalıqlar payda etti. Mámlekettiń mádeniy oraylarınıń biri esaplangan qashqar hám Balasugın XI ásirde musulman danışpanlıǵınıń eń ullı orayına aylanǵan. Ásirese, Qashqar bul úlkeniń mádeniy turmısında ayrıqsha orın iyelegen.

XI ásirdiń ekinshi yarımında Qaraxaniyler mámleketi ogada bekkemlenedi, hákimshilik shegarası jáne de keńeyedi hám Qashqardan baslap Káspiye shekemgi aymaqtı óz ishine aladı. Bul úlkede tábiyǵıy bilimlerdi úyretiwge qızıqsınıw kúshli boladı.

Túslik Aral átirapı xalıqları (Xorezmde) arasında jaslarǵa taw jınısların xojalıq islerinde paydalanıwdı úyretiw, usı arqalı tabiyǵıy bilimlerdi ózlestiriw hám bulardı onermentshilik jolı menen jaslarǵa úyretiw isleri ámelge asırıladı. Bul dáwirlerde mámlekette tabiyat sırların biliwge umtılw, olardıń nátiyjelerin jaslarǵa úyretiw isleri keń en jayadı.

Ilim hám mádeniyatqa kewil bólinedi. Ásirese ilimniń bayanlanıwı hám jaslardıń bilim alıp, sawat ashıwı, arab, parsı tilinde emes, al túrkiy tilde júrgiziliwine ayrıqsha itibar beriledi. Mektep, medreselerde ilim iran hám arab mádeniyatı tásirine berilse de, jaslardı óz tilin, dástúrin saqlap qalıwǵa tárbiyalaw baslı másele boladı.

Qaraxaniyler mámleketinde türk tilinde sóylewshi xalıqlardıń sanınıń artıwı nátiyjesinde ana tiline bolǵan turmıslıq zárúrlık kúsheydi. Nátiyjede Qaraxaniyler elinde arab-parsı tilinde hám turkiy tilde ilimiy kitaplardıń dóretiliwi teńdey alıp barıladı. Mámlekette jaslar tárbiyası, adamlardıń ádep-ikramlı bolıw dástúrlerin rawajlandırıw, olardı bilimlikke, oqımıslılıqqa tárbiyalaw máseleleri kem-kem rawajlandırılıp baradı.

Ózlerinen burıńǵı turkiy xalıqlardıń aldınǵı mádeniy turmısın dawam ettiriw, olardı elede jetilistiriwdiń zárúrligi kúsheydi. Usı zárúrlikler tiykarında Yusip Xas Xajiptiń «Kutadǵu bilik», Axmed Yugnakiydiń «Xibbatul haqayiq», ertedegi turkiy xalıqlar pedagogikasın óz mazmunında jámlegen Maxmud Qashqariydiń «Diywaniy lugati-at türk» siyaqlı teberik shıǵarmalarınń júzege keliwine sebepshi boladı.

3.7. Maxmud Qashqariydiń «Devoniy lugat-at-turk» shıǵarmasında tálim-tárbiya máseleleri.

Oraylıq Aziyanıń ataqlı alımı Maxmud Qashqariy İSSİQ KÓLGE jaqın jerdegi Barısqan awılında tuwılǵan. XI ásirde jasap ótken Maxmud Qashq`ariydiń tuwılǵan jılı, ólgen waqtı námalım. Ol Qashqar (házirgi Qıtay Respublikasınıń uyǵır rayonu) qalasında oqıp, hám xızmet etken.

Maxmud Qashqariydiń turkiy xalıqlardıń xalıq pedagogikasın ózine ózek etip alǵan «Devoniy luǵat at-türk» atlı bizge kelip jetken shıǵarmasınıń mazmunı ayrıqsha dıqqatqa ılayıq. Maxmud Qashqariy ilimniń túrli tarawları boyınsha shuǵıllanıp, sonıń ishinde arab, türk tillerin, parsı ádebiyatın puxta ózlestirgen adam bolǵan.

Maxmud Qashqariydiń qáwimlerdińde tillerin úyreniwdegi xızmeti sheksiz. Ol óziniń ataqlı shıǵarmasın jaz`bastan burın sol dawırde júdá úlken aymaqta jasaǵan turkiy xalıqlardıń tili, úrip-ádetleri, turmıs tárizi, kásip-óneri, awızeki

dóretiwhiligi haqqında bir neshshe jıllar dawamında tabanlılıq penen material topláğan, pútkil Maverennaxrdı, Xorezm, Buxaranı, Shıǵıs Qıtaydı gezip shıqqan.

Maxmud Qashqariy «Devoni luǵat at túrk» kitabın jazǵan. Keyin bul kitap 1266 jılı qayta kóshirilgen. Bul kóshirilgen qól jazba házirgi kúnde Stambuldaǵı Fatix kitapxanasınıń Aliy Amiriy fondında saqlanadı.

Maxmud Qashqariydiń bul kitabı Evropada birinshi ret 1894 jılı Vengriya ilimler akademiyasında jariyalanǵan. 1914 jılı nemets tiline awdarılıp basılǵan. 1928 jılı nemets alımı Erokelman tárepinen «Diywaniy luǵat-at túrk» tolıq awdarılıp nemets tilinde qaytadan bastırılıp shıǵarılǵan. 1939 jılı Basım Atalay tárepinen túrk tiline awdarılıp Ankarada kitap etip bastırıp shıǵarılǵan. Ózbekstanda Salıq Mutallibov tárepinen ózbek tiline awdarılıp, 1960 - 63 jıllarda «Túrkiy sózler sózligi» degen at penen tom etip baspadan shıǵarılǵan.

Maxmud Qashqariydiń bul kitabında sol waqıtlardaǵı túrkiy xalıqlardıń sózlik quramı hám onıń túsindirmelerinen tısqarı xalıqtıń bala tárbiyalaw dástúrine tiyisli fol`klorlıq-etnografiyalıq maǵlıwmatlar, tálim-tárbiyalıq dástúrlerde bayan etilgen. Kitapta túrkiy sózlerdiń leksikalıq mánisin túsindiriwde xalıq awızeki ádebiyatınıń úlghilerinen keń túrde paydalanılǵan.

Bul úlghiler, ásirese, naqıl-maqallar elege shekem tárbiyalıq xarakterge iye bolıp kiyatır. Kitapta adamlardıń anadan birdey bolıp tuwılatugınlıǵın tastıyıqlay otırıp, olardıń sońınan jaqsı yamasa jaman bolıwı tárbiyadan ǵárezli bolatugını uqtırıladı. U`ydegi tárbiyaǵa ayrıqsha itibar beriledi. «Qus uyada ne kóirse, ushqanda sonı isleydi», «Xalıq tárezi», «Xalıq aytsa qalpı aytpaydı» siyaqlı naqıl sózlerdiń mánisi túsindiriledi.

Maxmud Qashqariy tárbiyaǵa baylanıslı «Atasınıń balası atasına uqsaydı» degen naqıldı keltiredi. Onıń keltirip ótken naqıl-maqallarınıń, danalıq sózleriniń hár birinde tereń máni, adamnıń aqıl sezimin jawlap alatuǵın qudiretli kúshi bar. Kitapta keltirilgen awızeki ádebiyat úlghilerinde, onıń ózine tiyisli pikirlerinde

xalıqtıń arızıw úmitleriniń, quwanış-tashwıshleriniń, qayǵı-hásiretleriniń, qádriyatlarınıń, etikalıq hám estetikalıq, filosofiyalıq-morallıq, tálim-tárbiyalıq kóz-qaraslarınıń sawlelengenligin kóremiz.

Maxmud Qashqariy óz shıǵarmasında, tálim-tárbiyaǵa baylanıslı awızeki ádebiyat úlğilerinde óz dáwirindegi xalıq pedagogikasınıń mazmunın, printsiplerin hám usılların beredi. Kitaptaǵı Maxmud Qashqariy táriplegen «Xalıqqa jaqsılıq et» onı suwdıń astına taslasań da suwdıń ústinde kóreseń» degen xalıq naqılın túrkiy xalıq pedagogikasınıń maǵızı desek te boladı. Kitapta shańaraq tárbiyası jóninde derekler berilip, balanıń keleshegi ushın tárbiyanıń tásiрі úlken ekenligi túsindiredi.

Bala perde menen tuwılsa baxıtlı boladı dep esaplawshılıq, jası úlkenlerden órnek alıw dástúri, ilim-bilim ushın insan mal-dúnıyanı ayamawı lazımlıǵı, adamnıń dúnıya mal tapqanına emes, al ózine óner arttırǵanına súysiniwi kerekligi, balalardıń etken qátesin, gúnasın belgili dárejede keshiriw kerekligi, olardı durıs jolǵa salıw siyaqlı mashqalalar usınıladı.

Kitapta sózdiń estetikalıq tásirine ayrıqsha dıqqat bólingenligi, qızlarǵa qobız shertiwdi úyretiw hám estetikalıq tárbiya beriw, balalar oynılarınń tárbiyalıq áhmiyeti h.t.b. xalıq pedagogikasınıń kópǵana tárepleriniń orın alǵanlıǵı ayrıqsha dıqqatqa ilaylıq. Maxmud Qashqariydiń «Diywaniy luǵat at túrk» miynetini arqalı Maverennaxr xalıqlarınıń XI ásirdegi tariyxıy etnopedagogikasın jıynawdaǵı xızmetleri oǵada ullı boldı.

3.8. Yusup Xas Xajibtiń «Kutadǵu-bilik» - aql-násiyat shıǵarma sıpatında.

Oraylıq Aziya xalıqlarınıń Qaraxaniyler dáwirindegi ullı oyshılı Yusip Xas Xajib 1019 jılı Shuw dár`yasınıń boyında házirgi Toqpaq (Qırǵızstan) qalasına jaqın jaylasqan, X-XII ásirdegi rawajlanǵan mádeniy oraylardıń biri Balasaǵunda

tuwılǵan. Ákesi óz dáwiriniń talantlı sazendesi, kóp ǵana namalar dóretken xan sarayınıń kompozitori bolǵan. Ol bul ónerdi balası Yusipke de úyretken.

Yusip arab, iran, tájik tillerin hám bul xalıqlardıń fol`klorın, ádebiyatın, ilimiy jetiskenliklerin, gumanitarlıq hám tábiyat pánlerin puxta úyrengen. Usınday dereklerden nár alǵan shayır Yusip pedagogikalıq mazmundaǵı «Qutadgu bilik» dástanın jámiyetlik pikirleri jetilisip, kóp ǵana nárselerdi danalıq penen pikirlew uqıbına iye bolǵan 50 jaslarında jazǵan.

Ol dástandı jazıw ústinde 8 jıl jumıs isleydi. Yusip bul shıǵarmasın arab alfavitinde jazadı hám onı Qashqar patshası Bugra qanǵa sıylıq etedi. Xan onıń xalıqqa túsinikli bolıwı ushın uyǵır jazıwı menen kóshiriw haqqında buyırıq beredi. Usı buyırıqqa baylanıslı Yusip óz kitabın Qashqarda 18 ay dawamında (1069-1770) qaytadan kórip shıǵıp xalıqqa túsinikli bolıwı ushın uyǵır jazıwında dóretdi.

Kitap 6645 betten ibarat bolıp 85 bapqa bólinedi hám óz zamanında oǵada kóp úlkelerge taraladı. Yusip Xas Xajiptiń bul kitabınıń bizge shekem úsh qol jazbası jetip kelgen:

1-Vena qoljazbası arab jazıwı nusqasınan 1439 jılı Xasan Qara Sayl tárepinen uyǵır alfavitine kóshirilgen. 1474 jılı bul nusqa Stambulǵa alıp barılǵan.

2-kitaptın 1896 jılǵı Kair nusqası.

3-1913 jılǵı Namangan nusqası.

R.R.Arab degen ilimpaz kitaptın úsh qol jazbası tiykarında transkriptsiya jolı menen onıń tolıq tekstiń 1947 jılı Stambulda bastırıp shıǵaradı.

«Qutadǵu bilik»tiń házirgi ózbek tilindegi balalarǵa ıqshamlastırılǵan forması Boqijan Tuxliev tárepinen bastırıp shıǵarıladı. Al, Yusip Xos Xajibtiń shıǵarmasındaǵı ádep-ikramlılıq, didaktikalıq tárepleri Q.Karimov, Y.Jumabaevlar tárepinen izertlenedi. Qaraqalpaqstanda A.K.Axmetova bolsa «Yusip Xos Hojibtiń pedagogikalıq kóz-qarasları» boyınsha dissertaciyalıq jumısın tabıslı jaqlap shıqtı.

Shıǵarmanıń jaratılıwındaǵı tabiyǵıy sharayatqa kelsek, X-ásirdiń ortalarında shólkemlesken Qaraxaniylar hukimranlıǵı Sirdár'yadan Jetisuwǵa, Arqa Fergana hám putkil Shıǵıs Turkistanda ornatılǵannan soń, mámleketti basqarıw, alıp barılatuǵın siyasat, nızamlar, tárbiya principileri sáwlelenetuǵın bir enciklopediyalıq miynet zárúr edi. «Qutadǵu bilig» shıǵarmasında usınday zárúrlık sebepli jaratılǵan miynet.

Shıǵarmada 4 qaharaman – Kuntuwdı –ádalat belgisi, wázir - Aytoldı-mámleket hám bixıt belgisi, wázirdiń balası Uǵdurmısh – aqıl, wázirdiń qarındası Ózǵurmısh – qanaat tımsalı sıpatında táriyplenedi. Qaharmanlardıń bir-birleri menen pikir alısıwları arqalı Xas Xajib óz aldına qoyǵan maqsetke erisedi.

Yusip Xas Xajibtin Kutadgu bilig shıǵarması pedagogika tariyxında ádep-ikramlılıq temasında jazılǵan salmaqlı shıǵarma. Bugraxan mámleket ushın oǵada kerekli bul kitaptı júda iqlas penen qabıl etip hám Yusipke minnetdarshılıq bildirip, razı bolǵanlıqtan oǵan Xas Xajib degen ataq bergen. Saray wáziri lawazımına tuwra keletuǵın bul ataqqa iye bolgan Yusip xan sarayında xızmet etip, xannıń aqlǵóyi, máslahátshisi bolgan.

Yusip Xas Xajib tálim-tárbiya haqqındaǵı kóz-qarasların jámiyetlik turmıs, qorshap turǵan dúnya menen bir pútin óz-ara baylanıslıqta alıp tallaw jasaydı. Shıǵıs ulamaları siyaqlı Yusip Xas Xajibte materiallıq dúnyanıń jaratılısın ruwxıy kúshke baylanıstırıp, onıń ob`ektiv hám sub`ektiv nızamlılıqların túsindiredi. Quday barlıq nárselerden ústin turadı, onın erki barlıq narsege jetedi, quday sheksiz hám mángi. Onı bayanlap beriw múmkin emes, onı kewil menen, sezim menen túsineseń dep túsindiredi.

Yusip Xas Xajib insanlardı jaqsılıqqa tárbiyalaw jámiyetti abadanlastırıwdıń tiykarǵı jollarınıń biri dep qabıllaydı. Sonday-aq, adam temperamentiniń onıń biologiyalıq jaratılısında birge payda bolıp tuwılatuǵınıń jaqsı túsinedi. Bala tuwılǵanda belgili bir temperament penen birge tuwıladı. Ana qarnında payda

bolğan temperamentke tán jaratılğan minez qulqı adam ólmegenshe ózgermeydi dep jazadı. Temperamenttiń adamdaǵı anatomiyalıq hám fiziologiyalıq jaratılısına baylanıslılıǵın bayanlaydı.

Yusip Xas Xajibtiń insannıń ruwxıy protsessleri haqqındaǵı kóz-qaraslarında onı háreketke keltiriwshi qubılıslar - seziw aǵzaları ekenligin bayanlaydı. Adamnıń bilimli bolıwında yadtıń úlken ahmiyetke iye ekenligin, adam parasatlı bolsa, umıtpaytuǵın bolatuǵınlıǵın, parasatsız adam kórgenin umıtatıuǵın bolatuǵınlıǵın jazıp, insandaǵı yadtıń, minez-qulıq, temperament penen qatnasıqqa iye ekenligin túsindiredi.

Yusip Xas Xajib tárbiyanıń maqseti balanı ata-anaga, patshaǵa, xalıqqa xızmet etetuǵın etip qalıplestiriw dep túsindiredi hám tárbiya túrlerin erte jastan baslap balaǵa uyretiwdi áhmiyetli dep esaplaydı. Solay etip Yusip Xas Xajib óziniń jámiyetlik pedagogikalıq kóz-qaraslarında ilimdi jámiyetti gullendiriwshi tiykarǵı faktorlardıń biri dep esaplaydı.

Ol ilimniń, oqıwdıń jámiyettiń rawajlanıwındaǵı atqaratuǵın xızmetine ayrıqsha áhmiyet beredi. Yusip Xas Xajib óziniń shıǵarmasında insannıń kámalǵa keliwiniń jol jorıqları, usılları, shara ilajların sheberlik penen ashıp kórsetedi. Sonlıqtanda bul shıǵarma óziniń ilimiy aǵartıwıshılıq, tárbiyalıq áhmiyetin usı dáwirge deyin joyıtqan joq.

3.9.. Axmed Yugnakiydiń «Hibbat-ul-haqayıq» shıǵarmasındaǵı didaktikalıq kóz-qaraslar

Axmet Yugnakiydiń ómiri hám xızmetleri haqqındaǵı maǵlıwmatlar júdá kem. Al, házirgi ayılajaq maǵlıwmatlar onıń shıǵarmalarından alınǵan.

Axmed Yugnakiy Qaraxaniyler dáwiriniń ataqlı shayı, oyshılı, patshalardıń jámiyetti basqarıw, xalıqtı táyrbiyalap uslap turıw jolları haqqında «Xibbatul-Xaqayıq» («Xaqıyqatlıq-sıylıǵı») atlı kitap jazǵan ullı alım.

Axmed Yugnakiy Samarqand welayatınıń Yugnaq qalasında tuwılǵan. Ol tuwhma soqır bolıp dúnyaǵa keliwine qaramastan ótkir zeyinli, dıqqatı, yadı kúshli bolǵan. Onıń «Xibbatul –haqayıq» shıǵarması ózine tán ózgeshelikleri mol pedagogikalıq miynet. Bul shıǵarmanıń bizge deyin bes nusqası jetip kelgen bolıp, olardıń úshewi tolıq saqlanǵan, ekewiniń ayırım bólimleri ǵana qolǵa kirgizilgen.

Yugnakiydiń shıǵarmaları 1915-1916 hám 1925 jıllarda Stambul qalasında Najib Osim tárepinen basıp shıǵarılǵan. “Hibbat ul-haqayıq” shıǵarmasınıń joqarı dárejede kórkem, filologiyalıq hám pedagogikalıq jaqtan áhmiyeti ullı bolǵanlıǵı sebepli onı qayta basıp shıǵarıwǵa barqulla zárúrlık tuwılıp kelgen. Usı zárúrlık sebepli 1971-1972 jıllarda K.Mahmudovtıń miynetleriniń natiyjesinde Tashkent qalasında, 1980 jılı Pekinde hám 1984 jılı Alma atada basıp shıǵarılǵan. Shıǵarma 14 bapтан ibarat bolıp, ózinde 256 taqmaqtı hám 512 úzindini qamtıydı.

Shıǵarmanıń tolıq nusqaları Gerat hám Stambulda XV-XVI ásirlerde kóshirilgen bolıp, sońnan Stambul nusqası 1480-jılı kóshirilgen. «Xibbatul-haqayıq»tın tolıq nusqaları túrkiya kitapxanalarında, al ayırım bólimlerinen ibarat bir nusqası Berlinde saqlanadı.

Shıǵarma 256-bet 512-misradan ibarat. Kitapta shayı: «Atım shayı Axmed, sózim pándiw násiuat, adep beriwden ibarat» dep keltiredi. Kitapta sol dáwirdegi filosofiyalıq, jámiyetlik, siyasıy, diniy ádep-ikramlıq túsinipleri, ekonomikalıq qatnasıqlardı tártipke salıwdı maqset etedi.

Bul máselelerdi ol belgili dárejede pantenizm, sufizm táliymatına súyenip sheshiw ge umılǵan. Shayırdıń pikirinshe jámiyettiń jaqsı yaki buzıq islerge

beyim bolıwına adamlardıń ózleri ayıplı. Adamlar jaratılısı jaǵınan birdey, biraq olardıń bir-birinen parqı, olardı qalıplestirgen tálim tárbiyadan dep túsindiredi.

Insandı tárbiya kámalǵa keltirip jetilistiredi. Tárbiya izbe-iz júrgizilgende ǵana nátiyjege erisiledi. Tárbiyanıń baǵdarı oqıw, ilimge qızıqtırıw, ilimdi rawajlandırıw. Mámleket basshısınıń baqlawı astında bolıwı zárúr. Bilimli adamlar ádep-ikramlı boladı dep Xibbatul haqayıq shıǵarmasında hár tárepleme kámalǵa kelgen insandı qalıplestiriwdiń ózine tán sistemasın jaratadı.

Shayır bul shıǵarmasında insandı kámalǵa keltiriwdiń eń áhmiyetli hám tiykarǵı ólshemleriniń biri sıpatında insannıń bilimge iye bolıwı yaǵnıy oǵan aqıl tárbiyasın beriw kerek dep túsindiredi. Axmed Yugnakiy óz kitabında bayanlaǵan bul tálim-tárbiyalıq táliymatın, el ishinde orın alǵan basqa da tálim-tárbiyalıq pikirler menen salıstırıp, qay jaqsısın qabıl etiw kerekligin usınıs etedi.

Onıń bul pikirleri jaslar tárbiyasında qollanatılatuǵın táriyalıq printsiplerdiń salıstırmaı bolıwın, onıń eń jaqsı túrlerin saylap alıw zárúrligin, sonday-aq, jámiyette tárbiya mazmunı aldınǵı qatardaǵı jetekshi pikirler menen tolısıp otıratuǵınlıǵı túsindiriledi.

3.10. Keyqawıstıń «Qobusnama shıǵarmasınıń tárbiyalıq áhmiyetleri.

Keyqawıs shama menen 1021—1022 jıllarda tuwılǵan. Onıń ózi hám úrim-putaqları Tabarıstanda yaǵnıy házirgi Kaspiy teńiziniń qublasında jasaǵan. Lekin Keyqawıs haqqında tolıq maǵlıwmatlar joq. Ol 60 jaslar shamasında óziniń pútkil ómiri dawamında kórgen-bilgenlerin «Qobusnama» shıǵarması arqalı jazıp qaldırǵan.

«Qobusnama» Shıǵısta Irannıń ózinde saqlanıp kiyatırǵan dástúrge muwapıq aqıl-násiyat formasında jazılǵan. Lekin onıń «Qobusnama» dep atalıw sebebine kelsek, onıń ulıwma Qobusqa baylanısı barlıǵı haqqında esletip ótilmeydi.

Shamsul Qobus óz dáwiriniń ilimli adamlarınıń biri bolǵan, qosıqlardıń jazǵan. Óziniń húkimranlıǵı dáwirinde sarayına óz zamanınıń eń aldınǵı pikirlew dárejesine iye bolǵan adamlardı jıynaǵan. Sol waqıttaǵı paytaxt bolǵan Jurjandı iri mádeniy orayǵa aylandırǵan, Tarixiy dáreklerde Qobustı óziniń arab tilinde jazǵan, 3 kitaptan ibarat bolǵan belgili «Nomalar»ınıń bolǵanlıǵı kórsetiledi.

Keyqawıstıń «Qobusnama»sı Iranda 8 mártebe basıp shıǵarıladı. Olardıń ishindegi eń belgilileriniń biri Rizo Qulixan Hidoyat tárepinen 1890—1891 jıllarda basıp shıǵarılǵanı bolıp esaplanadı. Bul shıǵarma sońınan Bombeyde, Isfaxanda Urduni Baxtiyariy tárepinende basıp shıǵarıladı.

«Qobusnama» kóplep Shıǵıs hám Batıs tillerine awdarma jasaladı. Atap aytqanda, 1432 yılda Merjomak Ahmad ibn Ilyos tárepinen, 1705 jılı Hasan pashsha Nazmizoda Murtoza tárepinen, 1881 jılı Qazan tatarları tilinde Qayum Nosiriy tárepinen, 1860 jılı Muhammad Rizo Ogahiy tárepinen ózbek tiline, Batısta nemis, francuz, ingliz tillerine awdarma jasaladı hám basıp shıǵarıladı.

«Qobusnama»nıń keshegi qızıl imperiya dáwirinde adamlardı aqılıy, ádep-ikramlılıq jaqtan tárbiyalawdaǵı áhmiyeti ústem klasslardıń ádep-ikramlılıǵın propagandalawshı shıǵarma dep bahalandı. Keykawıstıń Watan haqqındaǵı, kásip-ónerdi joqarı bahalawshı, bilimlerdi iyelew haqqındaǵı pikirleri diniy kóz-qaraslar dep qaralandı. Shıǵarmanıń qunlılıǵı onıń ádebiy-kórkemliginde, til ózgesheliginde dep belgilendi.

Shıǵarmada 3 nárse DOS hám dushpanlarǵada ashıq bolsın deydi: Olar úydiń esigi, dasturxan hám shıǵlannıń bawı.

Keykawıs aqıl haqqında pikir bildirgeninde insan qábiliyatınıń bir qıylı emesligin, insan aqlınıń tuwma – tabıǵıy hám kásiplik bolıp bólinetuǵınlıǵın esletip ótedi.

Keyqawıstıń kórsetip ótkenindey bul miynetiniń 44 babında tómendegi baǵdarlar boyınsha tárbiya beriwdiń zárúrligin kórsetip ótedi: 1. Bilim alıw haqqında. 2. Óner iyelew hám hár túrli kásip iyeleri haqqında. 3. Turmıs hám minez-qulq-ádep-ikramlılıq qaǵıydaları haqqında. 4. Fizikalıq jetiskenlik haqqında.

Keyqawıs bilim menen aqıldıń áhmiyetin joqarı bahalap, onı mal-dún'yadanda joqarı qoyadı. Ol ilim menen birge kásip-ónerdiń zárúrliginde ayırıqsha toqtaladı. Kásip-óner iyelewdi bilim menen qosıp alıp barıwdıń zárúrligin kórsetip ótedi.

Ol adamlardı 4 taypaǵa bóledi.

1-si kóp nárseni biledi hám jáne bilgisi keleberedi. Bunday adamlardı ilimpazlar dep ataydı hám olarǵa boysınıwdıń zárúrligin esletip ótedi.

2-si, bilmegen nársesin biliwge háreket etedi, olar ıqlaslı adamlar bolıp, bunday adamlarǵa úyretiw kerek deydi.

3-si bilgeninde bilmeydi, uyqıda jasaǵanday jasap atır, olardı oyatıw kerek.

4-si bilmeydi hám bilmeytuǵınında tán almaydı. Bular ashıwshaq adamlar bolıp, olardan qashıw kerek deydi.

Keyqawıs shańaraqta atanıń wazıypası hám minnetine ayırıqsha toqtalıp ótedi. Onıń kórsetiwi boyınsha perzent tuwılǵanda oǵan jaqsı at tańlap qoyıw, onnan soń aqıllı hám mehriban tárbyashı-ustazǵa tapsırıw, oqıtıw, úlkeye baslaǵanda kásip-óner úyretiw, áskeriy isler menen tanıstırıw, suwda júziwdi úyretiw deydi.

Keyqawıs atanıń qattıqol bolıwın, biraq perzentlerin ózi jazalamawın usınıs etedi. Lekin atadan bala iymenip tursın, bolmasa ol ata-ananı qor etedi dep kórsetedi.

Ol uldı úylendiriw, qızdı turmısqa beriw, DOS tańlaw hám basqada máseleler boyınsha óziniń unamlı pikirlerin bildirip ótedi.

Demek, Keyqawıstıń «Qobusnama» shıǵarması XI ásirdegi jarıq kórgen eń ullı, tárbiyalıq mazmunǵa iye shıǵarma bolıp esaplanadı.

Ózin ózi tekseriw ushın sawallar hám tapsırmalar:

1. Shıǵıs Oyanıw dáwirinde tálim-tárbiyanıń rawajlanıwına ózleriniń úleslerin qosqan alımlardan kimlerdi bilesiz?

2. Muxammed ibn Musa al-Xorezmiydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?

3. Abu Nasr al-Farabiydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında aytıp berin?

4. Abu Rayxan al-Beruniydiń ómiri hám tálim-tárbiyalıq pikirleri haqqındaǵı túsiniginiz?

5. Abu Ali ibn Sinonıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında aytıp berin?

6. Shıǵıs Oyanıw dáwiri qaysı dáwirlerdi óz ishine aladı?

7. Axmed al-Ferganiydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?

8. «Al Jabr va al muqabala esabı haqqında qısqasha kitap» shıǵarmasınıń avtorı kim?

9. Al-Xorezmiydiń didaktikalıq kóz-qarasları haqqında túsiniginiz?

10. Abu Nasr al-Farabiy shıǵarmalarındaǵı pedagogikalıq pikirler haqqında túsiniginiz?

11. Abu Rayxan al-Beruniydiń ilimiy-pedagogikalıq kóz-qarasları haqqında nelerdi bilesiz?

12. Abu Ali ibn Sinonıń shıǵarmalarında tálim-tárbiya máseleleri?

13. Abu Ali ibn Sino medicina ilimine baylanıslı qanday shıǵarmalar dóretken?

14. «Baytul hikma» (Danışpanlıq úyi) haqqında nelerdi bilesiz?

15. «Tib qonunları» shıǵarmasınıń áhmiyeti haqqında aytıp berin?

16. Al-Xorezmiydiń «Hind arifmetikasý haqqında kitap» shıǵarmasınıń áhmiyetin túsindirin?

17. Shıǵıs Oyanıw dáwirindegi mektep hám tálim-tárbiya isler haqqındaǵı túsiniǵiniz?

18. Keyqawıstıń «Qobusnama» shıǵarmasınıń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti haqqında nelerdi bilesiz?

19. M.Qashqariydiń «Devonu luǵatit turk» (túrkiy sózler sózligi) shıǵarmasınıń tálim-tárbiyalıq áhmiyetin túsindirip berin?

20. Yusip Xas Xajibtıń ómiri hám dóretiwshilik xızmetleri haqqında túsiniǵiniz?

21. «Qobusnama» shıǵarmasındaǵı tálim-tárbiyalıq kóz-qaraslar haqqında ayıp berin?

22. Yusip Xas Xajib óz shıǵarmasında kórsetken insannıń kamalatqa jetiwiniń 3 basqışın kórsetip berin?

23. «Qutadǵu bilig» (saadatqa jollawshı bilim) shıǵarmasınıń áhmiyeti haqqında ayıp berin?

24. Yusip Xas Xajib qaysı jerde tuwılǵan?

25. «Qobusnama» shıǵarması kimgе baǵıshlap jazılǵan?

26. Axmed Yugnakiydiń «Hibatul haqayıq» shıǵarmasınıń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti haqqında ayıp berin?

27. «Devonu luǵatit turk» shıǵarmasında ilim-bilim alıw máselesiniń sáwleleniwi?

28. «Qobusnama» shıǵarmasında tálim-tárbiya baǵdarında keltirilgen hikmetli sózlerden házirgi úzliksiz tálim sistemasında paydalanıwdıń áhmiyetin túsindirin?

29. «Qutadǵu bilig» shıǵarmasınıń shet ellerde basıp shıǵarılıwı haqqında nelerdi bilesiz?

30. «Qutadǵu bilig» shıǵarmasın izertlegen alımlardan kimlerdi bilesiz?
31. «Qutadǵu bilig» shıǵarması dóretiliw dáwirindegi tariyxıy sharayat haqqında nelerdi bilesiz?
32. «Qutadǵu bilig» shıǵarmasınıń dúzilisi, syujeti haqqında túsiniǵıńız?
33. A.Yugnakiydiń «Hibatul haqayıq» shıǵarmasında jetik insan máselesiniń sáwlelendiriliwi?
34. Keyqawıstıń «Qobusnama» shıǵarmasında jetik insan máselesiniń sáwleleniwin túsindirín?

Ózin-ózi tekseriw ushın test sawalları:

1.Shıǵıs Oyanıw dáwiri qaysı ásirde baslanǵan?

- A. X B. IX S. XI D. XII

2. «Al Jabr al muqabala esabı haqqında qısqasha kitap» shıǵarmasınıń avtorı kim?

- A. Abu Nasr al-Farabiy; B. Muxammad ibn Musa al-Xorezmiy;
C. Abu Rayxan al-Beruniy; D. Axmad al-Ferǵaniy

3. Házirgi «algoritm» ataması qaysı alımnıń atı menen baylanışlı kelip shıqqan?

- A. Axmad al-Ferǵaniy; B. Muxammad ibn Musa al-Xorezmiy; C. Abu Rayxan al-Beruniy; D. Abu Nasr al-Farabiy

4. «Astrolobiya iskusstvosi haqqında» shıǵarması qaysı alımnıń qálemine tiyisli?

- A. Abu Nasr al-Farabiy; B. Axmad al-Ferǵaniy; C. Abu Ali ibn Sino;
D. Abu Rayxan al-Beruniy

5. Algebra pániniń tiykarın salıwshı sıpatında tán alınǵan alım?

- A. Abu Rayxan al-Beruniy; B. Muxammad ibn Musa al-Xorezmiy; C. Abu Ali ibn Sino; D. Axmad al-Ferǵaniy

6. Shıǵısta «Muallimi soniy» (Ekinshi muǵallım) ataǵına erisken ilimpazdı tabıń?

A. Axmad al-Ferǵaniy; B. Abu Nasr al-Farabiy; C. Abu Ali ibn Sino;
D. Muxammad ibn Musa al-Xorezmiy

7. Abu Nasr al-Farabiydiń tuwılǵan jılın kórsetiń?

A. 870 B. 873 C. 973 D. 850

8. Abu Rayxan al-Beruniydiń tuwılǵan jılı

A. 970 B. 973 C. 981 D. 930

9. Abu Ali ibn Sinonıń tuwılǵan jılın kórsetiń?

A. 975 B. 980 C. 981 D. 920

10. Shıǵısta «Shayx ar-Rais» ataǵı menen dún'yaǵa belgili bolǵan oqımıslını tabıń?

A. Abu Nasr al-Farabiy; B. Abu Ali ibn Sino; C. Muxammad ibn Musa al-Xorezmiy; D. Abu Rayxan al-Beruniy

11. Shıǵıs Oyanıw dáwirinde ilimniń rawajlanıw jónelisleri?

A. Matematika-astronomiya, tarix-filosofiya, tálim-tárbiyalıq; B. Matematika-medicina, social-filosofiya, tálimiy-ádep-ikramlıq; C. Matematika-geodeziya, ruwxıylıq-oratorlıq, ruwxıy-aǵartıwshılıq; D. Matematika-mineralogiya, tarix-ruwxıylıq, ilimiy-aǵartıwshılıq

12. Rudakiy, Ferdawsiy, al-Xorezmiy, al-Beruniy, ibn Sino, al-Ferǵaniyler jasap, dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan dáwir?

A. Qaraxaniyler dáwiri; B. Samaniyler dáwiri; C. Ğaznaviyler dáwiri;
D. Toxiriylar dáwiri

13. Shıǵısta «Xisob» (matematik) degen laqap penen dańq taratqan, keyinshelik «Birinshi arab astronomı» degen ataqqa ılayıq bolǵan alım?

A. Abu Rayxan al-Beruniy; B. Axmad al-Ferǵaniy; C. Abu Ali ibn Sino;
D. Abu Nasr al-Farabiy

14. «Pazıl adamlar qalası» shıǵarmasınıń avtorı kim?

- A. Axmad al-Ferganiy; B. Abu Nasr al-Farabiy; C. Abu Ali ibn Sino;
D. Abu Rayxan al-Beruniy

15. «Saydana» shıǵarması kimniń qálemine tiyisli?

- A. Abu Nasr al-Farabiy; B. Abu Rayxan al-Beruniy; C. Abu Ali ibn Sino;
D. Axmad al-Ferganiy

16. M. Qashqariy qaysı ásirde jasaǵan hám dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan?

- A. X; B. X1; C. X11; D. X111

17. «Devonu luǵatit turk» shıǵarması kimniń qálemine tiyisli?

- A. Yusip Xas Xajib; B. Maxmud Qashqariy; C. Kayqawıs; D. Sulayman
Baqırǵaniy

18. Yusip Xas Xajib qaysı jerde tuwılǵan?

- A. Damaskta; B. Balasuǵunda; C. Túrkipstanda; D. Baǵdadta

19. «Qutadǵu bilig» shıǵarması neshe bayt yaki mısradan ibarat?

- A. 6300 bayt, 13000 mısra; B. 6500 bayt, 13000 mısra; C. 6500 bayt,
12500 mısra; D. 6350 bayt, 13100 mısra

20. Qaysı shıǵarma ushın avtorǵa Xas Xajib ataǵı beriledi?

- A. Devonu luǵatit turk; B. Qutadǵu bilig; C. Qobusnoma; D. Kamila va
Dimna

21. Qayqawıstıń tuwılǵan jılı qashan?

- A. 1010; B. 1021; C. 1031; D. 1041

22. «Qobusnoma» shıǵarması qaysı ásirde jazılǵan?

- A. X; B. X1; C. X11; D. X111

23. Qayqawıstıń «Qobusnoma» shıǵarması kimgе baǵıshlap jazılǵan?

- A. Patshaǵa; B. Balasına; C. Hayalına; D. Dostına

24. Qayqawis «Qobusnama» shıǵarmasında qanday úsh nárseni dos hám dushpanıńa ashıq tut dep kórsetedi?

25. Úy aynasın, sıpıra basın, shıjlanıńnıń bawın; B. Úy esigin, sıpıra basın, shıjlanıńnıń bawın; C. Úy esigin, dǎnxanańnıń esigin, shıjlanıńnıń bawın; D. Úy esigin, sıpıra basın, mal qorańnıń esigin

26. «Qobusnama» shıǵarmasında jaslarǵa qanday úsh nárseden saqlanıwdı másláhát etedi?

A. Kózdi jaman názerden, qoldı jaman isten, tildi saqawlıqtan; B. Kózdi jaman názerden, qoldı jaman isten, tildi jaman sózden; C. Kózdi jaman názerden, qoldı urlıq qılıwdan, tildi jaman sózden; D. kózdi jumıwdan, qoldı jaman isten, tildi sógiwden

27. Axmed Yassawiydiń tuwılǵan jerin kórsetiń?

A. Samarqand qalası; B. Yugnak qalası; C. Buxara qalası; D. Túrkiстан qalası

28. «Xibatul haqayıq» shıǵarması neshe bayt hám mısradan ibarat?

A. 254 bayt 512 mısra; B. 256 bayt 512 mısra; C. 256 bayt 501 mısra; D. 250 bayt 500 mısra

29. . «Xibatul haqayıq» shıǵarması dóregen dáwir?

A. X1 ásir aqır, X11 ásir baslarında; B. X11 ásir aqır, X111 ásir baslarında; C. X111 ásir aqır, X1Ú ásir baslarında; D. X ásir aqır, X1 ásir baslarında

30. «Xibatul haqayıq» shıǵarması neshe baptan ibarat?

A.12; B.14; C.10; D.9

31. Yusip Xas Xajibtiń tuwılǵan jılın belgileń?

A.1015; B.1019; C.1007; D. 1025

32. «Devonu luǵatit turk» shıǵarması qashan jazılǵan?

A.1070-1072; B.1076-1077; C.1081-1087; D. 1065-1069

4-TEMA. XIV-ÁSIRDIŇ EKINShI YaRİMİ HÁM XVI ÁSIRLERDE MAVERENNAXRDA TÁLİM HÁM TÁRBIYa

JOBASI:

4.1. Jámíyetlik turmıstıń tárbıya, mektep hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwına tásiiri.

4.2. Maverennaxrda Ámir Timur tárepinen oraylasqan mámlekettiń dúziliwi hám onıń ilim, mádeniyat bilimlendiriwdi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi.

4.3. Mirza Ulıgbek hám Zaxiriddin Muxammed Baburdiń pedagogikalıq ideyaları hám aǵartıwshılıq xızmetleri.

4.4. Abdurahman Jamiy hám Jaloliddin Davoniydiń shıǵarmalarında tárbıya hám adamgershilik máseleleri.

4.5. Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen shıǵarmalarında tálim-tárbıya máseleleri

Temaniń maqseti:

XIV-ásirdiń ekinshi yarımı hám XV1 ásirderde Maverennaxrdaǵı tálim hám tárbıyanıń jaǵdayı, sol dáwirdegi Ámir Timur, Mirza Ulıǵbek, Zaxiriddin Muxammed Babur, Alisher Nawayı, Abdurahman Jamiy, Jaloliddin Davoniy, Qaraqalpaqstanlı Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı hám Jiyrenshe sheshen shıǵarmalarındaǵı tálim-tárbıya máseleleri boyınsha talabalarǵa keńnen túsinik beriw;

Temaniń wazıypaları:

- XIV-ásirdiń ekinshi yarımı hám XV1 ásirderde Maverennaxrdaǵı tálim hám tárbıyanıń jaǵdayı haqqında túsinik beriw;

- Maverennaxrda Ámir Timur tárepinen oraylasqan mámlekettiń dúziliwi, onıń ilim, mádeniyat, bilimlendiriwdi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi menen tanıstırıw;

- Mirza Ulıǵbek hám Zaxiriddin Muxammed Baburdiń pedagogikalıq ideyaları hám aǵartıwshılıq xızmetleri menen talaba jaslardı qurallandıırıw;

- Alisher Nawayı shıǵarmalarında pedagogikalıq pikirler boyınsha;

- Abdurahman Jamiy, hám Jaloliddin Davoniydiń tálim hám tárbiyáǵa baylanıslı pedagogikalıq pikirleri haqqında túsinik beriw;

- Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen shıǵarmalarında tálim-tárbiya máseleleri boyınsha keńnen túsinik beriw;

Tayanış túsinikler:

Ámir Timur mámleketi, mektep, medreselerdiń qurılıwı, Uluǵbek observatoriyası, aspan álemi hám juldızlardı baqlaw, Timur tuzikleri, tálim-tárbiya, islam táliymatı, Hindistanǵa Baburdiń patshalıq etiwi, tálim-tárbiya máseleleri. A.Nawayı dóretiwshiligi, Maverennaxrdaǵı mektep hám medreseler, pedagogikalıq pikirler, mektep reforması, ádep-ikramlılıq kóz-qaraslar, A.Jamiydiń dóretiwshiligi, J.Davoniydiń tálim-tárbiyalıq baǵdardaǵı dóretiwshiligi, Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen shıǵarmalarında tálim-tárbiya máseleleri.

Temanıń mazmunı:

4.1. Jámiyetlik turmıstıń tárbiya, mektep hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwına tásiiri.

Bir yarım ásir dawamsında wayran bolǵan Maverennaxr xalqs XIV-ásirdiń baslarına kelip mongol basqınshılarınıń zulımınan qutıla basladı. Maverennaxrda kúshli mámleket dúziwge bolǵan umtılw jeńip shıqtı. Mongol basqınshılarına qarsı Buxarada xalq Mahmud Tarabiy bassılıǵında qozǵaldı, Samarqand hám Xorasanda bolsa Sarbadarlar qozǵalańları en jaydı. Nátiyjede Sarbadarlar uzaq waqıt hákimiyattı basqarıp turdı.

XIV ásir diń 2-yarımında Maverennaxr mongol basqınshılarınan tolıq tazalandı. XIV ásir diń axırı XV ásir diń baslarında Oraylıq Aziyada feodallıq qatnasıqlar jáne de rawajlana basladı. Saxibqiran Timur húkimranlıq etken dáwir Maverennaxr tariyxında ahmiyetli orindi iyeledi.

Oraylasqan ullı Timur mamleketiniń payda boliwi menen Maverennaxrda jáne ilim hám mádeniyat, bilimlendiriw qaytadan rawajlana basladı. Sonlıqtanda XIV asirdiń ekinshi yarımı hám XV-asirdiń basları tariyxta Shıǵıstaǵı oyandı dawiriniń ekinshi basqısı dep ataldı.

Bul dawirde Orailıq Aziyada ekonomika, ilim hám mádeniyat ósti. Amir Timurdıń hókimranlıǵı dáwirinde dúnyanıń kóplegen jerinen Samarqandqa ónermentler, alımlar, kórkem óner sheberleri alıp kelindi hám olardıń bay tajiriybeleri, dóretiwshilik ónerlerinen ilimdi rawajlandırıw, mádeniyattı kóteriwi, qurılıstı en jaydırıw isleri rawajlandırıwda paydalanıldı.

Samarqandta hám Geratta medreseler, kitapxanalar qurıldı, meditsina ilimin úyreniwge qızıǵıw kúsheydi. Matematika, astronomiya, geografiya, tariyx, ádebiyat, flosofiya hám tábiyat tanıw ilimlerine baǵıshlangan bir qansha áhmiyetli shıǵarmalar dóretildi.

Samarqand hám Gerat qalalarında ilim, mádeniyat orayları payda boldı. Samarqandta Shaxizinda, Góriamir maxbarası, Biybixanım maxbarası, Registan maydanı hám taǵı basqada úlken qurılıslar payda boldı.

Samarqand átirapında 12 baǵ jaratıldı, Kóksaray, Bostansaraylar qurıp pitkerildi, meshitler, mektepler salındı. Bul islerge tek ǵana Amir Temur emes, al onıń átirapındaǵılarda ılayıqlı úleslerin qostı. Olardan Er Edigeniń, Qutbiddinniń, Saraymúlkxanımnıń, aqlıǵı Muhammad Sultanlardıń qurǵızǵan medreseleri misal bola aladı.

Medreselerde sabaqlar arab, fars, turkiy (ózbek) tillerde alıp barıldı. Ulugbek zamanına kelip matematika, astronomiya siyaqlı predmetler oqıtıldı. Joqarı oqıw ornı bolǵan medreseler Buxara, Samarqand hám Gijduvanda qurıldı.

Buxaradaǵı, Samarqandtagi qurılǵan medreseler ilimniń rawajlanıwındaǵı ilimiy orayǵa aylandı. Buxaradaǵı medrese diwalındaǵı tómendegi jazıw ele bar. «Ilim alıwǵa umtılw hár bir múslim ushın qarız hám parızdur». Bul dáwirde Samarqandta Ulugbek alımlarǵa ǵamxorlıq kórsetip, ilimiy xızmetlerin

marapatlap, xoshametlep bardı, ozi bolsa astronomiya, matematika pánleri boyınsha áhmiyetli jumislardı isledi, observatoriyanı qurǵızdı.

Uluǵbek jaratqan kitapxanada ilimniń túrli tarawlarına baylanıslı 1500 kitap boldı. Samarqandta X ásirde 17 medrese bolıp, olarda ullı alımlar sabaq berdi. XIV— XV ásirlerde olardıń sanı jánede arttı. Baysuńǵır Mırza dáwirinde saray kitapxanası fondı jánede kóbeydi. Onıń bassılıǵında kitaplardı dizimnen ótkeriw isleri alıp barıldı.

Ulugbektin shákirti Aliy Qusshı Samarqandiy (1403-1474) astronomiya haqqında «Risoi dar falakiyat» degen kitaptı jazdı. Ol óz dawiriniń Ptolemeyi dep ataldı. Onıń bul shıǵarmasında geometriyalıq bilimlerdiń tiykarları bayan etildi, noqat, sıziq, maydan, sheńber hám sol siyaqlı túsiniqler tolıq táriyplep berildi. Bul shıǵarmada barlıq nárseler ápiwayı hám quramalı nárselerge bólinip táriyplendi.

XIV-XV asirlerde Samarqandta jasap dóretiwshilik miynet etken Mir Sayid Sharif Juroni (1340-1413) til, logika, huqıq, filosofiya hám basqa pánlerge tiyisli 50 den artıq shıǵarmalar dóretti. XV ásirde Oraylıq Aziyada tariyx pání keń rawajlandı. «Xafizi Abru Zubdan tavorix» (Tariyxtiń qaymagı) degen kitap jazıldı hám bul kitapta 1447 jılga deyin bolgan waqıyalar bayan etildi.

Al, Abdurazax Samarqandiy tárepinen jazılǵan «Matlai sadain va majmai baxrain» (Eki saadatlı juldızdın shıǵıw ornı hám eki tenizdin qosilgan jeri) degen shıǵarmasında 1471 jılga deyingi waqıyalar bayan etildi.

Sultan Husayn Bayqara dáwirinde ilimpazlar hám shayırlar Samarqandtan Geratqa kóship ótti. Gerat ilimiy-mádeniy orayǵa aylandırıldı. Alisher Nawayı Geratta ilim, mádeniyat hám bilimlendiriw islerin jolǵa qoyıwda, jerlerdi abadanlastırıw islerinde kóp miynetler isledi.

Geratta saltanatlı arxitekturalıq qurılıslar salındı, ilimiy pikir tartısları keń jolga qoyıldı. Bul dáwirde Sheybaniyxan medresesi, Abduraxim Sadr medresesi,

Mir Arab medresesi, Kalon meshiti hám basqada binalardıń qurılıwı tálim-tárbiya protsesinde júda áhmiyetli basqısh boldı.

Jeke menshik mektepler payda boldı, muǵallım jallap balalardı úyde oqıtıw ilajları ádetke aylandırıldı. Qala hám awıllarda ashılǵan mekteplerde balalardı oqıtıw 6 jastan baslandı. 6 jaslı balalar mektepke barıp, alippeni úyrenip, onın ayırım háriplerin jazıwdı mashq etti. Oqıwshılar mekteplerde sawat ashqanнан keyin medresege kirip diniy hám dúnyalıq pánlerden bilim aldı.

Ulıwma, XIV—XVI ásirlerde Maverennaxrda tálim-tárbiya hám pedagogikalıq pikirler rawajlanıwdıń joqarı basqıshına ótti.

4.2. Maverennaxrda Ámir Temur tárepinen oraylasqan mámlekettiń dúziliwi hám onıń ilim, mádeniyat bilimlendiriwdi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi.

Ámir Temur 1336 jılı, 9-aprel'de Shaxrisabz qalasına jaqın jerdegi Xojailgar (házirgi Yakkabaǵ xojalıǵına jaqın) awılda dúnyaga kelgen. Onıń ákesi Ámir Taragay Qazanqanga (1333-1346) qarastı Shaxrisabz qalasınıń hákimi bolǵan. Amirdiń anası Tagina Begim Buxaralı belgili alım Ubaydullaxtıń qızı bolǵan. Venger sayaxatshı alımı German Vamberiydiń «Maverennaxr tariyxı» shıǵarmasında Timurdiń urıwı Turkiy barlas qawiminen bolǵan» dep keltiriledi.

Temur 7 jasdayınan bilim alıwdı baslaydı. Ol balalıq dáwirinen baslap márt, dáwjúrek, batır bolıp ósedi. Áskeriy ónerdi puxta iyeleydi. Qurandı yadqa biledi. Xadis ilimin úyrenedi. Dún'yalıq bilimlergede iye boladı.

Ámir Temur shaxsında birqansha qarama-qarsılıqlarda ushırasadı. Ol 16 jasında ákesiniń wasiyatı boyınsha áskerlerge basshılıq etedi. Bul Barlas urıwınıń dástúri edi. Temur jaslıǵınan askeriy shınıǵıwlarǵa júda qızıǵadı, feodallıq urıslarda birneshe mártebe qatnasıp tajiriybe toplaydı hám márt jawınger bolıp jetilisedi.

Ámir Temur 1370-1405 jıllarda Maverennaxrdıń úlken bolegin iyelegen Mongól xanı húkimranlıǵına qarsı úzliksiz gúresedi. Ol qısqa múddet ishinde Amiwdar`ya menen Sirdar`ya aralıǵındagı jerlerdi ózine boysındıradı.

Xorezmdi boysındırıw ushın ogan jeti martebe juris etip, onı da óz imperiyasına qosıp aladı. 1395-jılı Kavkazdı, 1398-jılı Hindistandı, 1401-jılı Siriya jerlerin, 1402-jılı Ankaradagi turk jerlerin iyeleydi. 1405-jılı Qıtayga júrisi aldınan Otrar qalasına jaqın jerde kesesllenip 18-fevral` kúni dúnyadan ótedi.

Ámir Temurdıń tariyx aldındagı xızmeti oǵada úlken. Ol 1-den óz mámleketin kúsheytip, qudiretli imperiya dúziwge erisedi, feodallıq tarqaqlıqtı saplastıradı. Bul arqalı ónermentshilik, sawda-satıq hám mádeiyattıń rawajlanıwına bekkem tiykar saladı. 2-den bir qatar xalıqlar hám ellerdiń eziwshilikten, garezlilikten azat bolıwına járdem berdi. Altın Orda xanı Toqtamıstı (1276-1395) eki márte (1391, 1395) qıyratıp, Rossiyanıń mongollar húkimranlıǵınan qutılıwın 300 jılǵa tezlestiredi. 3-den Túrktan topıraǵın ónermentshilik, ilim-pán mádeniyat hám bilimlendiriwi rawajlangan aldınǵı qatardaǵı mámleketke aylandıradı.

Ámir Temur óz mámleketiniń qúdiretin kóklerge kóterip, onı pútkil dúń`yaǵa tanıtadı. Ol jawızlıqtı, zorlıqtı jaqtırmaydı, Adamgershilikli, ádil húkimdar boladı. Belgili alım Bóribay Axmedov Ámir Temurdıń «Temur túzikleri» atlı miynetin húkimdardıń hákimiyattı basqarıw qaǵıydaları hám ádep-ikramlılıq ólshemlerin belgilep beriwshi hújjet dep esaplaydı.

Ámir Temur bul miynetinde naqshbandiylik talimatındaǵı «Dil ba yoru, dast ba kor» principine ámel etip, Yusuf Xos Hojib, Abu Nasr Farabiy, Jaloliddin Davoniy hám basqalar tárepinen atap ótilgen haqıyqıy kámil insan, ádalatlı húkimdar ushın zárúr bolǵan 12 qaǵıydanı ózine jol-joba etip aladı.

Bunnan tısqari Ámir Temur óziniń turmıslıq principiari haqqında bılay deydi:

«Men óz ómirim dawamında 5 nársege ámel qıldım:

1. Alla — hár nárisege qádir kúsh, shinkewilden sıyınsań, qálegen murad-maqsetińe jetkizedi;

2. Sana — pikirlew hám bir sheshimge keliw qábiliyatı;

3. Qılısh — jigittiń joldası, el-jurttıń tımışlıǵınıń qorǵawshısı, hár qanday dushpandı jeńiw quralı, onıń qúdireti menen dinsizlerdi dingge salıwǵa boladı;

4. Iyman — insandı barlıq tiri janlardan ajratıp turıwshı ózgeshelik. Iymanlı adam qıyanet islemeydi, aǵayın-tuwǵanlardıń, eldiń, xalıqtıń ar-namısın qorǵaydı, hadallıq penen páklikti aǵla pazıylet dep biledi;

5. Kitap— barlıq dóretiwshenliktiń, jaratıwshılıqtıń hám aql-parasattıń tiykarı, turmıstı úyretiwshi ustaz».

Temur dáwirinde ul balalar ushın baslangısh maglıwmat beretugin diniy mektepler kóp bolıp, mektep oqıwshılarınıń jasları hár qıylı bolgan hám olarga bes waqıt namaz uyretilgen. Mekteplerde sawat ashıw arab álippesinde bolıp, Áptuyek kitabıda oqıtılğan. Áptuyekte Qurannıń jetiden bir bólimi kóleminde materiallar tańlap alıngan bolıp, ol Parsı, Tajik tillerinde dúzilgen.

Áptuyekten soń Shar kitap, Suwpı Allıyardıń hikmetleri oqıtılğan. Bul dawirdiń talim mazmunında mektepte belgili oqıw bagdarlaması bolmagan, oqıwshılar jeke tártipte oqıtılğan. Klasstan klassqa ótkeriw jeke tártipte alıp barılǵan.

Mektepke qabıllawdıń anıq waqtıda bolmagan. Sonıń menen birge mektepte Parsı shayırları Xoja Xafiz, Saadiy Sheraziydiń gazzelleri yadlatılǵan. Temuriyler dáwirinde ámeldar, baylardıń balaları ushın óz aldına mekteplerde shólkemlestirilgen. Bunday mektepler saraylarda, beklerdiń, baylardıń imaratlarında ashılǵan.

Medreseler eki qabatlı bolıp, ol 50 bólmeden quralǵan. Hár bir bólmede 3 xana-qaznaq, jataqxana hám dárisxana bolǵan. Geratta XII ásirde 359 mektep bolıp, birneshe medrese hám júda úlken kitapxana islep turgan. Bunnan tisqari shaxtıń sarayında shaxzada hám málikalar ushın óz aldına mektepler ashılğan.

Álisher Nawayı hám Xusain Bayqara ekewi birge áne usınday mektepte oqıgan. Ámir Temurdıń jámiyet, mámleket haqqındagı pikirlerine ser salsaq ol óz tuziklerinde xalıqtıń baxıtlı jasawında hám eldi ádalatlı basqarıwda eń tiykargı tásir etiwshi faktorlardıń biri oqıw, bilim, ilim, agartıw tarawların jetistiriw dep esaplagan.

Temurdıń pikirinshe jámiyetlik islerdi basqarıwda, onı durıs bagdarga salıwda barlıq nárseden aqıllılıqtıń ústem bolıwı lazım dep esaplangan. Sonlıqtan ol xalıqtıń sawatlı bolıwı ushın el arasında oqıw hám bilimlendiriw isleriniń en jayıwına mámleketlik dárejede áhmiyet berip hár bir qalada meshitler, medreseler qurıwdı buyırgan. Bularda tek diniy sabaqlardı gana emes al sol dawirdegi jetilisen tábiyyi, matematikalıq bilimlerdi oqıtıw zarurliginde ayırıqsha dıqqat bólgen.

Ámir Temur miynet etiw barlıq insannıń: xannıńda, gedeydiń de, puxaranıń da parızı dep esaplaǵan. Sonlıqtanda, miynet etiwdi ulıwma xalıqlıq is dep nusqaw bergen. Usı maqsette óz tuziginde «Barqulla eskertip aytar edim, xan bolsańda bag jarat, gedey bolsańda bag jarat, bir kúni bolmasa bir kúni jemisin tatasan» dep jazadı.

Ámir Temur sárkarda sıpatında nókerlikke adam tańlawda úsh nársenge itibar bergen: 1-jigittiń kúsh-quwaına; 2-onıń qılıstı oynata biliwine; 3-aqıl-parasatlı bolıwına.

Onıń balaları Amirzada Muhammad Jahongir, Umarshayx, Mironshoh, Shohruhlar, aqlıqları Amirzoda Muhammad Sulton, Amirzoda Pirmuhammedlerde sheber áskerler qatarında urıslarǵa qatnasqan.

Ámir Temurdıń ózi aqıldı rawajlandırıw quralı sıpatında shaxmat oynınada usta bolǵan. Sebebi, ol waqıttaǵı tárbiyada – shaxmat oyın hár bir jastıń úyreniwi zárúr dep esaplangan. Hátteki Ámir Temurdıń súyikli ulı Shohruhqa at qoyǵanda da shaxmat oyınına baylanıslı qoyılǵan degende gápler bar.

Ulıwma alǵanda, Ámir Temurdıń ullı mámleketlik siyasatı — mámleketti sociallıq-ekonomikalıq jaqtan rawajlandırıw menen birge bilimlendiriw islerinede

ayırıqsha itibar bergenligi dıqqatqa ılayıq. Onıń tálım-tárbiyaǵa baylanıslı násiyatları, tutqan siyasatı házirgi waqıtta da óz áhmiyetin joytqan joq. Onıń tálım-tárbiyaǵa baylanıslı alıp barǵan isleri, kóz-qarasları házirgi barkamal insandı qáiplestiriw islerinde de oǵada áhmiyetli orındı iyeleydi.

4.3. Mirza Uligbek hám Zaxiriddin Muxammed Baburdıń pedagogikalıq ideyaları hám aǵartıwshılıq xızmetleri.

Mirza Uligbek 1394-jıldıń 22 martında Irannıń batısındagı Sultaniya qalasında Ámir Temurdıń áskeriy atlanısı waqtında tuwıladı. Ol Shaxrux Mirzanıń tuńǵış ulı bolıp, ogan Muxammed Taragay ismi beriledi. Biraq onı atası «Ulugbek» dep atay bergeni ushın onıń tiykarǵı atı «Ulugbek» bolıp atalıp ketedi.

Uluǵbektiń ákesi Shahruh Ámir Temurdıń úshinshi balası bolıp, Xorasannıń húkimdarı, bilimli, ilimge qızıǵıwshań shax boldı. Anası Gawharshodbegimde óz dáwiriniń aqıllı, bilimli áyellerinen boladı.

Uluǵbek tuwılǵanda biraz nárenjanıraq bolıp tuwıladı. Biraq áskeriy júrisler waqtında shınıǵadı. Uluǵbek ótkir zeyinli, aqıl parasatlı bolıp ósedı. Sonıń ushında babası Ámir Temur onı júdá jaqsı kóredi.

Uluǵbektiń balalıq jılları atası Tumurdıń áskeriy júrisleri sebepli jolda, saparda ótedi, Uluǵbektiń tárbiyası menen ájesi Saray Múlik xanım shugıllanıp, oǵan oqıwdı-jazıwdı, tariyxıy mazmundaǵı erteklerdi úyretedi. Uluǵbek jaslayınan kóp kiitaplardı oqıydı, ásirese matematika, astronomiya ilimlerine qızıǵadı. Ilimge bolǵan qızıǵıwshılıǵı, zor qábileti, miynet súygishligi nátiyjesinde astronomiya mektebiniń tiykarın salıwshı hám basshısı sıpatında ajayıb tabıslardı qolga kirgizedi. Bul mektep dúnyaga tanılıp úlken abıroyga erisedi.

1405—1411 jılları, sol dáwirdiń nızamlılıqlarına bola ámir shoh Malik Uluǵbekke atabegi bolıp bekitiledi. Onıń tiykarǵı wazıypası áskeriy hám siyasıy tárbiya beriwden ibarat boladı.

Uluǵbek orta ásirlerden saqlanıp kiyatırǵan «Suluk ul-muluk» (Patshalar ushın qollanba) kitabın júdá puxta úyrenedi. Kitapta kórsetilgen mámleketti basqarıw, salıqlardı toplaw, túrli lawazım iyelerin tayınlaw hám basqada áhmiyetli máseleler sóz etilgen edi.

Ol babasınıń eń jaqın adamlarınan biri Badriddin menen kóp waqtın ótkeredi. Belgili alım Bóriboy Ahmedovtıń kórsetiwi boyınsha Badriddin Samarqandda bolǵan waqtında Uluǵbekti Kóksaraydaǵı kitapxanasına baslap baradı hám kitapxanaǵa tazadan kelgen Abulqasım Ferdawsiydiń «Shahnama»sın hám al-Ferǵaniydiń «Kitob fi javome' ilm an-nujum va usul al harakat as-samoviya» («Juldızlar haqqındaǵı ilim menen aspan jaqtılandırıwshıları háreketleriniń tiykarların (bir-birine) qosıwshı kitap») kitabın kórsetedi.

Uluǵbektiń ilimge bolǵan qızıǵıwshılıǵı, qábiliyatı, miynetsúygishligi onı astronomiya mektebiniń tiykarın salıwshı dárejesine jetkerdi.

1411 jılı 17 jasında Mirza Uligbek Maverennaxr hám Túrktannıń hákimi etip tayınlanadı. Biraq ol hákiyamiyattı basqarıwǵa emes al ilimge shıntlap berilip ketedi. Uluǵbek 20 jaslarında-aq óz dáwiriniń úlken alımı bolıp jetisti. Uluǵbek Samarqandta, Buxarada, Gijdivanda 3 medrese saldıradı.

Samarqandtagı medrese qurılısı 1417 jılı baslanıp 1420 jılı pitkeriledi. Maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda Uluǵbek «Medreseniń baslıǵı etip barlıq pánlerden, ilimlerden xabarı bar adamdı qoymaqshıman hám sonday adamdı tabaman» dep aytqan deydi. Sol waqıtlarda bul sózdi esitken, gileń gerbishlerdiń arasında jaman kiyimde otırǵan Muhammed ismli adam «bul lawazımǵa óziniń ılayıqlılıǵın» bildiredi.

Uluǵbek onıń menen sáwbetlesip kóredi hám onı baslıq etip saylaydı. Medreseniń ashılıw saltanatında alımlardan 90 adam qatnasadı hám Muhammed usı jerde bayanat jasaydı. Onıń jasaǵan bayanatın Uluǵbek hám Qazızada Rumiyan basqa hesh kim, anıǵıraǵı 90 alımnıń birde-birewi túsınbeydi.

Medresede basqada alımlar menen bir qatarda Ulugbektiń ózide astronomiya boyınsha sabaq beredi, bayanatlar jasap turadı.

1424 jılı Ulugbek Obiraxmat sayınıń boyınan rasatxana (observatoriya) imaratın qurǵızadı. Rasatxana qurılısı 5 jılda pitedi. Onıń kitapxanasına kóplegen ilimiy kitaplar aldırılıp toltırıladı. Rasatxanadagı saqlanatuǵın kitaplardıń sanı 15 mınnan artıq boladı.

Sol waqıtlarda Samarqantda Ulugbektiń atırıpına 100 den aslam alımlar toplanǵan bolıp, rasatxana akademiya wazıypasın ótegen edi. Medrese menen rasatxana arasında bekkem baylanıs bolıp, observatoriyada islep atırǵan ilimiy xızmetkerlerdiń bir bólimi medresede sabaq beretugin boladı.

Ol 1018 juldızdıń sol waqıttaǵı jaǵdayın, halatın hám háreketlerin anıqlaydı. Onıń juldızlarǵa baǵışlangan “Risalai Uluǵbek” degen miyneti házirgi waqıtta Hindistannıń Aligarh universitetiniń kitapxanasında saqlawlı.

1449 jılı Uluǵbek qaytı boladı. Sońınan Samarqand alımları áste-áste Jaqın hám Orta Shıǵıs mámleketleri boylap tarqalıp ketedi. Olar ózleri barǵan jerlerde Samarqand alımlarınıń tabısların jetkeredi. Sonıń ishinde Ali Qushchi 1473 jılı Stambulǵa barıp, ol jerde observatoriya quradı.

Ali Qushchiniń Stambuldaǵı miynetleriniń arqasında Uluǵbektiń alımlıǵı haqqındaǵı xabar Evropa mámleketlerine tarqaladı.

Mırza Uluǵbek derlik 40 jıl dawamında Maverennahrdıń danışpan húkimdarı bolıp, tınıshlıqtı saqlaw, xalıqtıń turmıs sharayatın jaqsılaw islerine ayırıqsha úles qosadı. Oz ómirin keleshek ushın, búgingi turmıs ushın sarplaydı.

Uluǵbek jas áwladqa aqılıy tárbiya beriwge ayırıqsha itibar qaratadı. Jaslardı dún’yalıq bilimlerdi iyelewge shaqıradı. Bilimsizlikke qarsı gúresedi. Ol bilimlerdi tek ǵana kitaplardan emes al, turmıstıń ózinende alıwdıń zárurlıǵın kórsetip ótedi.

Uluǵbek medreselerdegi oqıw múddetin 15—20 jıldan 8 jılǵa túsiredi.

Zahiriddin Muxammad Bobur (1483-1530) ózbek xalqınıń ullı oyshılı, mámleketlik ġayratker, ózbek ádebiyatınıń kórnekli wákili, tariyxshı alım, temuriylerdiń áwladı. Indiyada «Ullı mongol imperiyası» dep atalğan mámlekettiń tiykarın salıwshısı.

Bobur Andijanda tuwıladı. Atası Omar shayx temuriylar áwladlarınan bolıp, sol waqıtlarda Fergananiń hákimi boladı. Ol sarayda tárbiyalanadı. Omar shayx ólgennen keyin 12 jasında Babur taxtqa otıradı. Mámleketti basqarıw isleri menen shuǵıllanadı.

Babur basshılıq etken jıllar júdá quramalastırılğan waqıyalarǵa bay boladı. Taxt ushın gúresler háwij aladı. Sonlıqtan Babur mámleketti oraylastırıw hám kúshli mámleket dúziw ushın bar kúsh-jigerin ayamaydı. Usı maqsetin ámelge asırıw ushın ol Samarqandqa atlanıs jasaydı.

1498-jılı Samarqandtı iyeleydi. Bul aralıqta Andijanda ózine qarsı shıǵıwshılar Andijandı iyelep aladı. Sonıń ushın, aradan 100 kún ótken soń Samarqandtı qaldırıp, ózine qarsı shólkemlestirilgen kóterilislerdi bastırıw ushın Andijangá qaytadı.

Andijandı dushpanlardan qaytarıp alıw ushın kóp kúsh jumsaydı. Aradan 2 jıl ótkende ġana Andijandı qaytarıp aladı. Bunnan soń qaytadan kúsh toplam Samarqandtı ekinshi mártebe aladı. Lekin usı waqıtta, anıǵıraǵı 1500-jılı Shaybaniyxan kóp kúsh penen bastırıp keledi hám Bobur Samarqandtan ketiwge májbúr boladı.

Babur Samarqandtı qaytarıp alıw ushın oǵan qayta-qayta atlanıs jasaydı. Biraq, nátiyjege erise almaydı. Axırı sońında 1504-jılı óziniń 300 den ziyat áskeri menen Qabulǵa qarap jol aladı. Bul jerde Babur türk hám afgan qáwimlerin ózine boysındırıp aladı. Ulıwma alǵanda Babur hám onıń balası Afǵanıstandı 1504-jıldan 1526-jılǵa shekem basqaradı.

Bul dáwirde eldi abadanlastırıw, jas áwladqa tálim hám tárbiya beriw islerine ayrıqsha dıqqat awdaradı. 1525-jılı mámleket territoriyasın keńeytiw maqsetinde

Delige atlanı jasaydı. 1526-jılı 21-aprelde Indiyanı ózine qaratıp aladı. Bul aralıqta Ol Indiyaǵa basqınshı sıpatında kirgeni menen bul jerde abadanlastırıw islerin baslap jiberedi. Mádeniyattı, ilimdi rawajlandıradı.

Indiyanıń qońsı mámleketler menen, Rossiya hám Oraylıq Aziya menen baylanısın kúsheytedi. Bul aralıqta 1630-jılı Agrada qaytı boladı.

Baburdı pútkil dún'yaǵa tanıtqan shıǵarması, onıń «Baburnama»sı boldı. Ol tariyxıy-ádebiy shıǵarma bolıp XV-ásirdiń axırı XVI ásirdeń 30-jıllarına shekemgi quramalı tariyxıy waqıyalardı óz ishine aladı. Bul shıǵarmasında Bul aralıqta Maverennaxr, Afǵanıstan, Xorasan hám Xindistandaǵı siyasiy waqıyalarlargá tolıq toqtap ótedi. Sonday-aq, taxt ushın bolǵan gúresler, xalqtıń awhalıńın jamanlasıwı hám basqa da waqıyalar sáwlelendiriledi.

Babur oǵada insanpárwar shayır bolıp, insan hám onıń erkin, baxtıń jırlaydı, miyrim-shápáát haqqında pikirlerin bayanlaydı. Ol bilimlendiriwdi xalıq arasına keńnen engiziwge, ilim hám jámiyettiń rawajlanıwı jolında xızmet ettiriwge umılǵan adam.

4.4. Alisher Nawayı shıǵarmalarında pedagogikalıq pikirler.

Ulli shayır Alisher Nawayı 1441 jılı 9 fevral'da Awǵanıstannıń Gerat qalasında tuwıladı. Ol ájayıp talant iyesi bolıp, 3-4 jaslarına tolǵan waqıtlarında-aq Faxriddin Attordıń «Mantiq-ut-tayr» shıǵarmasını yadlap aladı. Alisherdegi ilim úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıqtı óz waqtında ańlaǵan ata-anası onı 1445 jılı Gerat mektepleriniń birine oqıwǵa beredi. Sońınan Irannıń Meshket qalasında oqıwın dawam ettiredi.

Mektepte oqıp júrgen waqıtlarında ótmishtegi ilimpazlardıń, ullı oyshıllardıń hám sol zamandaǵı záberdes bolǵan shayırlardıń shıǵarmaları menen tanısa

baslaydı. Ol bunıń menen sheklenip qalmay 10-12 jaslarında-aq ustazı Lutfıydıń basshılıǵında ózbetinshe shıǵarmalar dórete baslaydı.

Alisher usı waqıtlardan baslap-aq talantlı shayır sıpatında xalıqqa tanıla baslaydı. Ol Turkiy tilinde jazılǵan qosıqlarına Nawayı dep, farsı, tájik tilindegi qosıqlarına fani degen ádebiy laqap qoyıp jazadı.

Nawayı ilim hám kórkem ónerdiń túrli tarawları, ádebiyat, tariyx, til bilimleri, muzıka, suwretlew oneri menen birge tálim-tárbiyanı jetilistiriwge de úlken dıqqat awdaradı. Ol ozinin «Xamsa Maxbubul-qulub» atlı úlken shıǵarmasında tálim-tárbiyaǵa, ádep-ikramlılıqqa baylanıslı óziniń kóz-qarasların bayanlaydı.

Ol ilimdi xalıqtı nadanlıqtan, jawızlıqtan qutqarıwshı faktor sıpatında táriypleydi. Nawayı bilimlerdi tınbay, úzliksiz úyreniw zárúr dep esaplaydı. Ol jaslarǵa tereń bilim beriwge muǵallimler, medrese oqıtıwshıları hám ustaz tárbiyashılardıń ózleri aldı menen bilimli hám tárbiyalangan bolıwı zárúrligin uqtırıp ótedi.

Nawayı hár bir jastıń aqlıy jaqtan kámalga keliwinde ilimniń hám pánniń ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligine isenim bildiredi.

Ádep-ikramlıqtıń eń áhmiyetli ólshemi sanalǵan ádep haqqında pikir jurgizip Nawayı jaqsı minez qılıqtıń tiykarı ádep dep kórsetedi. Nawayı jaqsılıqtıń qádirine jetiw qásiyetlerin ózinde qalıplestiriw, nápsiniń talabınan ózin tutıw, sonday-aq tákabırılıq, menmenlik tek óz paydasın oylap is tutıw, jalataylıq hám nadanlıq t.b illetlerdi qaralap, olardan awlaq bolıw jollarında bayan etedi.

Nawayı shıǵarmalarında adamlardıń fizikalıq jaqtan salamat bolıw, kúsh-quwatlı bolıw islerinede dıqqat awdaradı. Máselen Nawayı shıǵarmalarınıń qaharmanları Furqat, Iskender obrazlarında fizikalıq tárbiya beriwge itibar qaratadı. Onıń shıǵarmalarında kámil insandı tárbiyalawdıń usıl hám metodları, quralları da sáwlelendiriledi.

Onıń shıǵarmalarında bala tárbiyası menen shanaraqta hám mektepte shugıllanıp úlgi kórsetiw usıllarınan paydalanıw usınıs etiledi. Tárbiya hám tálim beriw ata-ana hámde mugallim tárepinen alıp barılıwı lazım dep kórsetiledi.

Nawayı balalarga dene jazasın beriwdi emes, al óz ólsheminde xosh mulayimlik penen qatnas jasawdı uqtıradı. Ol tárbiyada insannıń ózin-ózi tárbiyalawı, qáte kemshiliklerdi sezip dúzetiwlerinede itibar beredi.

Enciklopediyalıq bilimlerdi tereń ózlestirgen Alisher Nawayı xalq arasında joqarı húrmetke miyasar boladı. Balalıqtan birge ósken dostı sultan Husayn Bayqara Alisher Nawayınıń qábiliyatın, bilimin hámde turmısqa kóz-qarasların joqarı bahalaydı. Ózine wázir etip tayınlaydı.

Mámleketlik ğayratker sıpatında jumıs alıp barganda ol tiykarınan ádebiyat, tariyx, til bilimleri, muzıka, suwretlew óneri, arxitekturanı rawajlandırıw menen birge jaslarǵa tálim hám tárbiya beriw máselelerinede ayrıqsha dıqqat-itibarın qaratadı.

Alisher Nawayı óz shıǵarmalarında kámil insan obrazların jaratıp, olardıń obrazında óz kórinisin tabatuǵın ruwxıy-ádep-ikramlılıq sıpatlardı qásterleydi. Onıń mashqalaların sawlelendiriwshi shıǵarmalarında kámil insandı qalıplestiriw procesiniń mazmunı, onıń ózine tán tárepleri, jolları, forma hám usılları haqqındaǵı pikirlerin bildiredi.

Ilim-pán sırların iyelewdiń insan ushın áhmiyetin kórsete kelip, ilimdi qarańǵılıqtı jaqtırtıp turatuǵın shıraqqa megzetedi. Ilimge insandı, xalıqtı nadanlıqtan, ğázepleniwden qutqarıwshı derek sıpatında qaraydı.

Alisher Nawayı Samarqandta óz esabınan “Ixlosiya” medresesin qurǵızadı hám onıń janınan mektep ashadı. Nawayı tárepinen tiykarlanılǵan bilimlendiriw sisteması tómendegilerdi óz ishine aladı: 1. Mektep yaki medresede bilim alıw; 2. Alım, ónerment yamasa iskusstvo xızmetkerlerine shákirt bolıw tiykarında tálim alıw; 3. Ózbetinshe ilimdi úyreniw.

4.5. Abdurahman Jamiy hám Jaloliddin Davoniydiń shıǵarmalarında tárbiya hám adamgershilik máseleleri.

Abduraxman Jamiy XV ásirde jasağan ullı insan. Onıń tolıq ismi Nuriddin Abduraxman ibn Ahmad. Ol 1414 jıldıń 7 noyabrinde Jam qalasında tuwılǵan. Onıń shańaraǵı keyinirek Xerat qalasına kóshken.

Bul dáwirde Xorasanda Shahruh Mırza hukmranlıq etip turǵan, al Xerat qalası sol waqıtlardaǵı eń úlken mádeniy oraylardıń biri sanalǵan. Nuriddin mektepke júdá erte qatnaǵan. Onıń atası ziyalı adamlardan bolǵanı ushın balasınıń kishkeneliginen baslap bilim alıwına ayrıqsha kewil bólgen.

Jamiy mektepti tamamlagannan soń, «Nizomiya» medresesinde oqıwın dawam ettiredi. Ol arab tilin hám arab grammatikasın puxta úyrenedi. Arab tilinde jazılǵan birqansha ádebiy shıǵarmalar menen tanısadı.

Sa'diddin Qashǵariy, Shayx Bahawatdin Omar hám Muhammad Asad siyaqlı ustazlarınan sabaq aladı. Ol kórkem ádebiyatlardı jaratıwǵa baylanıslı bolǵan ádebiyatlardı puxta ózlestirip ǵana qoymay ózide qosıqlar jaza baslaǵanlıǵı sebepli ustazlarınıń kózine túsedı.

Biraq, Jamiy ózi iyelegen bilim dárejesinen qanaatlanbaydı. Sonlıqtan bilimlerin jánede arttırıw maqsetinde Samarqand qalasına baradı. Bul dáwirde Samarqand ullı oyshıl Uluǵbektiń basshılıǵında mádeniyat hám bilimlendiriwdiń oshaǵına aylanǵan edi.

Jamiy óz zamanınıń jetik alımı Rumiydiń aytqanların tıńlaydı. Xeratqa kelgennen keyin Uluǵbektiń shákirti Ali Qushchi tárepinen sınaqtan ótkeriledi.

Tereń bilimge hám keń dún'ya qaraslarına bola Abdurahman Jamiy xalıq arasında shayır hám alım sıpatında oǵada úlken abroyǵa iye boladı. Ol ǵázzel mülkiniń sultanı Alisher Nawayı menen doslıq baylanısta boladı. 1469 jıldan baslanǵan bul doslıq ómiriniń aqırına shekem dawam etedi.

Abdurahman Jamiy 1472-jılı haj saparına, Mákkege sapar shegedi. Sapar dawamında ol túrli qalalarda bolıp, belgili alımlar, aqlı iyeleri, shayırlar menen ushırasadı. Óz bilimin tereńlestiredi, onı jańa mazmunlar menen bayıtadı. Aradan

eki jıl (1472) ótkende Xeratqa qaytadı hám ózi arttırǵan bay tájiriybelerine súyengen halda dóretiwshilik jumısların dawam ettiredi.

A.Jamiy tálim-tárbiya máselerine baylanıslı bolǵan «Bahoriston» hám óz ishine 7 dástandı qamtıytuǵın «Haft avrang» («Jeti taxt») atlı shıǵarmaları menen dún'ya mádeniyatına óziniń ılayıqlı úlesin qosadı. Onıń ádep-ikramlılıq, tárbiyalıq kóz qaraslarında tárbiya mazmunı, formaları hám usılları haqqında pikirler júritiledi.

A.Jamiydiń tárbiyalıq, ádep-ikramlılıq kóz-qarasları «Bahoriston» hám «Haft avrang» («Etti taxt») shıǵarmalarından orın alǵan «Tuhfatul ahror» hám «Silsilatuz zahab» («Altın dizbeler») dástanlarında sáwlelendiriledi.

A.Jamiy “Bahoriston” shıǵarmasında haqıyqıy kámillikke erisken insan hám onıń ruwxıy ádep-ikramlılıq belgilerine toqtalıp ótedi. Olda basqa ulamalar siyaqlı insan kamalatınıń birinshi ólshemi onıń bilimlilik dárejesi dep esaplaydı.

«Haft avrang» shıǵarmasınıń 1-dástanı bolǵan «Tuhfatul-ahror»da ilimniń insan turmısındaǵı áhmiyetine toqtala otırıp, ilim hár qanday mashqalalardı sheshiwde adamǵa járdem beretuǵınlıǵın kórsetip ótedi.

Ulama óziniń «Silsilatuz zahab» («Altın dibeler») dástanınıń «Súyikli áziz perzentke násiyat» atlı babında, hár bir jastıń bilim alıwı zárúrligin uqtıradı. Sebebi degende, insan ómiriniń júdá qısqaqlıǵın, onıń ómirdi biyhuwda ótkermewi kerekligin, belgili dárejede iyelegen bilimlerin turmısta qollanıwdıń zárúrligin, ámeliyatta qollanıлмаған bilimniń biyhuwdalıǵın uqtırıwǵa háreket jasaydı.

A.Jamiydiń pikiri boyınsha «ámelde qollanıлмаған bilim záharge teń» boladı. Ol ilim haqqında aytqanında kitaptıda esten shıǵarmaydı. Onıń áhmiyetine dıqqat awdaradı.

A.Jamiy bilimlerdi jas waqıttan baslap iyelewdi maqsetke muwapıq dep esaplaydı. Danalar menen nadanlardı salıstırmalı túrde kórsetip ótedi. Húkimdarlardıń dana hám ilimli bolıwınıń zárúrligin esletip ótedi. Eger ol nadan bolsa eldiń basına áwirmanlıqlar túsetuǵınlıǵında yadqa saladı.

A.Jamiy bilim hám ónersiz kisini otınnan basqağa jaramaytuğın miywesiz terekke uxsatadı. Ol hár bir jas áwladtı ilim-óner úyreniwge, bul jolda sabırlı bolıwğa shaqıradı. Ilim-menen ónerdi adamdı múshkil awhaldan qutqarıwshı qural dep esaplaydı, sonıń ushında jas bolsa da, ǵarrı bolsa da, patsha bolsa da, gedey bolsa da óner iyelewdiń parız ekenligin kórsetip ótedi.

Bul pikirdiń durıslıǵın óziniń «Iskandar xiradnomasi» degen dástanında Iskender Zulqarnaynnıń ilim-óner iyelew jolındaǵı is háreketlerin kórsetiw menen dálilleydi. Perzentiniń ilim, óner hám danışpanlıq sırların úyrenip alıwı onı baxıtqa jeteleytuǵınlıǵın ańlap jetken Greciya patshası Faylaqus balası Iskenderdi ullı alım Aristoteldiń aldına alıp barıp, oǵan ilim-óner úyretiwdi ótinish etedi.

Aristotelde Iskenderdiń uqıplılıǵın, qızıǵıwshılıǵın kórip oǵan arnawlı bilimlerdi beriw menen birge onı mámleketti basqarıw sırları menende tanıstıradı.

A.Jamiy muzıkanıń tárbiyalıq áhmiyetinede ayrıqsha itibar qaratadı. Ol ayırım namalardıń kewildi kóteretuǵınlıǵın, al ayrımlarınıń adamdı qapalandıratuǵınlıǵında kórsetip ótedi.

Ulama dana hám nadan adamlar arasındǵı ayırmashılıqtı óziniń «Baharstan» atlı shıǵarmasında mınaday mısallar arqalı keltirip ótedi: «Bir bózshi bir ulamağa aqshasın amanat dep tapsırǵan eken. Bir neshe kúnnen keyin pul ózine kerek bolıp qalıp ulamanıń úyine baradı.

Ulama esikten kirer jerdegi sıpada otırıp balalardı oqıtıp atır edi.

- Ustaz, keshegi amanattı berseńiz, kerek bolıp qaldı, - deydi bózshi ulamağa qarap.

- Azmaz otırıp tur sabaǵımdı ótip bolayın - deydi ulama.

Bózshi kútip otıradı, biraq sabaq sozılıp ketkendey kórinedi. Ulamanıń sabaq oqıtıp atırıp basın shayqap turatuǵın ádeti bar edi. Bózshi usınday bas shayqawlardı kóredi. Asıǵıp turǵan bózshi «bastı shayqap tursa sabaq ótile bereli eken» lep túsinedi hám ulamağa qarap:

- Siz úyińizge kirip amanatımdı alıp shıǵıń, ornıńızǵa meniń ózim basımdı shayqap turaman, jumısım zárúr edi, - deydi.

Ulama bunı esitip kúledi.

A.Jamıy shıǵarmalarında basqa ulamalar siyaqlı shaxs tárbiyasın nátiyjeli shólkemlestiriw máselelerine ayırıqsha itibar beredi.

Jetik insańǵa tán bolǵan ádep-ikramlılıq sıpatlar onıń barlıq shıǵarmalarınan orın alǵan. Ásirese kámil insan obrazında sáwlelendirilgen jaqsılıq, saqıylıq, shiyrinsózlılik, kemtarlıq, sabırlılıq, qanaatshılıq, durıs sózlilik, doslıq, miynetsúyiwshilik siyaqlı sıpatlardı tárbiyalawdıń zárúrligin kórsetedi.

A.Jamıy qanaat hám dámegóyliktiń parqın kórsetedi, Bunıń ushın «Baharstan» shıǵarmasında tómendegishe mısál keltiredi:

«Iytten soraptı:

- Ne ushın sen bar jerde úyge hesh adamnıń qáдеми jetpeydi, sen jatqan astanaǵa tilenshiler ayaq baspaydı?

- Men nápsıqawlıq hám dámegóylikten jıraqqan, - dep juwap beredi iyt. – Dámeetpewshilik hám qanaatshılıqtan atım shıqqan. Dasturxandaǵı bir tislem nanaǵa qanaat etemen. Kemirip taslanǵan bir súyek bolsa kewlimdi xosh etemen. Al tilenshi bolsa nápsıqawlıq penen qanaatsızlıqtan atın shıǵarǵan. Ol hámme waqıt ashpan dep nalıydı. Arqasında bir háptege jeterlik awqatı bolsada, ol tilenshiligin taslamaydı. Qanaat bolsa nápsıqawlıq hám dámegóylik penen DOS bola almaydı. Sonlıqtan men bar jerde tilenshiler úyge kirmeydi – dep juwapın tolıqtıradı.

A.Jamıy shıǵarmalarınıń mazmunında doslıq, joldaslıq insaniylyqtıń aǵla sıpatları dep tán alınadı. Onıń “Iskender xiradnomasi” atlı shıǵarmasındaǵı “Iskenderdiń pákizeler qalasına jetiwi” degen babında mısallar keltiriledi: «Iskender dúń’ya gezip júrip bir qalaǵa baradı. Onıń xalqı, olardıń turmıs tárzi Iskenderdi lal qaldıradı. Sebebi, bul qalada hámme bir atanıń ulınday bolıp jasaydı

eken. Esiklerinde qulıp degen náirse bolmas eken. Soǵan qaramastan qalada urılar joq qusaydı».

A.Jamiydiń qıyalınan keltirilgen mısallar ideal jámiyetlik sistemanıń órnek alarlıq tárepleri. Bunday suwretlewler házirgi ádebiyatımızda da bar. 1991-jılı «Aral qızları» degen jurnalda bir oqıwshı qızdın gúrrińi járiyalandı. Onda ılaqa balıqtın suw izlep baratırǵanı suwretlenedi. Qoy baǵıp júrgen balalar ózleriniń ishiwi ushın plıp shıqqan suwların ılaqaǵa ishkizedi.

Ulıwma alanda A.Jamiydiń shıǵarmalarında barkámal insan tárbiyasına baylanıslı ulıwma insaniyлық ideyalar óz sáwleleniwlerin tabadı.

Jaloliddin Davoniy (1427—1502) Iranda, Xorasan hám Maverennaxrda jámiyetlik-filosofiyalıq, aǵartıwshılıq ideyaların rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan ulama.

Jaloliddin Muhammad Ibn Asad as-Siddiqiy al-Davoniy Irannın Kazarun oblastındaǵı Davon awılında 1427 jılı dún'yaǵa keledi. Ol baslawısh maǵlıwmattı awılında aladı. Sońınan Sherozǵa kelip ol jerde «Dorul ay-tom medresesinde» bilim aladı. Medresede ol musırmanshılıqtın nızam-qaqıydaları menen arnawlı túrde shuǵıllanadı hám ilim-pán sırların belgili ulamalardan úyrene baslaydı.

J.Davoniydiń ákesi Sadaddinde óz zamanınıń júdá bilimli adamı bolıp, balasınıń ham óz zamanınıń fazıl adamlarınan bolıp, balasınıń ilim-bilimlerdi puxta hám tereń ózlestirip alıwı ushın bar múmkinshiliklerdi jaratadı.

Medreseni tamamlǵan Davoniydiń ilimiy qábiliyatınan xabardar bolǵan Iran húkimdari Sultan Yaqub Aq quyınlı tárepinen Sherozǵa qazı etip tayınlanadı. Davoniy medresede sabaq beredi hám qazılıq jumısında qosıp alıp baradı.

J.Davoniy tek ǵana óz jurtında emes, al, shet mámleketlerde de abroyǵa erise baslaydı. Túrlı qalalardan jaslar kelip, onnan bilim-ilim sırların úyrenedi. Olardıń arasınanda jetik bilimli shákirtler shıǵadı.

J.Davoniy keyinirek Iran, Irak, Hindistan, Kushan, Gilon, Tabriz, Xerot qalalarında sayaxatlarda bolıp, kóplegen alımlar menen pikirlesiw sharapatına miyasar boladı. Óziniń bilimin, dún'yaǵa kóz-qarasların bayıladı.

J.Davoniy ómiriniń sońǵı jılların óziniń awılında ótkeredi hám 1502 jılı dún'yadan ótedi. Ol Kazarunǵa jaqın jerdegi Davon awılına jerlenedi.

J.Davoniyde óz dáwiriniń ilimin-pánin rawajlandırıw islerine ayırıqsha úles qosqan enciklopediyalıq alım. Onıń ullı alım bolıp jetilisiwinde Samarqandtaǵı, Xerattaǵı ilimiy oraydıń tásiiri ullı boladı. Sebebi, ilim-pán XIV—XV-ásirlerde usı qalalarda kúshli rawajlangan edi.

J.Davoniy usı eki qalanıń ilimpazları, sonday-aq Vizantiya, Azerbaijan, Tabaristan, Xorasan hám Jurjan ilimpazları menen tıǵız baylanısta boladı. Ásirese, Xeratta bolǵan waqıtlarında ullı shayır hám oyshıl A.Jamiy menen ushırasadı. Sońınan ol jerden ketkennen keyinde A.Jamiy menen xat alısıp turadı.

J.Davoniydiń qosıqları «Faniy» taxallusı menen basıp shıǵarılǵan (Maqtumqulı). Lekin pútkil dún'yaǵa belgili bolǵan, fars tilinde jazılǵan «Ahloqi Jaloliy» shıǵarması dún'yanıń kóp tillerine awdarma jasalǵan hám abroyǵa erisken.

Bul shıǵarma 1470—1478 jıllarda jazılǵan bolıp, Batıs Iran hákimi Uzun Xasan Aq quyınlıǵa baǵışlangan. Bul shıǵarma 1839 jılı V.F.Tompson tárepinen ingliz tiline awdarma jasalǵan. 1911 jılı Kal'kuttada basıp shıǵarılǵan. 1948 jılı Eshonjon Ibn Muhammad xoja tárepinen ózbek tiline awdarma jasalǵan.

J.Davoniydiń bul shıǵarması Abu Nasr Farabiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy hám basqalardıń ádep-ikramlılıq haqqında jazǵan shıǵarmalarınıń qatarınan orın alǵan. Ol ádep-ikram tárbiyasında ózine tán orınǵa iye.

J.Davoniydiń bul shıǵarmasında insan kamalatı ushın zárúr bolǵan ádep-ikramlılıq pazıyetlerdi iyelewdiń jolları hám usılları bayan etiledi. Bul shıǵarma 3

bólimnen ibarat bolıp, onıń 1-si —ádep-ikramlılıqtıń ne ekenligine, 2-si — «Adamnıń ishki jaǵdaylarına», 3-si - «Qalanı (mámleketti) basqarıw hám patshalar siyasatına» baǵıshlanadı.

Shıǵarmada jámiyetlik-siyasıy máseleler kóteriledi. Jámiyetnıń payda bolıwı, mámleket hám onı basqarıw máseleleri, xalıqtıń parawan turmıs keshiriwinde patshalardıń ornı, ilimniń rawajlanıwınıń jámiyette tutqan ornı haqqında máseleler sóz etiledi.

J.Davoniy mámleketti basqarıwshısında 10 eń jaqsı pazıyetlerdiń bolıwın usınıs etedi: 1. Húkimdardıń adamlardı qádirlewı; 2. Mámleket islerin ádalatlı basqarıw; 3. Nápsi hám shaǵal máslikke berilmeslik; 4. Húkimdarlıqta asıǵıslıqqa hám ǵázepke berilmew, onıń ornına miyrim shápáatlı bolıwı; 5. Xalıqtıń zárúrliklerin qandırıw ushın qudaydıń kórsetpelerin basshılıqqa alıw; 6. Xalıq talapların qandırıwǵa baylanıslı jumislardı orınlawǵa háreket qılıw; 7. Xalıqqa ádil bolıw; 8. Hár bir isti másláhátlesip, keńesip sheshiw; 9. Hár bir adamnıń qábiliyatına qarap tiyisli lawazımlarǵa qoyıw, qábiliyatsız adamlarǵa joqarı lawazımlardı bermew; 10. Ádalatlı pármanlar shıǵarıw, nızam buzıwshılıqqa jol qoymaw.

J.Davoniydiń pikiri boyınsha balanıń tárbiya alıwı, ádep-ikramlı bolıwı onıń keyingi tárbiyasınada baylanıslı boladı. Baladaǵı hár kúı kerek bolatuǵın adamgershilikli qásiyetler; júris-turıs qaǵıydaları, xoshmúlayımlılıq, ata-ana hám basqada jası úlkenlerdi húrmetlew, durıs sózlilikti úyreniw, kemtarlıq, sóylesiw ádebine ámel etiw hám basqalar kúndelikli turmısta úyretiledi.

J.Davoniydiń pikiri boyınsha bala tárbiyasında eń juwapkershilikli jumıstı ana atqaradı. Mektepke bargannan keyin muǵallimgede bul juwapkershilik júklenedi. Ol muǵallimniń tárbiya usılların ata-ananıń tárbiya usılları menen salıstıra otırıp, muǵallimniń usıllarınıń ata-ananıkenen joqarı ekenligin tastıyıqlaydı.

J.Davoniy aqıl tárbiyasına ayrıqsha itibar beredi. Aqıllı bolıw ushın ilim iyelewdiń zárúrligin, ilim jaman ádetlerden saqlandıratuǵınlıǵın, ilim menen shuǵıllanıw hesh waqıtta kesh bolmaytuǵınlıǵın uqtırıp ótedi.

J.Davoniy alımlardıń jámiyetti basqarıw islerinde tutqan ornında úlken itibar qaratadı. Ilimpazlardıń jámiyetlik islerge aktiv qatnasıwınıń táreptarı boladı.

J.Davoniy insaniy pazıyletlerden biri danalıqtı iyelew ushın: zeyni ótkirlikti, pámlilikti, zeyinniń rawshanlıǵın, bilimdi tez iyelep alıw qábiliyatın, qoyılǵan mashqalanı tez ańlap biliwin, yadlaw qábiliyatına iye bolıwın; hám yatda saqlawın lazım dep kórsetedi.

J.Davoniy kásip-ónerdi 3 ke bóledi; 1-den insan aqlına baylanıslı kásip-óner; 2-den tálim-tárbiya nátiyjesinde iyelenetuǵın kásip-ónerler; 3-den adamlardıń kúsh-quwatına baylanıslı kásip-ónerler.

Joqarıda kórsetilgenge muwapıq adamlardıda 3 ke bóledi: 1-si aqıl iyeleri; 2-si áskeriy xızmetkerler; 3-si diyxanlar.

J.Davoniy adamnıń ózgesheliklerin ekige bóledi. 1-si tuwma, 2-si turmıs procesinde payda bolatuǵın ózgeshelikler. Ol ádalatlı pazıyletlerdiń 42 túrin kórsetip ótedi.

J.Davoniy muxabbattı 5 túрге bóledi: Ilahiy muxabbat, ata-ona muxabbatı, muǵallimniń óz shákirtine bolgan muxabbatı, natshanıń óz puxaralarına bolǵan muxabbatı hám ilim-bilimge bolǵan muxabbat.

Ulıwma alǵanda J.Davoniyning aqıl tárbiyası, insaniy pazıyletlerdi qalıplestiriw haqqındaǵı tárbiya usılları Shıǵıs pedagogikasınıń altın ǵáziynesi sanaladı.

4.6. Soppashlı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen shıǵarmalarında tálim-tárbiya máseleleri

Soppaslı sııra jıraw qaraqalpaq xalqınıń Altın Orda hám Noǵaylı dáwirindegi jazba ádebiyatınıń úlken klassik shayı, qaraqalpaq jırawları mektebiniń tiykarın salıwshısı bolıp esaplanadı. Ol Shıńǵısxannıń Orta Aziyanı jawlap alıwı tusınan (1223) Tayshıxan (Qırıq qız) hám onıń balası Toqtamısxan (Edige) dáwirinde (1383), Altın Ordanıń hálsirew jılları aralıǵında Mańǵıshlaq átirapında, Jayıq dár’yası boyında hám Noǵaylınıń paytaxtı Sarayshıqta jasaǵan.

Soppaslı sııra jıraw Toqtamıs xanǵa shekemgi bolǵan 96 xandı kórgen. 11-18 xan bas qosqan jıyınlarda óziniń násiyat qosıqların aytqan. Onıń 30 ul balası bolǵan. Ádebiyattanıw iliminde onı 180 jasqa shıǵıp ólgen degen maǵlıwmatlar keltiriledi. Bul maǵlıwmatlardıń kóbisi onıń «Ǵarınman» qosıǵınan hám geypara onıń menen ushırasqan xanlardıń qaldırǵan jazba esteliklerinen alınǵan.

Soppaslı sııra jıraw hár bir xannıń jámiyette tutqan ornın, alıp barǵan siyasatın, xalıqqa keltirgen unamlı hám unamsız islerin aqılǵa salıp, salıstırmalı túrde elge jetkergen hám ózinshe juwmaq shıǵarǵan, keleshekti aldınnan kóre bilgen sociolog sıpatında tán alınǵan. Adamlardıń minez-qulqındaǵı ádep-mkramlılıq sıpatlarǵada baha bergen. Kemshiligin saplastırıw, jaqsıların rawajlandırıw ushın úgit-násiyat islerin alıp barǵan.

Soppaslı sııra jırawdıń boljaw qábiletin aldınnan sezgen Toqtamıs xan onı Edigeniń balası arqalı sarayǵa aldıradı. Onıń Toqtamıstıń aldında bas wáziri Kenjembayǵa sın beriwi, ózin alıp keliwge barǵan Nuraddinniń keleshegin boljawı tuwrılıqqa keledi (Edige). Onıń «Bir degende ne jaman», «Qarshıǵa qustıń balası» hám basqada shıǵarmaları pedagogikalıq mazmunǵa iye shıǵarmalardan esaplanadı.

Asan qayǵı Sábit ulı Mayqı biydiń altınshı urpaǵı. Mayqı biy qaraqalpaqlardıń Qońırat urıwına tiykar salǵan degen gáp bar. Bul biy Shıńǵısxandı xanlıqqa kótergen on eki biydiń biri. Shıńǵısxannıń ásker basısı hám

isenimli «xan atası bolǵan». Bul haqqında Berdaqtnıń «Shejire»sinen maǵlıwmat alıwıńızǵa boladı.

Asan qayǵıda kóp jasaǵan adam. Ol shama menen 1370-jılı tuwılıp 1490-jılı qaytı boladı. Asan qayǵı jaslayınan jetim qaladı. Kóp qıyınshılıq penen er jetedi. Gúljazıyra degen qızǵa úylenip, onnan tuwılǵan Abat degen balanı batır etip tárbiyalaydı. Ózi turmıslıq aqıl-tájiriybesi bay, sózge sheshen adam boladı.

Ómiriniń ishinde 4-5 xannıń taxt ushın gúreskenin kóredi. Solardıń biri Ulug Muxammed xan. Bul xandı qaraqalpaqlar menen qazaqlar Ormambet biy dep ataydı. Asannıń ózi usı xannıń aqılǵóyi, keńesǵóyi boladı. Oǵan qayǵı degen attıń jamalıwı, janlı maqluqlardıń jasaw tirishiligindegi qıyınshılıqlarǵa, adamlardıń turmısına bolǵan ayawshılıq sezimlerge baylanıslı tańılǵan. (Ayaǵı joq, qolı joq, dılan qalay kún kórer).

Asan Ormambet biy ólgende oǵan arnap tolǵaw dóretdi. Ormambet biyden keyin Jánibek xan menen islesedi. Onıńda aqılǵóyi boladı. Ol xan menen biyler otırǵan jerlerde qıyın máselelerdi sheship beredi, óz tájiriybesine súyenip aqılların aytadı.

Asan qayǵınıń jámiyetlik pedagogikalıq kóz-qaraslarında jaslarǵa geografiyalıq bilimler, jer tanıw, jerge sın beriw jolların úyretiw menen birge, olardıń eseye kele sheshen hám sulıw sózli bóliwiniń tárepdarı boladı. Jaslardı sheshenlik penen ayılǵan astarlı sózlerdi tabıwǵa úyretdi.

Máselen: «On jıldı bes sawlıq mınǵa, bes qara júzge jetetuǵın jerdiń qutı eken, átteń attıń sawırına sıymaydı-aw, artıma salıp keter edim» dep jerge baha beredi (Tós tabanı túrilgen adam júrer jol eken, tóseginen túnilgen adam júrer jol eken). Demek bul sóz shólistanlıqtı bildiredi;

«Jal quyırǵı qanat eken, tórt ayaǵı polat eken, aydasa jawdıki eken, ısqırta jeldiki eken» (Jılqı).

Onıń geypara pedagogikalıq pikirlerinde «almasqa bermes ara bar, xanǵa bermes qara bar, Qızǵa bermes jawan bar» degen termelerinde puxaralardıń ishinde de aqlı kámil insanlardıń bar ekenligin, olardıń ishinde qız bolmasada kelinsheklerdińde orın alatuǵınlıǵın esletip ótedi.

Olda óz shıǵarmalarında doslıq, ádep-ikramlılıq, gozzallıq, aqıllılıq hám basqada tárbiya túrlerine ayırıqsha kewil bóliw kerekligin esletip ótedi.

Jirenshe sheshen qaraqalpaq xalqınıń Altın Orda, Noǵaylı dáwirindegi ataqlı kórkem sóz sheberiniń biri boladı. Ol kóp ǵana danalıq sózlerdi, tolǵawlardı dóretdi, ǵápkе usta, sheshen degen ataqqa miyasar boladı. Onı XV-ásirdiń basında tuwılıp axırında óldi degen maǵlıwmatlar bar.

Jiyrensheniń ákesi balıqshı boladı. Biraq, áqıl-oyı keń, sózge sheshen, hár sózine patshadan 1000 tillaǵa shekem alatuǵın boladı. Jiyrenshe Jánibek xannıń wáziri boladı. Ol jas waqtınan-aq aqıllılıǵı menen xannıń kózine túsedі. Jas waqtında túyesin izlep júrgeninde ushırasıp qalǵan xanǵa «Bir qoy jeymen deseńler qálegen úyińizge bara berіńler, eger eki qoy jeymen deseńler biziń úyge túsesizler» dep aqıllılıǵın dálilleydi.

Jiyrenshe dáslep Qarashash ayım menen ushırasadı. Onnan jol sorawdı. Qızdıń juwabı: «Anaw jerde bir ótkel bar, alista bolsa jaqın, mına jerde bir ótkel bar, jaqında bolsa alıs» dep siltew beredi. Ol qızdıń aqıllılıǵın tán alıp oǵan úylenedi. (Jawın, tezek, shash, saqal). Qarashash ayım sulıw hám aqıllı nashar boladı (Xalıq aynısa kim dúzeydi, xan aynısa kim dúzeydi).

Jiyrenshe sheshen xannıń alıp baratırǵan siyasatına astarlı mánide óziniń unamsız bolsada pikirlerin bildirip otırǵan. Ms: Jánibek xan Jiyrensheni ketip baratırǵan qańbaqtıń qayaqqa baratırǵanın bilip kel degenine, onıń qullıq aytıp ketiwi. Qańbaqtı uslap alıp, azmaz turıp, xanǵa kelip:

«Meniń usharımdı jel bilsin,

Qonarımdı say bilsin,

Seni jibergen xanıń aqılsız,

Meni uslağan sende aqılsız,

Dedide qańǵıp ketti» dep xanǵa qıyalına ne kelse sonı buyıra bermew kerekligin uqtıradı.

Usınday taqılette onıń bayıwlılardıń sózlerin esitip qaytıwı da hám xanǵa olardıń quda túsip atırǵanlıǵın, góne tamlar menen sawdalasıp atırǵanın aytıp, eldi basqarıwdaǵı xannıń zulımlıq islep atırǵanın astarlı mánide túsindiredi.

Qarashash ayım qaytıs bolǵannan keyin Qarakóz ayımǵa úylenedi. Úyleniwge xannıń bergen «Ótirik penen rastıń arasın anıqlap keliń» degen tapsırması sebebshi boladı. Sonı anıqlaw ushın bir qalaǵa kelgeninde bir atlıǵa hámme sálem bersede bul sálem bermey ótedi. Nege sálem bermegenin sorǵanında «birewimiz atlı, birewimiz piyada, sálemimiz kelise me» dep juwap beredi.

Atlı adam «qáne atıma minges» degeninde «er toqımlı attıń aldına er adam, artına hayal miniwi kerek» degen dástúr bar, men seniń atıña qalay mingesemen hám attıń iyesi aldında otırıwı kerek. Men jayaw-aq júreyin, qalańdı kórset» degen sózleri menen erkekshe kiyinip, jigitlerdi sınnan ótkerip otırǵan Qarakóz ayımǵa unap qalıp, ákesine «Ózimnen aqıl-bilimi asqan bir adam ushırası, meni soǵan bersin» degen xabar jiberedi.

Qarakóz xannıń bergen jumbaǵınıń sheshiminde aytadı.

Qarakóz ayımda qaytıs bolǵannan keyingi áyeli onsha aqıllı, jaqsı bolıp shıqpaydı. Usıǵan baylanıslı Jánibek xan Jiyrensheniń ahwalınan xabar alayın dep kóriwge kelgeninde tezек terip júrgeniniń ústinen shıǵadı. Sonda Jiyrenshe;

«Qatın shaypaw, ul tentek,

Ekewledi háy xanım,

Ćarrılıq jeńdi, mal taydı,

Tórtewledi háy xanım» dep áyeliń bala tárbiyası menen qızıqsınbaǵanlıǵına óz kúyinishin bildiredi.

Jiyrenshede óziniń ushırma gápleri menen ádep-ikramlılıq sıpatlardı maqtanış etedi, ádepsizlik qılwalardı qaralaydı, Adam tárbiyasında jas dáwirlerine itibar beriw kerekligin eskertedi.

Ózin-ózi tekseriw ushın sawallar hám tapsırmalar:

1. Mırza Ulúgbektiń shıǵarmalarında qanday tálim-tárbiyalıq pikirler bar?
2. A.Temurdiń ádep-ikramlılıqqa baylanıslı qanday pikirlerin bilesiz.
3. Zaxiriddin Muxammad Babur shıǵarmalarındaǵı tálim-tárbiyalıq pikirler haqqında nelerdi bilesiz?
4. «Baburnama» shıǵarmasındaǵı pedagogikalıq kóz-qaraslar haqqındaǵı túsiniǵińiz qanday?
5. «Temur tuzukleri» shıǵarmasında qanday pedagogikalıq ideyalar jámlengen?
6. M.Ulúgbektiń mektep, medreseler qurıw menen baylanıslı xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
7. Shıǵıs Oyanıw dáwirindegi mektep, medreselerdegi ózgerislerdi túsindirip beriń?
8. Alisher Nawayınıń shıǵarmalarında tárbiya hám insanparwarlıq máseleleri haqqında túsiniǵińiz?
9. Abduraxman Jamiydiń pedagogikalıq kóz-qarasları haqqında aytıp beriń?
10. Jaloliddin Davoniydiń ádep-ikramlılıq tuwrısındaǵı kóz-qarasları qanday?
11. Soppaslı Sıpıra jırawdıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?
12. Asan qayǵınıń turmısı hám dóretiwshiligi haqqında aytıp beriń?

13. Jiyrenshe sheshenniń tálím-tárbiyalıq pikirleri haqqında túsiniǵıńız?
14. Abduraxman Jamiydiń «Báharistan» shıǵarmasınıń tálím-tárbiyalıq áhmiyeti haqqında aytıp berıń?
15. Jaloliddin Davoniydiń «Axloqiy jaloliy» shıǵarmasınıń tálím-tárbiyalıq áhmiyetin túsindirıń?
16. Soppaslı Sıpıra jıraw tolǵawlarında tálím-tárbiya máselesi haqqında túsiniń berıń?
17. Jiyrenshe sheshenniń sheshenlik úlgerinen mısallar keltire alasızba hám olar jaslar tárbiyasına qalay tásir kórsetedi dep oylaysız?
18. Noǵaylı dáwirindegi sociallıq-tariyxıy sharayat haqqında nelerdi bilesiz?
19. A.Jamiydiń insan kamolatında muzıkanıń ornı haqqındaǵı pikirlerin túsindirip berıń?
20. A.Jamiydiń «Solomon hám Absol» shıǵarmasındaǵı ádep-ikramlılıq haqqındaǵı kóz-qarasların túsindirip berıń?

Ózin ózi tekseriw ushın testler:

1. Temuriyeler dáwirinde qurılǵan medreselerdi kórsetiń.

A. Buxara, Samarqand, Xiwa medreseleri; B. Buxara, Samarqand, Ğijduvan medreseleri; C. Ferǵana, Samarkand, Xiwa medreseleri; D. Buxara, Tashkent, Samarqand medreseleri

2. Samarqandtaǵı medrese qurılısı qashan baslanǵan?

A. 1415 jıl; B. 1417 jıl; C. 1470 jıl; D. 1450 jıl

3. Házirgi waqıtta Uluǵbektiń «Risolan Uluǵbek» atlı juldızlarǵa baǵıshlanǵan kitabı qaysı kitapxanada saqlanbaqta?

A. Berlin universiteti kitaphanasında; B. Hindistanniń Oligarx universiteti kitaphanasında; C. Turkiyanıń Stambul universiteti kitaphanasında; D. Oksford universiteti kitaphanasında

4. «Babur» ataması qanday mánisti ańlatadı?

A. Arıslan; B. Jolbarıs; C. Batır; D. Qaharman

5. Muxammed Babur neshe jasında patsha boladı?

A. 14 jasında; B. 12 jasında; C. 15 jasında; D. 11 jasında

6. Temuriyeler dáwirindegi Ulughbektiń basshılıǵında boy tiklegen medreselerdi kórsetiń.

A. Buxara, Samarqand, Xiwa medreseleri; B. Buxara, Samarqand, Ğijduvan medreseleri; C. Namangan, Samarqand, Ğijduvan medreseleri; D. Tashkent, Samarqand, Buxara medreseleri

7. Samarqand medresesi qaysı jılı ashıldı?

A. 1417 jılı; B. 1420 jılı; C. 1424 jılı; D. 1426 jılı

8. Amir Temurge berilgen «Kuragon» laqabı qanday mánisti ańlatadı?

A. Baxadır; B. Xan kúyewi; C. Er júrek; D. Dáv júrek

9. A.Nawayınıń ashqan medresesi qanday atalǵan?

A. Vaqfiya; B. Ixlosiya; C. Munajat; D. Yangi uslub

10. A.Nawayı «Maxbub ul-qulub» shıǵarmasında insanlardı qanday eki topaǵa bóledi?

A. Jaqsı adamlar, jaman adamlar; B. Munásip adamlar, munásip emes adamlar; C. Talantlı adamlar, talantsız adamlar; D. Saqawatlı adamlar, sıqmar adamlar

11. «Xamsa» shıǵarması kimniń qálemine tiyisli?

A. Abduraxman Jamiy; B. Alisher Nawayı; C. Jaloliddin Davoniy; D. Soppaslı sıpıra jıraw

12. Abduraxman Jamiy tálim alǵan medrese?

A. Vaqfiya; B. Nizomiya; C. Ixlosiya; D. Qaraqum

13. A. Jamiy A. Nawayi menen qashan ushrasqan hám dos bolǵan?

A. 1460; B. 1469; C. 1472; D. 1470

14. A. Jamiydiń jeti dástannan ibarat shıǵarmasın belgileń?

A. Salomon hám Absol; B. Xaft avrang; C. Tuhfat ul-ahror; D. Silsilatus-zahab

15. «Axloqi Jaloliy shıǵarması neshe bólimnen ibarat?

A. 4; B. 3; C. 7; D. 5

16. Maǵlıwmatlarda Soppaslı Sıpıra jıraw neshe jas jasaǵan dep kórsetilgen?

A. 170; B. 180; C. 150; D. 190

17. Asan qayǵı neshe jıl ómir súrgen?

A. 110; B. 120; C. 115; D. 100

18. «Ǵarrıńman» jırı kimniń qálemine tiyisli?

A. Asan qayǵı; B. Soppaslı Sıpıra jıraw; C. Jiyrenshe sheshen;
D. Berdaq shayır

19. «Qarshıǵa qustıń balası» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. Asan qayǵı; B. Soppaslı Sıpıra jıraw; C. Kúnxoja; D. Jiyrenshe sheshen

20. «Qıranda kiyik jaylaǵan» tolǵawınıń avtorı kim?

A. Soppaslı Sıpıra jıraw; B. Asan qayǵı; C. Jiyrenshe sheshen;
D. Ájiniyaz shayır

21. «Zulımlıq - zańsızlıqtan, eziliw-ańsızlıqtan» degen qatarlar kimge tiyisli?

A. Asan qayǵı; B. Jiyrenshe sheshen; C. Soppaslı Sıpıra jıraw; D. Omar shayır

22. Noǵay xanlığı ómir súrgen dáwir?

A. X1V ásirdeń aqırǵı XV ásirdeń bası; B. XV ásirdeń 40 jıllarınan XV1 ásirdeń birinshi yarımǵı; C. XV1 ásirdeń aqırǵı, XV11 ásirdeń bası; D. XV ásirdeń basınan XV1 ásir aqırına shekem

5-TEMA. XVII ÁSIRDEN XIX ÁSIRDEŇ BIRINSHI YARIMINA SHEKEMGI TÁRBIYA, MEKTEP HÁM PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDEŇ RAWAJLANIWI

JOBASI:

5.1. Buxara ámirliği, Qoqand xám Xiywa xanlıqlarında tálim-tárbiya, mektep hám medreselerde, qızlar mektebinde bilimlendiriwdeń mazmunı.

5.2. Munis Xorezmiydeń “Savodi ta’lim” shıǵarmasınıń kórkemlep jazıwǵa baylanıslı dáslepki shıǵarma.

5.3. Muhammad Sodıq Qashqariydeń “Odob as-solihin” shıǵarması – joqarı ruwxıy-ádep-ikramlılıq sıpatlardı qalıplestiriwshi tiykarǵı derek.

5.4. Dospapbet hám Jiyeń jırawlardıń, Kúnxojanıń tálim-tárbiyaǵa baylanıslı pikirleri

Temanıń maqseti: XV11 ásirden XIX ásirdeń birinshi yarımına shekemgi tárbiya hám mektep, medreselerde alıp barǵan tálim-tárbiyanıń mazmunı, pedagogikalıq pikirlerdeń qalıplesiwi hám rawajlanıw jaǵdayı menen talabalardı tanıstırıw.

Temanıń wazıypaları:

- Buxara ámirliği, Qoqand hám Xiywa xanlıqlarında tálim-tárbiyanıń jaǵdayı haqqında túsinik beriw;
- Mektep hám medreselerde bilimlendiriwdeń mazmunı haqqında túsinik beriw;

- Qızlar mektebi hám ondaqı bilim beriw mazmunı menen tanıstırıw;
- Munis Xorezmiydiń “Savodi ta’lim” shıǵarmasınıń kórkemlep jazıwǵa baylanıslı dáslepki shıǵarma ekenligin túsindiriw;
- Muxammed Sadıq Qashqariydiń “Odob as-solihin” shıǵarması – joqarı ruwxıy-ádep-ikramlılıq sıpatlardı qalıplestiriwshi tiykarǵı dereklerdiń biri ekenligin túsindiriw;
- Dospambet hám Jiyeń jırawdıń, Kúnxojanıń tálim-tárbiyaǵa baylanıslı pikirleri menen bolashaq ustazlardı qurallandıırıw;

Tayanış túsiniqler: Buxara ámirligi, Qoqand hám Xiywa xanlıqları, mektep hám medreseler, qızlar mektebi, tálim-tárbiya, sociallıq-mádeniy jaǵday, “Savodi ta’lim” shıǵarmasınıń tálim-tárbiyalıq áhmiyeti, “Odob as-solihin” shıǵarmasında ádep-ikramlılıqtı tárbiyalaw máselesi, Dospambet, Jiyeń jıraw hám Kúnxojanıń tálim-tárbiyaǵa baylanıslı dóretiwshiligi, diniy hám dúń’yalıq bilimler.

Temaniń mazmunı:

5.1. Buxara ámirligi, Qoqand xám Xiywa xanlıqlarında tálim-tárbiya, mektep hám medreselerde, qızlar mektebinde bilimlendiriwdiń mazmunı.

XVI ásirdiń ekinshi yarımı, á sirese ásirdiń axırında Maverennaxrda temuriylı beklerdiń ortasında hákimiyat ushın talas-tartıslar, óz-ara urıslar kúsheyip ketti. Ekinshi yarımı hám usı ásirdiń axırında Shaybaniyxannıń basqınshılıq is-háreketleriniń háwij alıwına imkániyat jaratıp berdi.

Maverennaxr hám Xorasandaǵı bekkem mámlekettiń awhalları tómenledi. XV-ásirdiń axırında Shaybaniyxan Otrar qalasın basıp aldı hám Túrksandı, sońınan Buxara hám Samarqandtı, Fergana oypatlıǵın, 1506-jılı bolsa Xerattı basıp aldı. Biraq ózi Iran shaxı Ismayıl 1-men bolǵan urısta qaza taptı.

XVI-ásirdiń axırında Ashtarxaniyeler húkimranlıq ete basladı. Bul dáwirde Orta Aziyada bir-birine bolǵan qarama-qarsılıqlar, urıslar kóbeyip bara berdi. XV11 ásirde

Imamqulixan, Subxanqulixan ortasidaǵı taxt ushın gúresler dawam ettirildi. Mámleketti birlestiriwge umtıwlar boldı. Biraq óz-ara kelispewshilikler sebepli xalıqtıń tınıshlıǵı buzıldı, talan-tarajlıq hádiyseleri orın aldı.

Ekonomikalıq-siyasıy turmısta túskinlik júz berdi. Bul túskinlik mádeniy turmısqa da unamsız tásin tiygizdi. Degen menen XV ásirdegi mádeniy rawajlanıwdıń belgili dástúrleri saqlanıp Ilim, din, jámiyetlik-filosofiyalıq hám ádep-ikramlılıq pikirler tariyxında ayırım oyshılar, belgili talant iyeleri, belgili shayırlar jetilisip shıqtı.

Bul dáwirde ózbek hám tájik ádebiyatı tariyxında óshpes iz qaldırǵan, xalıqtıń ayanıshlı awalların, arzu-úmitlerin úlken ókinish penen jırlap, xalıqqa jetkerip bilgen Sayd Nasafiy, Turdiy, Mashrab, Supı Allayar siyaqlı shayırlar tınımsız túrde óz dóretiwshiliklerin rawajlandırıdı. Olar óz shıǵarmalarında jámiyetlik turmıstaǵı qarama-qarsılıqlar, basqınshılardıń miyrimsizlikleri haqqında shınıqlıq bayanladı. Xalqtı birlikke, tatıwlıqqa, birgelikte miynet islewge shaqırdı.

Bul dáwirlerdegi Mirzaxan Sheroziy (1585-jılı ólgen), Yusup Qarabaqiy (1563-1447), Muxammad Sharif Buxariy (1697-jılı ólgen) siyaqlı ulamalar óz shıǵarmalarında xalıqtı ilim alıwǵa, bilimli bolıwǵa shaqırdı. Olar tálim-tárbiya, diniy úrp-ádetler haqqında pikir júritti.

XVIII ásir hám XIX ásirdeń birinshi yarımında Orta Aziyada qalıplesken 3 xanlıq ortasında toqtawsız hám ayawsız gúresler alıp barıldı. Usınday urıslardıń nátiyjesinde Qoqand hákimi Omarxanǵa 1808-jılı turmısqa shıqqan, belgili shaira Nadirabegim 1842-jılı Qoqandqa bastırıp kirgen Buxara ámiri Amir Nasırullanıń pármanına muwapıq eki balası hám 12 jasar aqlıǵı Muxammed Aminxan menen birgelikte óltirildi.

Biraq, bunday waqıyalarǵa qaramastan sawda, ekonomika, mádeniy baylanıslar, ilim-bilim rawajlanıp bara berdi. Xorezm xanlıǵında Shermuxammed Munis, onıń jieni Muxammad Rizo – shayır Ogaxiy, Kámil Xorazmiy, Avaz Otar siyaqlı alımlar, tariyxshılar jetilisip shıqtı.

Buxara xanlığında Abduraxman Jamiydiń «Tarixiy Abul Fayzخان», Muxammad Vafoiydiń «Tuxfai xoni», Amin Buxoriydiń «Ubaydullonoma», Muxammad Shariftiń, Muxammad Mir Olim Buxoriydiń hám basqada shayır hám oyshıllardıń miynetleri júzege keldi.

Qoqand xanlığında Ğoziy, Maxmur, Uvaysiy, Nodirabegim, Gulxaniy siyaqlı shayırlar dóretiwshilik miynetleri menen shuǵıllandı.

Bul dáwirlerde ózlerin noǵaylımız dep júrgen xalqımızda qaraqalpaqlar dep atala basladı. Edil Jayıq boyında jasaǵan qaraqalpaqlar Altın Orda ıdıraǵannan keyin, kún kórisi awırlasıp Jańadár'yaǵa, Sırdár'yaǵa, Xorezm oypatına keldi.

Qaraqalpalardıń túrkstandaǵı kópshiligi ózbekler, qazaqlar menen qońsıshılıqta jasadı. Ózleriniń awız ádebiyatın, mádeniyatın rawajlandırdı. Degen menen siyasiy jaqtan qazaq xanlığınan ǵárezli boldı. Qazaq xanı Táwke xannıń tusında (1680-1718) qaraqalpalardı onıń balaları basqarıp turdı.

1694 jılları qaraqalpalardıń xanı retinde Taburchik sultan, 1709-jılları onıń balası Gayıp sultan, 1726-jılları Ishmuxammed xanlar basqardı. 1730-1740-jılları kishi júzdıń xanı Abılxayır xannıń qol astında boldı. Bul dáwirlerde de qaraqalpaq xalqınıń ilim-bilimge bolǵan qızıǵıwshılıǵı artıp bardı.

Degen menen 1723-jılǵı Jońǵarlar shabılıwı qaraqalpalardıń joqarǵı hám tómengi qaraqalpaqlar dep bóliniwine sebepshi boldı. Joqarı qaraqalpaqlar Jońǵarlardıń qolında qalıp qoydı. Al, tómengi qaraqalpaqlar qazaqtıń kishi júziniń qolında qaldı.

Usınday sırt elli basqınshılardıń shabılıwınan qutılıw ushın orıs patshalıǵı menende qatnas jasawǵa urınıqlar boldı. Olar qazaqlar menen birgelikte 1722, 1725, 1726 hám 1730 jılları orıs patshalarına elshilerin jiberip, ózleriniń olar menen birgelikte jasaw tilekleriniń bar ekenligin bildirdi.

Nátiyjede Iran shaxı Nádiridin (Qırıq-qız) topılısınan qutıldı. Degen menen salıqtı orıs patshalıǵına tóleytuǵın bolǵanlıǵı Abılxayr xanǵa jaqpay qaldı. Óz nábwetinde olda topılıs jasadı. Russ patshalıǵı eki eldi jarastırıwǵa qızıqsınbadı.

1746-jılı qısta qaraqalpaqlarǵa Orta júz sultanı Abılay topılıs jasadı. Mine usınday topılıslar, jawlap alıwlar jiyi-jiyi ushırasıp turdı. Nátiyjede qaraqalpaqlar Túrktannan Xorezmge qaray posıp kóshti. Mine usı jaǵdaylar ataqlı jıraw Jiyennin dóretiwshiliginde, ásirese, onın «Posqan el» shıǵarmasında óz sáwleleniwın taptı.

Usıǵan qaramastan XV1-XV11 ásirdegi qaraqalpaq xalqının ataqlı jırawlarınan Dospapbet, Qaztıwǵan, Múyten, Jiyen jıraw usáǵan oyshılları óz shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqının ayanıshlı turmısın, olardıń óz azatlıǵı, teńligi ushın gúresip kiyatırǵanın, jaslardı adamgershilikke, ádep-ikramlılıqqa tárbiyalawǵa baylanıshı danalıq pikirlerin bayanlap otırdı.

5.2. Munis Xorezmiyin (1778-1829) “Savodi ta’lim” shıǵarması

kórkemlep jazıwǵa baylanıshı dáslepki shıǵarma.

Munis Xorezmiy Xiywaǵa jaqın jerdegi Qiyat awılında Áwezbiyin shańaraǵında 1778-jılı dún’yaǵa keldi. Onın ákesi Áwezbiy ilim hám mádeniyattın qádirine jetetuǵın, dóretiwshilik miynet adamların húrmetleytuǵın adam boldı. Sonlıqtanda balasınıń oqıw hám dóretiwshilik miynet penen shuǵıllanıwǵa baylanıshı bolǵan barlıq arızıw-úmitlerin iske asırıwǵa háreket jasaydı, oǵan bas-kóz boladı.

Munis Xorezmiy dáslepki bilimdi awıllıq mektepte aladı. Sońınan Xiywa metreseleriniń birinde oqıydı. Ol ilim sırların sol dáwirdegi belgili ustaz Saydiyshanxojadan úyrenedi. Oqıw barısında arab, fars tillerin puxta ózlestiredi.

Jas shayır sol waqıttaǵı qosıqların «Munis» ádebiy laqabı menen jazadı. Ol Nizamiy, Dexleviy, Sheraziy, Lutfiy, Ferdawsiy, Nawayı hám basqada shayır-oyshıllardıń shıǵarmaların qunt penen úyrenedi.

Munistiń ákesi 1800-jılı qaytıs boladı. Xiywa xanı Awez Inaq ulı jas shayırdıń talantına tán berip, onı saray jumıslarına shaqıradı. Bul jerde shayır xan sarayındaǵı ayırım ádalatsızlıqlardı, teńsizliklerdi abaylaydı. Usı kórinisler onıń dóretiwshiliginede tásir jasaydı.

1804-jılı qosıqların bir toplamǵa jámleydi, 1815-jılı bolsa 16892 misradan ibarat bolǵan «Munisul-ishshoq» atamasındaǵı kitabın járiyalaydı. Al, 1804-jılı jazıwǵa, xat tanıwǵa baǵıshlanǵan «Savodi ta'lim» atlı qollanbasın jazadı.

Munistiń bul shıǵarması sawat ashıw jollarına umtılwshılar ushın oǵada áhmiyetli boladı. Onıń 1-bóliminde xat tanıw hám jazıp úyreniw ushın kerekli bolǵan oqıw quralları haqqında, al, 2-bóliminde xat tanıw, jazıw sheberliklerin jetilistiriw usılları haqqında ámeliy baǵdarda bilim beriledi.

Munis Xorezmiy óziniń tálim-tárbiya haqqındaǵı qosıqlarında doslıq, wapadarlıq máselelerine ayrıqsha itibar qaratadı. Dos tańlawda abaylaw kerekligin esletip ótedi. Ol jaman sózlerdi aytatuǵın adamlardan jaslardıń áwlaq júriwin usınıs etedi.

Munis Xorezmiy nápsini tıyp júriw kerekligin, sebebi, nápsisin ashıp júrgen adamlardıń jekkórinishli bolatuǵınlıǵın, abıroyınıń tógiletuǵınlıǵın ayıp adamlardı saqlandıırıwǵa háreket jasaydı.

Ulıwma Munis Xorezmiy óziniń tálim hám tárbiya haqqındaǵı kóz-qaraslarında rasgóylik, doslıq, wapadarlıq, sadıqlıq, ádalatlılıq, shiyrin sózlilik, gozzal insanıy pazıyletlerge iye bolıwshılıqtı joqarı bahalaydı. Xalıqtı ilimli bolıwǵa shaqıradı.

5.3. Muhammad Sodiq Qashqariydnıń “Odob as-solihin” shıǵarması – joqarı ruwxıy-ádep-ikramlılıq sıpatlardı qalıplestiriwshi tiykarǵı derek.

Muhammad Sadıq Qashgariy 1740-jılı Qashgarda kámbaǵal diyxan shańaraǵında tuwıladı hám 1843-jılı usı jerde qaytı boladı. Onıń bizge shekem ayırım shıǵarmaları jetip kelgen.

Ózinde shaxs hám onıń tárbiyasınıń jolǵa qoyıw máselelerin sáwlelendiriwshi shıǵarmalardı dóretiw dástúri en jayıp atırǵan dáwirde Muhammad Sadıq Qashqariy tárepinen turkiy tilde “Odob as-solihin” (“Jaqsı adamlar ádebi”), “Zubdat al-masoyıl” (“Máselelerdiń qaymaǵı”) atlı shıǵarmaların dóretdi. “Odob as-solihin” shıǵarması 5 mártebe, atap aytqanda, 1889 hám 1901 jılları Tashkentte, 1891, 1892 hám 1986 jılları Stambulda qayta basıp shıǵarıladı.

Qashqariydiń bul shıǵarmasında adamnıń pútkil ómiri dawamında zárúr bolǵan ádep-ikramlılıq qaǵıydalar, ásirese, jaslarǵa belgili dárejede maǵlıwmatlar beriwshi materialları jaylastırılǵan. Shıǵarma kiris sóz hám jeti bapтан ibarat bolıp, hár bir bapta tórt pasıl sáwlelendiriledi.

Shıǵarmanıń jazılıwındaǵı maqset adamnıń unamlı mine-qulqı hám onı talap etiwshi jámiyetlik zárúrliliklerdi kórsetiwden ibarat boladı. Shıǵarmadaǵı tiykarǵı ideyanı adamlardıń unamlı minez-qulqqa iye bolıwları jámiyettegi ruwxıy qáterjamlıqtı hám materiallıq parawanlıqtı jetilistiriwden ibarat dep esaplaydı. Shıǵarmada insan ádep-ikramlılıq qaǵıydalardıń mazmun mánisin qanday jol menen anıqlay aladı degen sorawǵa, ullı ulamalardıń jámlengen kitapların oqıw hám kitaptaǵılardıń ámel etiw arqalı dep juwap beriledi. Shıǵarmada kúndelikli turmısta zárúr bolǵan ádep-ikramlılıq qaǵıydalar: sálemlesiw, sóylesiw, uyqlaw, jol beriw, qonaq kútiw h.t.b.usıǵan uxsas máseleler óz sáwleleniwiniń tabadı.

Bul miynettiń birinshi babı sálemlesiw, kórisiw, qol alıw hám ruqsat soraw qaǵıydaları haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa arnalǵan. Bul bólimde Shıǵıs xalıqlarınıń tán alǵan ádep-ikramlılıq qaǵıydalarına muwapıq kim bolsada birewdiń úyine barǵanında esikten úy iyesiniń ruqsatsız ishke kirmew kerekligin aytadı.

Kelgen adam óziniń kelgenligin bildirip esikti qaǵıwı, jóteliwi, ishkeriden kiriwge ruxsat berilse ishke kiriwi kerekligi bayanlanadı. Bunnan soń sálemlesiw ádebiniń 12 qaǵıydasına toqtaladı.

Qashqariydiń pikirinshe úlken adam kishkenegе, atlı piyadaǵa, júrip baratırǵan adam otırǵanǵa, azshılıq kópshilikke, úyge kirip keliwshi ishkeridegilerge, bir kisi kópshiliktiń ústine kirip kelse kópshilikke sálem beriwi kerek. Bul bólimde naǵıran, awırıw adamlardıń, sonday-aq erkek penen áyel ortasındaǵı sálemlesiwler, sálemge juwap qaytarmaw jaǵdaylarında sóz etiledi.

Birinshi bapta jánede kórisiw máselesi de sóz etiledi. Bunda ushırasqanda qol berip kórisiw, lekin qoldıń ushın bermew ádebi kórsetiledi. Qushaqlasıp kórisiw sapardan qaytqan adamlarǵa tán nárese ekenligi, olar jas balaların kórgenle qushaqlawları kerekligi bayan etiledi.

Ekinshi bapta uyqlaw, kiyim kiyiw, jol júriw ádepleri haqqında, úshinshi bapta sáwbetlesiw ádebi (ósek emes) haqqında pikirler júritiledi.

Qashqariydiń bul shıǵarmasında hayal adamnıń eriniń ruxsatsız hesh jerge barmawı hám hesh kimdi úyine kirgizbewi, ózine júklengen wazıypalardı inabatlı túrde atqarıwı, eri quwansa quwanıwı, qapa bolsa qapa bolıwı, eriniń tapqan-tupqanın aqılǵa muwapıq sarplawı, eri qaytı bolǵanda matam tutıwı, marhumnıń ruwxın pák saqlawı hám basqalardı wásiyat etedi.

Muhammad Sadiq Qashqariydiń “Odob as-solihin” shıǵarmasında awırıwdıń kewlin soraw, kewil bildiriw hám músiybet ádepleri haqqında da pikirler júritiledi. Awırıwdıń kewlin sorawdıń hámme ushın parızlıǵı, lekin awırıwdıń aldına júdá jasanıp yamasa kir kiyimlerdi kiyip barmaw kerekligin eskertedi.

Awırıwdıń bas ushında otırıw, kóp sóylemew, mazasın almaw hám basqalardı aytadı. Músiybet haqqında aytqanında egerde birewdiń qaytı bolǵanlıǵı jóninde esitse olardıń úyine, jaqın-juwıqlarına kewil aytıwdıń zárúrligin, biraq kewil

aytıwdı úsh kúnnen keyin toqtatıw kerekligin, toqtatılmasa mákiriw bolatuǵınlıǵın eskertedi.

Sonday-aq tabıttı alıp shıǵıw waqtında tınıshlıqtı saqlaw, áyeller esikten sırtqa shıqpaw, dawıstı kóterip jılamaw, máyit jerlenip bolǵan soń hár kim óz jumısına ketiw, bir jerde jıynalıp otırmaw kerekligin uqtıradı. Bunnan tısqarı máyit shıǵarılǵan úydiń úsh kúnge shekem awqat aspawı, olarǵa aǵayın-tuwǵanlar, qońsı-qobalardıń awqat ákelip beriwi kerekligi túsindiriledi.

Shıǵarmada zıyarat etiw, ziyapat beriw, iship-jew, suw ishiw, saparǵa shıǵıw ádepleri haqqında da maǵlıwmatlar beriledi.

Kórinip turǵanıday Muhammad Sadıq Qashqariy tárepinen jaratılǵan “Odob as-solihin” shıǵarması jámiyet aǵzaları, sonıń ishinde jaslardıń ruwxıy jaqtan jetiliskeń, ádep-ikramlı bolıp tárbiyalanıwında úlken áhmiyetke iye.

5.4. Dospambet, Jıyen jıraw hám Kúnxojanıń tálim-tárbiyaǵa baylanışlı pikirleri

Dospambet jıraw XV1 ásirdeń ortalarında Altın Orda hám Noǵaylı birlespesi tarqalıp atırǵan waqıtları jasaǵan qaraqalpaq xalqınıń kórnekli batırı hám jırawı. Ol Azov teńizine jaqın jerde aqsúyekler shańaraǵında dúń’yaǵa keledi. Jıraw Ormambet biydiń ásker basısında boladı. Ayrım dáreklerde Ormambet biydiń inisi depte keltiriledi.

Jıraw jaslardıń quwanışlı jasawın, dúń’yaǵa kelgennen soń insannıń baxıtlı ómir súriwi kerekligin, bul dúń’yada oynap-kúliwdiń lazımlıǵın uqtırıwǵa háreket jasaydı. Turmısta baxıtlı, tınısh-tatıw jasaw ushın adamlar óz-ara awızbirshilikli, awqamlasqan túrde jasawı kerek dep túsindiredi.

Dospambet adamlardıń barlıǵın birdey, onı bay, jarlı, aqsúyek, qarasúyek dep kemsitiwge bolmaydı, ol adamgershilikke jatpaydı deydi. Insandı ata-tegine,

shıǵısına qarap emes, al onıń adamgershiligine, insanıylıq jaqsı pazıyletlerine qarap bahalaǵan durıs bolatuǵınlıǵın kórsetedi. (Aymámet penen Dospapbet, Xan ulınan nesi kem, biy ulınan nesi kem).

Jıraw jaslardı kishkeneliginen baslap eldi qorǵaytuǵın batır etip tárbiyalawdıń zárúrligin adamlarǵa uqtırıwǵa háreket etedi. Sonıń menen birge jaslarǵa adamgershilikli qásiyetlerdi kishkeneliginen baslap sındırıw kerekligin, olardı qayırlı is dep biliwdıń lazımlıǵın esletedi.

Jıraw jamanlardan awlaq júriwdi másláhát etedi. Bundaylarǵa, hátteki jaqın aǵayın bolsada sır aytpaw kerekligin lazım dep biledi. Dos penen dushpandı ayırıp biliwdıń zárúrligin uqtıradı.

Dospapbet xalıqtıń abadan turmısta, toqshılıqta jasawı, onı basqaratuǵın basshıǵa baylanıslı ekenligin, egerde ol aqıllı basshı bolsa xalıqtın turmısın gúllendirip, jaslardıń ádep-ikramlı, sıylasıqlı jasawına óziniń unamlı tásirin tiygizetuǵınlıǵın kórsetip ótedi.

Jıraw eldiń basshısın xalıqtıń ekonomikalıq jaqtan gúlleniwin, tınısh paraxat jasawın hám jaslarınıń tárbiyalanıp shıǵıwın barabar ámelge asırıwshı tiykarǵı oray dep túsinedi.

Qaraqalpaq xalqınıń kórnekli shayır-oyshılı **Jiyen Amanlıq ulı** (1730-1784) dóretiwshiliginde XV111 ásirdegi jámiyetlik turmıs keń kólemde óz sáwleleniwin tabadı. Onıń dúń'yaǵa, jámiyetke kóz-qarası, jaslardı adamgershilikke tárbiyalaw haqqındaǵı oyları xalqımızdıń jawgershilikke tolı qıyan-kesti zamanına tuwra keledi.

Jıraw qaraqalpaqlardıń Túrksanda, Jańadár'yada jasaǵan waqıtlarında dúń'yaǵa kelgen. Xalıq ózleriniń mákan basqan bul jerlerinen Xorezmge, túslik Aralǵa qaray posqınshılıqqa ushıraǵan 1760-1762-jılları, búlginshilikke usharaǵan xalıq penen aralasıp júrip, olardı jigerlendiriwshı násiyatlardı aytıp júrgen.

Jıraw «Posqan el», «Ullı taw» poemaların hám basqada terme-tolǵawlarda dóretip tereń mazmunlı pikirlerdi kóterip shıqtı. Jıraw «Xá xanımız, xanımız» shıǵarmasında sol waqıttaǵı xannıń zulımlıǵınıń ózinen aldınǵı barlıq xanlardıń da zulımlıǵınan ótip ketkenligin bayanladı.

Ol shańaraq tárbiyasında itibarın qarattı. Hár bir shańaraqtaǵı ul yaqı qız balanıń dún'yaǵa keliwin shańaraqtıń baxtı dep esapladı. Balalar tárbiyalanıp ósetuǵın barlıq nársese izzet penen qaraw kerekligin uqtırdı.

Jaslardı kishkeneliginen baslap batırılıqqa, óz watanın súyiwge, onı kózdiń qarashıǵında qorǵay biliwge úyretiwdiń zárúrligin túsindirdi.

Ulıwma alǵanda XV1-XV111 ásirde jasap ótken Dospapbet, Jiyen hám basqa da shayır-oyshılar, jırawlardıń pedagogikalıq oy-pikirleri kóshpelilik turmıstıń axırı, otırıqshılıq turmıstıń basındaǵı jámiyetlik turmıs waqıyalarına saykes túrde bayanlanılǵan. Olar jaslardı otırıqlılıq turmısqa úyretiwdiń áhmiyetine úlken itibar qaratqan.

Adamlardıń birin-biri qollap jasawı kerekligin aytıp, adamlardı bahalawda barqulla nasılge súyeniwdiń nadurılıǵın, al onıń ornına kóbirek tárbiyalangánlıq dárejesine itibar qaratıw lazımlıǵın túsindirgen.

Jaslardı haqıyqıy adam etip jetilistiriw ushın olardı doslıqqa, hadal miynet etiwge, tózimlilikke, barqulla xalıq penen birge bolıwǵa, mártlikke, ásirese eldi sırtqı dushpanlardan qorǵaw uqıplılıǵına iye bolıwı kerekligin násiyatlaǵan.

Kúnxoja Ibrayım ulıń qaraqalpaq xalqınıń tariyxında jámiyetlik-pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwında úlken ornı bar. Ol XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń ustazı esaplanadı. Ondaǵı kóregenlik hám danalıqtı Jiyrenshe sheshenge teńeydi.

Kúnxoja (1799-1880) Ámiwdár'yanıń quyarlıǵındaǵı Jańadár'ya awılında tuwılǵan. Baslawısh tálimdi awılındaǵı mektep-meshitte alıp, keyinshelik Qaraqum iyshan medresesinde oqıǵan. Bolashaq demokrat shayır medresede

tábigıy hám diniy pánlerden tálim alıw menen birge Nawayı, Fizuliy, Bedil sıyaqlı shıǵıs oyshıllarınıń progressiv ideyaları menen tanısıp bargan. Jetimlik hám joqshılıqlardıń qıyınshılıqlarına qaramay oqıwın aqırına jetkizgen hám keyinshelik ustazlıq etip bala oqıtqan. Qıssaxanlıq penen shuǵıllanǵan, kóp izleniwi nátiyjesinde belgili shayır dárejesine ósip jetilisen.

Ol jasaǵan dáwirde qaraqalpaq xalqınıń mádeniy-ekonomikalıq turmısı oǵada ayanıshlı edi. Buǵan tózbegen xalıq 1827 jılı Aydos biy bassılıǵındaǵı xalıq azatlıq kóterilisın keltirip shıǵardı. Usınday ádalatsızlıqlarǵa shıdamaǵan shayır «Kel-kel xoja elińe», «Aydos biy keshti álemnen, «Xojam saǵan ne boldı» atlı qosıqların jazadı.

Eldegi joqshılıq saldarınan jetimlerdiń kóbeyip ketkenligin, olarǵa xalıq hám xanlıq tárepinen járdem kerekligin aytıp, «Jetimniń haqın jep qoyma», «Aq Mamıtım haq ber dese qaytıp ber» h.t.b. qosıqların dóretdi.

Turmıstıń ǵalma ǵalı menen qońsı qazaq eliniń Aqtóbe átirapındaǵı «Dońız taw» awılına barıp, mektep ashadı hám balalarǵa tálim-tárbiya beredi. Bul óz gezeginde Kúnxojanıń pedagogikalıq sheberliginiń artıp, tálim-tárbiyalıq pikirleriniń rawajlanıwına óziniń tásin tiygizgen. Ol qazaqtıń Aqmeshit, Aqtóbe, Qızılorda h.t.b. jerlerinde qazaq xalqın aralap, jámiyetlik turmıs tárizleri menen tanısadı, qońsılas túrkmen elinde boladı. Kúnxoja onlaǵan jıl dawamında áyyemgi civilizaciya mákanı bolǵan Xorezmniń paytaxtı Xiywa qalasında jasap, talap isleydi. Ol jerde Xiywa xanı Mádeminniń sazende baqsılardı jıynap, kórik-tańlaw ótkergenı, Kúnxojanıń sol tańlawǵa qatınasqanı xan sarayınıń ishki turmısı menen tanısıwına, puqara xalıqtıń awır turmısın jırlawshı baqsılarǵa xannıń jek kóriwshilik kóz-qarasları onı qattı oylandıradı hám óziniń «Umıtpaspan», «Túye ekenseń» h.t.b. qosıqlarınıń jazılıwına sebepshi boladı. Shayır Qaraqalpaqstannıń Rossiya soramına ótkennen keyinde jeti jıl ómir súredi. Bulardıń barlıǵı

Kúnxojanıń jámiyetlik-pedagogikalıq kóz-qaraslarınıń demokratiyalıq mazmunga iye bolıwına belgili dárejede óz tásirin tiygizedi.

Kúnxoja óz shıǵarmalarında tálim-tárbiya máselelerine úlken dıqqat qaratadı. Shayır «Meniń balam», «Balam ólgende» t.b. qosıqlarında tárbiyanıń qaysı túri bolsada onı balalarǵa jaslayınan beriw kerek ekenligin násiyatlaydı. Adamlardıń xarakteri, minez-qulqı olardıń jaslayınan alǵan tárbiyasına baylanıslı dep túsinedi.

Onıń «Sók sanar», «Izimbet», «Berman qara», «Kirerseń», «Kim ediń», «Jaylawım», «Malım barda», «Sergizdan» h.t.b. qosıqlarında insannıń tárbiyası, onıń turmıs abadanlıǵı, ádep-ikramlıǵı, mártligi, tuwrı sózligi t.b. kámil insan kelbetin qalıplestiriw máseleleri jatadı. Juwmaqlap aytqanda Kúnxojanıń tálim-tárbiyalıq kóz-qaraslarınan házirgi úzliksiz tálim sistemasında paydalanıw júdá úlken áhmiyetke iye.

Ózin-ózi tekseriw ushın sawallar hám tapsırmalar:

1. Buxara, Xiywa hám Qoqand xanlıqları qashan payda bolǵan?
2. Abılǵazı xannıń «Shajarai turk» shıǵarmasında neler setiledi?
3. Buxara, Xiywa, Qoqand xanlıqları dáwirinde jasap, dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan ulama-alımlardan kimlerdi hám olardıń qanday shıǵarmaların bilesiz?
4. Muxammed Sadiq Qashqariydiń «Odob as-solihin» (jaqsı insanlar ádebi) shıǵarması qaysı tilde jaratılǵan?
5. «Odob as-solihin» shıǵarmasında kórsetilgen ádep-ikramlılıq normaları haqqında aytıp berin?
6. Túrkistan úlkesindegi mektep hám medreselerde bilimlendiriw sisteması qanday bolǵan?
7. «Litografiya» sózi qanday maǵananı ańlatadı?
8. Munis Xorezmiydiń «Savodi ta'lim» shıǵarmasınıń bilimlendiriw sistemasın rawajlandırıwǵa qosqan úlesi haqqında nelerdi bilesiz?

9. Dospambet jıraw tolǵawlarınıń tálım-tárbiyalıq áhmiyeti haqqında aytıp berin?
10. Jiyeń jırawdın jámiyetlik-pedagogikalıq kóz-qarasları haqqında aytıp berin?
11. Kúnxojanın jámiyetlik-pedagogikalıq oyları haqqında aytıp berin?
12. Kúnxojanın «Oraqshılar» qosıǵının tálım-tárbiyalıq áhmiyeti haqqında túsiniǵınız?
13. Dospambet jıraw qaysı ásirde jasaǵan?
14. Munis Xorezmiy qay jerde tuwılǵan hám dóretiwshilik penen shıǵıllanǵan?
15. Musılman mektepleri qaysınday 5 kategoriyaǵa bólingen?
16. Túrkistanda rus mektepleriniń payda bolıwı haqqında nelerdi bilesiz?
17. Qoqand xanlıǵı qashan saplastırıldı?
18. 1917 jılǵa shekem úlke xalqınıń neshe procenti sawatlı bolǵan?
19. Túrkistanda tálım-tárbiyanı rawajlandırıw baǵdarında rus patshalıǵınıń alıp barǵan siyasatı haqqında túsiniǵınız?
20. Mektep-medreselerde oqıtılǵan sabaqlar haqqında nelerdi bilesiz?

Ózin-ózi teseriw ushın testler:

- 1. Buxara hám Xiywa xanlıqları qashan payda boldı?**
A. XV; B. XVI; C. XIV; D. XVII
- 2. Qoqand xanlıǵı qashan payda bolǵan?**
A. XVII; B. XVIII; C. XVI; D. XIX
- 3. Supı Allayar tárepinen jazılǵan, keyinshelik onıń atı menen atalıp, mekteplerde sabaqlıq sıpatında oqıtılǵan kitaptıń atı ne?**
A. Odob as-solihin; B. Sabot ul-ojizin; C. Tafsir; D. Hadis
- 4. Supı Allayar qashan tuwılǵan?**

A.1719; B. 1720; C. 1725; D.1727

5. Muhammad Sadiq Qashqariy qashan tuwılǵan?

A. 1937; B. 1740; C. 1730; D. 1750

6. M.S.Qashqariydiń «Odob as-solihin» shıǵarması kirisiw bóliminen basqa neshe bap, neshe máwsimnen ibarat?

A. 6 bap, hár bir bap 3 máwsimnen; B. 7 bap, hár bir bap 4 máwsimnen; C. 7 bap, hár bir bap 3 máwsimnen; D. 6 bap, hár bir bap 5 máwsimnen.

7. M.S.Qashqariydiń «Odob as-solihin» shıǵarması tárbiyanıń kóbirek qaysı túrine xızmet etedi?

A. Miynet tárbiyası; B. Ádep-ikramlılıq tárbiyası; C. Estetikalıq tárbiya; D. Áskeriy tárbiya.

8. Xiywa xanı Feruzdıń pármanı menen Úrgenishte birinshi jańa usıl mektebi qashan ashılǵan?

A. 1905; B. 1904; C. 1906; D. 1907.

9. Úrgenishte qızlar mektebi qashan shólkemlestirilgen?

A. 1905-1906 oqıw jılında; B. 1906-1907 oqıw jılında; C. 1907-1908 oqıw jılında; D. 1910-1911 oqıw jılında.

10. Munis Xorezmiy qashan tuwılǵan?

A. 1775; B. 1778; C. 1779; D. 1780.

11. Munis Xorezmiydiń «Savodi ta'lim» shıǵarmasınıń tiykarǵı mazmunı kóbirek qanday máselelerge baǵıshlanǵan?

A. Miynet tárbiyası, kásipke baǵdarlaw; B. Jazıw-sızıw, onıń áhmiyeti, jazıw usılları; C. Estetikalıq tárbiya beriw; D. Watan súyiwshilik tárbiyası.

12. Dospambet jıraw qaysı ásirde jasaǵan?

A. XV; B. XVI; C. XVII; D. XVIII.

13. «Posqan el» poemasınıń avtorı kim?

A. Dospambet jıraw; B. Jiyeñ jıraw; C. Soppaslı Sıpıra jıraw; D. Qiyas jıraw.

14. Jiyeñ jıraw qashan dúñ'yağa kelgen?

A. 1735; B. 1730; C. 1737; D. 1741.

15. «Ullı taw» poeması kimniñ qálemine tiyisli?

A. Dospambet jıraw; B. Jiyeñ jıraw; C. Soppaslı Sıpıra jıraw; D. Kúnxoja shayır.

16. «Há xanıımız, xanıımız» tolğawınıñ avtorı kim?

A. Kúnxoja; B. Jiyeñ jıraw; C. Dospambet jıraw; D. Berdaq shayır.

17. Kúnxoja shayır qashan tuwılğan?

A. 1795; B. 1799; C. 1797; D. 1800.

18. Kúnxoja tálim alğan medreseniñ atın kórsetiñ?

A. Xiywa medresesi; B. Qaraqum iyshan medresesi; C. Buxara medresesi; D. Samarqand medresesi.

19. «Oraqshılar», «Shopanlar», «Jaylawım» qosıqları qaysı shayırdıñ qálemine tiyisli?

A. Berdaq; B. Kúnxoja; C. Jiyeñ jıraw; D. Ájiniyaz.

20. Jiyeñ jıraw qaysı ásirde jasağan?

A. XVII; B. XVIII; C. XVI; D. XIX.

**6-TEMA. XIX-ÁSIRDIÑ EKINSHI YaRÍMÍ HÁM XX-ÁSIRDIÑ
BASLARÍDA TÚRKSTANDA TÁRBIYA, MEKTEP HÁM
PEDAGOGIKALÍQ PIKIRLER**

JOBACI:

6.1. Patsha Rossiyasınıñ bilimlendiriw siyaseti. Túrksanda mektepler sisteması. V.P.Nalivkinniñ bilimlendiriwdi rawajlandırıwdagı xızmetleri.

6.2. Túrksanda rus mektepleriniñ ashılıwı. Jergilikli xalıq ushın rus-tuzem mektepleriniñ shólkemlestiriliwi.

6.3. Túrksanda jadidshilik háreketiniń en jayıwı, jańa usıl mekteplerin shólkemlestiriwdegi Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Seyfulgabit Majitovlardıń xızmetleri.

Temaniń maqseti:

XIX-ásirdiń ekinshi yarımı hám XX-ásirdiń baslarında Túrksanda tárbiya, mektep hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı haqqında túsiniq beriw.

Temaniń wazıypaları:

- Patsha Rossiyasınıń bilimlendiriw siyasatı, Túrksanda mektepler sisteması, V.P.Nalivkinniń bilimlendiriwdi rawajlandırıwdaǵı xızmetleri haqqında maǵlıwmat beriw;

- Túrksanda rus mektepleriniń ashılıwı, rus-tuzem mektepleriniń shólkemlestiriliwi máselelerin túsindiriw;

- Túrksanda jadidshilik háreketiniń en jayıwı, jańa usıl mektepleriniń ashılıwı haqqında maǵlıwmat beriw;

- Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Seyfulgabit Majitovlardıń jańa usıl mekteplerin shólkemlestiriwdegi xızmetleri haqqında túsiniq beriw;

- 1917-1924 yillarda Túrksistanda bilimlendiriw mákemeleri, milliy ziyalılardıń bilimlendiriwdi rawajlandırıwdaǵı xızmetleri haqqında aytıp olardan úzliksiz bilimlendiriw processinde paydalanıwǵa úyretiw;

Tayanış túsiniqler:

Patsha Rossiyasınıń tálim siyasatı, 1917 jılǵı tónkeris, bilimlendiriw sistemasındaǵı ózgerisler, V.P.Nalivkinniń xızmetleri, Túrksistanda jańa usıldaǵı jádid mektepleri, jańa sabaqlıqlar, milliy ziyalılardıń xızmetleri, 1917-1924 yillarda Túrksistanda bilimlendiriwdiń jaǵdayı, M.Behbudiy, M.Qarı, A.Avloniy, X.Niyaziy, A.Shakuriy, S. Majitov h.t.b. xızmetleri.

Temaniń mazmunı:

6.1. Patsha Rossiyasınıń bilimlendiriw siyasatı. Túrkhanda mektepler sisteması. V.P.Nalivkinniń bilimlendiriwdi rawajlandırıwdagı xızmetleri

Oraylıq Aziyanı ózine gárezli etiw siyasatı Temuriyler hukmranlıǵınan keyin kóp mámleketlerdiń dıqqat itibarında boldı. Solardıń biri patsha Rossiyası edi. Oraylıq Aziyanı Rossiyaǵa gárezli etiw ideyası Petr 1 den baslanıp, Ekaterina hukimeti tárepinen dawam ettirildi.

Nikolay II taxtqa otırǵannan tezlik penen Oraylıq Aziyanı ózine boysındırıwǵa umtıldı. Rossiyanıń basqınshılıq háreketleri XIX ásirdiń ekinshi yarımına tuwra keledi. Sebebi, bul dáwirde Ózbekstanda úsh xanlıq – Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları bolıp, olar ortasında bir-birine degen óshpenlilikler, qarsılasıwlar, urıs-jánjeller kúsheygen edi.

Usı qarama-qarsılıqlardan ónimli paydalanıp qalıw maqsetinde Rossiya hukimeti óziniń jawız nietlerin ámelge asırıw ushın dáslep Qazaqstandı ózlerine gárezli etip aldı. Sońınan Qazaqstan arqalı 1864-jılı Túrkmenistandı, Chimkentti, Áwlie atanı, 1865-jılı Tashkentti basıp aldı. 1867-jılı Jetisuw oblastı, 1868-jılı Samarqand, 1876-jılı Fergana oblastı Rossiya imperiyasınıń qolına ótti.

1876-jıldıń 19-fevralında patsha Aleksandr II Qoqan xanlıǵınıń saplastırılǵanlıǵı haqqındaǵı buyırıqqa qol qoydı. 1885-jılǵa kelip Oraylıq Aziyanıń barlıq jerleri Rossiya imperiyasınıń qaramaǵına ótti. Úlkemizde Turkistan general gubernatorlıǵı shólkemlestirildi.

Oraylıq Aziya gárezli mámleketke aylandırılǵannan keyin Patsha Rossiyası óziniń siyasatın, zulımlıǵın ótkere basladı. Bul zulımlıqlarǵa qarsı kóteriliske shıqqan xalıq Rossiya imperiyası tárepinen ayawsız túrde bastırılıp kelindi.

Rossiya Oraylıq Aziyaǵa óz ústemligin ótkeriw dáwirinde bul jerde jasawshı xalıqlardı bir-birine qarsı qoyıw, olarǵa ǵıjaq beriw usıllarınan sheberlik penen paydalandı. Bunnan tisqari patsha Rossiyası Orta Aziya xalıqlarınıń milliy mádeniyatına hám onıń rawajlanıwına tis-tırnaǵı menen qarsı boldı.

Nátiyjede xalıq óziniń milliy miyrası, qádriyatı hám maqtanışlarınan ayrıla basladı. Turkistan general gubernatorı fon Kaufmannıń imperatorǵa jazǵan bir xatında Oraylıq Aziya xalıqlarınıń mádeniy-jámiyetlik, sociallıq rawajlanıw dárejesin 300 jıl arqaǵa qaray jılıttıq dep maqtanış etkeni haqqında maǵlıwmatlar bar.

Bul durıslıqqa jaqınaraq. Sebebi, Oktyabr' revolyuciyasına shekem elimizdegi meshit hám medreselerde saqlanıp kiyatırǵan kitaplar, qoljazbalar órtep jiberildi. Olardıń ayırım bólimleri Peterburgqa alıp ketildi.

Usınday Rossiya imperiyası tárepinen háwij alıp baratırǵan unamsız is-háreketlerden ǵázeplengen Abdurauf Fitrat xalqqa qarata: «Ey ullı Turan, arıslanlar úlkesi! Saǵan ne boldı? Ne halǵa tústıń! Qullıq shılbırına qalay tústıń!» siyaqlı jawıngerlik uranların tasladı.

Xalıq arasında da ǵázepleniwler payda bola basladı. Olar úlkemizdegi patsha Rossiyası tárepinen ámelge asırılıp atırǵan zulımlıqlarına qaramay óziniń ilimin, mádeniyatın rawajlandırıw islerine múnásip úleslerin qosa berdi.

Olar ózlerinen aldınıǵı ótken ullı oyshıllardıń insanpárwarlıq, pedagogikalıq pikirlerin, ideyaların dawam ettirdi. Bul iste Anbar otin, Ahmad Donish, Mahmudxoja Behbudiy, Abdurauf Fitrat, Furqat, Muqimiy, Avaz Wtar, Zavqiy, Saidahmad Siddiqiylar ayrıqsha kózge tústi.

Degen menen bul waqıtlarda da Turkistan úlkesinde diniy tárbiya beriwshi oqıw orınları barshılıq edi. Baslawısh mekteplerdiń sanı kóp edi. Bunday mekteplerde mollalar balalardıń sawatın ashıw isleri menen shuǵıllanar edi.

Qala mekteplerinde oqıwshılar sanı 20-30 ǵa, awıllıq mekteplerde 10-15 ke jetip turdı. Balalar oqıwǵa 6 jastan baslap qabıllandı hám olar úlgeriwine qarap 17-18 jaslarına shekem oqıwların dawam ettirdi.

Joqarı diniy mektep bolğan medreselerde diniy filosofiya, musırman huquqları, arab tiliniń grammatikası hám logika ilimlerinden sabaqlar ótildi. Onı tamamlaganlar imamlıq penen shuǵıllandı, ayrımları qazıxanalarda jumıs isledi.

Oraylıq Aziya patsha Rossiyası tárepinen basıp alıńannan keyin ayrım unamlı jumıslarda ámelge asırıldı. Máselen diniy mektepler ushın baspaxanalarda basıp shıǵarılğan sabaqlıqlar payda bola basladı. Indiyadan, Irannan litografiyada basıp shıǵarılğan toplamlar alıp kelindi.

XX ásirniń baslarında medreselerde rus tilin oqıtıw isleri jolǵa qoyılsın degen kórsetpege muwapıq 1913-1917-jıllarda ayrım mekteplerde russ tili oqıtıla basladı. Bunnan aldın rus tuzem mektepleri payda bolıp edi. Oqıtıwdıń jańa usılı, dawıs, hárip penen birge jazıwǵa úyretiw isleri jolǵa qoyıldı.

XX ásir baslarına kelip Túrktan úlkesinde joqarı oqıw ornı, medreselerdiń sanı keskin kóbeyip bara berdi. Máselen: Buxarada – 80, Qoqanda – 40, Samarqandta – 22, Margılanda – 28, Tashkentte -17 medrese bolıp olarda 400 den 5000 ǵa shekem talabalar bilim aldı.

1906 jılı, tek ǵana Samarqand oblastınıń ózinde 1510 musırman mektepleri bolıp, olarda 1482 muǵallım 12740 oqıwshıǵa sabaq bergen. Ulıwma Túrktan úlkesinde 1905-1906 yıllarda 5290 mektep bolıp, olarda 70955 oqıwshı bilim alǵan.

Usı dáwirlerde Xiywa xanı Sayid Muhammad Feruzdiń baslaması menen (1844-1910 y.) 1884-jılı óz sarayında mektep ashılıp, bul mektepte russ muǵallımı hám Mirzo. Rahmonquli qori siyaqlı tájiriybeli muǵallımlar jaslarǵa tálim-tárbiya beriw isleri menen shuǵıllandı.

Feruzdiń pármanına muwapıq 1904-jıldıń 10-noyabrinde Urgenchte birinshi jańa usıl mektebi ashıldı. Onda Husayn Qoshaev degen Turkiyadan kelgen muǵallım sabaq berdi. Ol 1906-1907 oqıw jılında xanlıqtaǵı aldınǵı ziyalı adamlardıń ótinishine bola Urgenchte qızlar mektebin shólkemlestirdi.

1909 jılǵa kelip Feruzdın qol astındaǵı medreselerdın sanı 130 ǵa, muǵallimlerdın sanı 2300 adamnan asıp ketti. Onın ilimge, bilimlendiriwge qızıqqanlıǵı sonshelli, belgili pedagog Kámil Xorezmiydi Tashkenttegi gimnaziya hám mekteplerdegi oqıtıw usılların úyrenip keliwi ushın Tashkentke jiberdi.

Xorezmiy sapardan kelgennen keyin oqıtıw isleri janlandırıldı. Oqıw rejelerine tarix, geografiya, tábiat, rus tili, ana tili hám islam tiykarları pánlerin oqıtıw belgilendi. Sabaq barısında Navoiy, Fizuliy, Bedil, Sa'diy Sheroziy, Mashrab, Suwpı Allayarlar menen bir qatarda rus shayır, jazıwshılarının shıǵarmalarında úyretile basladı.

Feruz óz sarayında tas baspaxanasında shólkemlestirdi, bul jerde Abu Nasr Farabiydın, Alisher Nawayınıń, Shermuhammad Munistın hám basqalardıń shıǵarmaların bastırıpta shıǵardı.

Biraq, Turkstan úlkesi patsha Rossiyası tárepinen basıp alıńannan keyin mın-mıńlap orıs shańaraqları Oraylıq Aziyaǵa kóshirip keltirildi. Fergana, Sirdarya, Samarqand hám basqa oblastlardaǵı qunarlı jerler jergilikli diyxanlardan tartıp alınıp, olarǵa berildi. Nátiyjede narazılıqlar kúsheyip bara berdi.

Oraylıq Aziya xalıqları ushın Patsha Rossiyası waqtındaǵı jáne bir jańalıqlardıń biri úlkemizdegi russ-tuzem mektepleriniń ashılıwı boldı. Ol 1884-jılı, sınav ushın Turkistan muǵallimler seminariyasınıń rus bóliminde ashıldı. Sınav maqsetinde russ balaları ushın ózbek tili oqıtıla basladı.

Namanganǵa jaqın jerde 6 jıl jasaǵan hám ózbek tilin puxta úyrengen V.P.Nalivkin, bul mektepte birinshi bolıp ózbek tilinen sabaq berdi. Demek, ol eksperiment ushın ashılǵan rus-tuzem mektebiniń ,irinshi muǵallimi.

V.P.Nalivkin seminariyada 1890-jılǵa shekem sabaq berdi. Ol sabaq barısında bolajaq muǵallimlerge ózbek tilin úyretip ǵana qoymay, olarda úlkeni úyreniwge bolǵan háwestide oyattı.

Turkistanda birinshi rus mektebi Tashkentte 1866-jılı, Samarqandta 1870-jılı, aradan 1-2 jıl ótken soń, Turkstan úlkesiniń basqa qalalarında da payda boldı. Bul mekteplerde jergilikli millet wákilleriniń balaları júda azshılıqtı quradı.

1879-jılı Tashkentte Turkstan muǵallimler seminariyası ashıldı. Bul seminariya rus baslawısh klassları ushın muǵallimler tayarladı.

XIX ásirdeń 80-jılları ortalarınan baslap seminariya rus-tuzem mektepleri ushında muǵallimler tayarlawǵa kiristi. Jergilikli tildi úyreniwdeń májbúriy etip qoyılıwı Tashkenttegi bul seminariyanıń ózgesheliklerinen biri edi.

Seminariyada V.P.Nalivkin ózbek tilinde sabaq bere baslaǵan birinshi muǵallim boldı. 1887-jılı onıń dúzgen slovarı hám grammatika kitabı basıp shıǵarıldı. Bular til úyreniw tariyxında ózbek tiline baylanıslı bolǵan birinshi qollanba boldı.

Turkstan general – gubernatorınıń pármanına muwapıq úlkemizde rus mektepleri, rus tuzem mektepleri, gimnaziya siyaqlı mekteplerdi ashıw hám bul mekteplerdi keńeytiw esabınan jergilikli mekteplerdi, medreselerdi sıǵıp shıǵarıwǵa háreket ete basladı.

Bunıń menen olar Oraylıq Aziya xalıqların sawatsız etip kórsetiwge urındı. Sawatlı dep tek ǵana rus-tuzem mektebin oqıp pitkergenlerdi esapladı. 1917-jılǵı revolyuciyaǵa shekem 21 % sawatlı bolǵan úlkemiz xalqın pútkilley sawatsızlar qatarına qosıp qoydı.

1897-jılǵı Rossiya tárepinen alınǵan maǵlıwmatlarda kórsetiliwi boyınsha úlkemizdegi: Tájiklar – 99,5 %; Qırǵızlar – 99,4 %; Turkmenler – 99,3 %; Ózbekler – 98,4 %; Qazaqlar – 97,9 % sawatsız dep esaplandı.

6.2. Túrkstanda rus mektepleriniń ashılıwı. Jergilikli xalıq ushın rus-tuzem mektepleriniń shólkemlestiriliwi.

XIX asirdin axiri XX asirdin baslarında Turkstanda jamiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq ozgerisler juz bere basladı. Bul milliy oyaniw dawirinin baslamasi edi. Sol waqittin ayrim agartuwshilari aldingi mamleketler qatarına jetisiw kerekligin uran etip aldi. Usi waqitlarda qirim-tatar agartiwshisi Ismayl Gaspirinskiy [1851-1914] birinshilerden bolip Turkstanda harip-dawis joli menen oqitilatugin jadid mektebin ashadi.

Anigiragi ol 1884 jili Qırımda Baxshısaray qalasında jadid mektebin ashadi. “Usuli savtiya- xarf dawisi” usili, yagniw “usuli jadid” tiykarında sabaq otip, 40 künde 12 oqiwshinin sawatin ashadi.

I.Gaspirinskiy 1893-jili Turkstanga keledi. Turkstanda 1905-1907-jillarda jadidler hareketi rawajlanıp ketedi. Turkstan jadidleri patshaliq ham jergilikli hakimiyattin qarsiliqlarina qaramastan jana usil mekteplerin koplep asha baslaydi. Saloxiddin domla 1898-jili Qoqandta, SHamsiddin domla 1899-jili Andijanda, 1899 jili Mannon qori Tashkentte, 1910-jili Xamza Qoqannin “Qashqar daruaza” mahallesinde? 1911-jili Xojibek guzarında, 1914-jili Margulanda jadid mekteplerin asha baslaydi

Olar Turkstanda jamiyetlik sanani rawajlandiradi. Adamlar qalbin xareketke keltiredi. Olardin qalbinde milliy ideya sezimin oyatiw ushin guresedi.

Túrkstan jadidler háreketi Qaraqalpaqstanǵa da óz tásin tiygizdi. Máselen Qazi-Máwliktiń ózi «Jas Buxarashilar» jadidler shólkeminiń aǵzasi boldi. Bul shólkem júdá abiroyli shólkem bolip, oǵan Bexbudiy, Fitrat, Fayzulla Xodjaev, Sadriddin Ayniylerde aǵza bolǵan.

Túrkstan jadidshileriniń eń úlken wákilleriniń biri Behbudiy Xorezmde hám Qaraqalpaqstanda da boladi.

Túrkstan jadidlik háreketiniń jáne bir úlken wákili Sufi-Zada 1910-1916-jillari Qońıratında bolip oqıwshılardıǵa jańa usılda sabaq beredi.

Xamza Hakimzada Niyaziye Xojelide, Qo'iratta ham Shimbayda boladi.

Abdirawf Fitrat 1886 jili Buxarada sawdager semyasida tuwiladi. Baslawish talimni awilliq mektepte aladi. Sonin Mir Arab medresesinde oqiydi.

1909 jili Buxara "Xayriya jamiyatining" jollamasi menen Stambulga barip 4 jil oqiydi

Fitrat Buxaraga kelip jadidshilik xareketin en jaydiradi. 1918-jili ol Toshkentke kelip Munavvar qori Abdurshidxanovtin bashiligida sholkemlestirilgen Turkstan universitetining tayarliq boliminde, Samarqand Mamleketlik universitetinde, Toshkent pedinstitutida sabaq beredi.

Sabaq beriw menen birge Kayum Ramazanov ham Shakirjon Raximiy menen birgelikte "Ana tili" sabaqligin jazadi. Ol 1922-jili Buxara Xalq Respublikasining bilimlendiriw ministri bolip jumis isleydi.

Ozbek, tajik, turkmen, jergilikli evrey milleti balalari ushin sabaqliqlar jazadi.

Ol ozinin pedagogikaliq koz qaralarida fizikaliq tarbiyaga, azadaliqqa, gozzal minez-qulqli balalardi tarbiyalawga ayriqsha itibar qaratadi. 1937-jili repressiya qurbanina aylanadi.

Maxmudxoja Bexbudiy 1874-jili 10-martta Samarqandta ruxaniy shanaraginda duniyaga keledi. Onin tiykargi shigisi Xoja Axmed Yassauyge barip taqaladi. Ol 6-7 jaslarida dayisi Muxammad Siddiq jardeminde oqiw-jaziwdi uyrenedi.

1893-jili onin atasi Bexbudxoja qaytis boladi. Shanaraqti bagiw Maxmudxojaning payina tiyedi. Sol waqitlarda onin dayisi Muxammed Sidiq Qazi lawaziminda isleydi. Ol Maxmudxojani mirza lawazimina tayinlaydi.

Bexbudiy 1889, 1900, 1914 jillarda dunya gezip janede kobirek turmisliq ham teoriyaliq bilimlerge iye boladi. Ol oz uyinde mektep ashadi. Balalardi biypul oqitadi. Jaslardi diniy bilimlar menen birge aniq panlerdi oqitiwga, jergilikli xaliqni ilim-bilimli qiliwga xareket etedi.

1918-jili Samarqandta "Musirman isshi-diyxanlar awqami" duzilgende Bexbudiy bilimlendiriw komissari etip tayinlanadi.

Usi waqitlarda ol oqiw planlarin duziw, jana sabaqlıqlardi jaratiw islerin en jaydiradi.

Bexbudıy 1913-1914-jıllarda “Samarqand” gazetasin, 1914-1915-jıllarda “Ayna” jurnalın, 1918-jılı baslawish klasslar ushin “Jana esap” sabaqligin jazip baspadan shigaradi.

Oni 1919-jılı Shaxrisabzde Buxora amiri hameldarlari jadid ham bolsheviklerdin jansizi dep ayıplap qamaqqa aladi. Eki aydan keyin Qarshi begi Togaybek tarepinen oltiriledi.

Ol ólimi aldınan qaldirǵan wásiyatında «Eger biziń ómirimiz aǵartıwshiliq isleri hám xalqtıń baxt-saadati ushin kerek bolsa, oni úlken quwanish penen qarsi alamiz Múmkınshiligi bolǵanshelli jaqsi-jaqsi mekteplerdi ashiw, sonday-aq bilimlendiriw hám xalıqtıń baxt-saadatin támiyinlew biz ushin háykel boladi» deydi

Bexbudıydıń pikirinshe jaslarǵa tálim hám tárbiya beriwde milliy úrp-ádetlerdi saqlaw ushin milliy shekleniwge berilmew kerek. Sonıń ushında ol bilay dep jazadi; «stolda otiriw, qasiq hám shanishqidan paydalaniw medal` taǵıw, kúnniń ıssisında jalańbas júriwdi kápir dep esaplaytuǵınlar qátelesedi. Egerde usınday qátelesiwler bola berse jer júzinde birde-bir musirman qalmaydi» deydi

Jánede onıń kórsetiwi boyınsha «shlyapa hm shapkalardi, evropasha kiyimlerdi kiyiw heshqanday islam sháariatına ziyan keltirmeydi. Buni inkar etiwshiler Rasul sunneti, tariyxıy úmmetten xabarsız adamlar»

Xamza Xakimzada Niyaziy ózbek xalqınıń tuńǵish pedagoglarinan sanaladi. Ol 1889-jılı 6-martta Qoqand qalasında táwip shańaraǵında dúnyaǵa keledi. Ol óziniń oqiwǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı sebepli 12 jasında-aq toliq xat sawatlı bolip jetilisedi. 1906-jılı medresege kirip oqıydi.

Biraq medresedegi tálim Xamzaǵa jaqpaydi. Sonıń ushin ol ózbetinshe Lutfiy, Alisher Nawayi, Gulxaniy, Muqimiy, Furqattıń shıǵarmaların qunt penen úyrenedi.

Xamza 1911-jili Qoqandtiń Hojibek guzarında mektep ashıp, jetim hám kámbaǵal balalardı ózi oqıtadı. Oqıwshılar ushin «Jeńil ádebiyat» hám «Oqıw kitabı» oqıw qollanbaların jaratadı. Onıń bul hárezketleri hámeldarlarǵa jaqpaydı. Onıń ashqan mektebin jawıp taslaydı.

Xamza 1913 jıldıń fevral` ayında shet ellerge ketedi. Ol Awǵanstan, Hindistan, Mákke, Madina, Siriya, Beyrut, Stambul, Odessa qalalarında boladı. 1914-jıldıń baslarında Qoqandtqa keledi. 1915-jili Shaximardanda mektep ashadı hám muǵallimler tayarlaytuǵın kurstida shólkemlestiredi. Usi mektep hám kurs xalq mektepleriniń dáslepki kórinisleri edi.

6.3. Túrksanda jadidshilik hárezketiniń en jayıwı, jańa usıl mekteplerin shólkemlestiriwdegi Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Seyfulgabit Majitovlardıń xızmetleri.

Turkstan tarixında milliy bilimlendiriw hám mádeniyat, jámiyetlik-siyasıy tarawda túpkilikli burılıslar jasaǵan, jadidshilik hárezketin shólkemlestiriwshilerdiń biri Munavvar qarı Abdurashidxanov 1878-jılı Tashkenttiń Shayxantawır bólegindegi Darxan awılında ziyalı shańaraǵında tuwıladı. Baslawısh tálimdi úyde, anasınan aladı. Sońınan Tashkent hám Buxara medreselerinde oqıydı.

Munavvar qarı rus-tuzem mekteplerine qarsı óziniń jańa mekteplerin ashıwǵa qarar qıladı. 1901—1904 jıllarda qırımlıq dostı Rasm Keshodtiń járdeminde Tashkentte “usuli savtiya” mektebin ashadı. 1906 jılı bull tarawdaǵı jumıslardı keńeytedi. Óz úyiniń háwlisinde paydalanadı, qosımsha eki ójirede tikeytedi.

Qısqa múddette bull mekteptiń dawırǵı jayılıp ketedi. Balalar sanı asıp baradı. Inisiniń 2 bólmesinde paydalanadı. Ol jerde 1, 2-klasstı pitkerge balalar oqıwdı Munavvar qarı háwlisinde dawam ettiredi.

1913—14 oqıw jılında mektepte joqarı klasslar ashıladı (5-6-kl.). 4-klasstan rus tili oqıw predmeti sıpatında oqıtıla baslaydı.

Ol óziniń jámiyetlik hám miynet iskerligi dawamında mektep hám balalar tárbiyasına ayrıqsha itibar beredi. Munavvar qarı teatrda balalardı tárbiyalawdıń tiykarǵı qurallarınan biri dep esaplaydı. 1913-jılı «Turan» háweskerler dógeregini shólkemlestiredi.

Munavvar qarı 1909-jılı Ubaydulla Xojaev, Abdulla Avloniy, Tashpolatbek Narbotabekov, Karim Narbekov hám basqalar menen birgelikte tashkentli bir baydıń basshılıǵında “Jamiyati xayriya”nı shólkemlestiredi.

Munavvar qarı qayır saqawat shólkemi baslıǵınıń orınbasarı sıpatında mektep hám medreselerge materiallıq járdemler beredi. Paqır-puqara balalardı mekteplerge alıp kelip oqıtadı, tárbiyalaydı.

Ol tárbiya hám bilimlendiriwdiń jámiyette tutqan ornın joqarı bahalaydı. Bilimlendiriwdi alǵa umtılıwdıń, rus basqınshılarının qutılıwdıń birden-bir dáregi dep esaplaydı. Bala tárbiyasında tek ǵana ata-ana emes, al muǵallım hám keń jámiyetshilik wákillerinde juwapker dep esaplaydı.

Óz xalqın, watanın shın júreктен súygen Munavvar qarı Abdurashidxanov shaxsqa sıyıńıwdıń dáslepki qurbanlarınıń birine aylanadı. Ol dáslep Tashkentte, sońınan Moskvada tergelip, atıp óltiriwge húkim etiledi hám 1937-jılı atıladı.

Abdulla Avloniy 1878-jıldıń 12-iyulinde Tashkent qalasınıń Mergenshe máhállesinde dúnyaǵa keledi. Onıń atası Miravlon mayda ónermentshilik hám tigiwshilik penen shuǵıllanadı. Abdulla 7 jasında Oqshi máhállesindegi eski mektepke oqıwǵa baradı. 1890-jılı sol jerdegi medresege kiredi. Sońınan Shayxantaurdaǵı Abdumalikbay medresesinde oqıwın dawam ettiredi. 1894-jıldan baslap qosıqlar jazıwǵa qızıǵadı.

1904-jıldan baslap Avloniy tinimsiz miynet islewge kirisedi. Sonıń nátiyjesinde Mirabadta Usulijadid mektebin ashiwǵa miyasar boladı. 1907-jılı 4-dekabr`de óziniń shólkemlestirgen «Shuhrat» gazetasınıń birinshi sanın baspadan

shiqaradi. 1909-jili «Xayriya jamiyatin» ashadi ham jergilikli xaliquin balalarinin oqip, bilim aliwi ushin pul jynap mekteplerge tarqatadi. Onin Mirabadta ashqan mektebi jergilikli hakimiyat ham paytsha Rossiyasina jaqpaydi. Olar 1908-jili mektepti jabiwga erisedi. 1909 jili Avloniy Degrez mahallesinen jane mektep ashadi. Jana usildaqi mektebi ushin qolayli bolgan sabaqliqlardi jaratiwdin abzalligin tusinedi. 1909-1917-jillar dawaminda onin «Birinshi mugallim», «Ekinshi mugallim», «Turkiy Guliston yoxud axloq», «Mektep gulistani», 6 bolimnen ibarat bolgan «Adbiyat yoxud milliy qosiqalar» toplamlari baspadan shiqadi.

1917-jilgi Oktyabr` revolyutsiyasidan keyin pedagog-alim sipatida qizgin jumis alip baradi. 1921-jili Tashkenttegi ulke ozbek uchilishesinde, 1921-jili Tashkent hayal-qizlar uchilishesinde direktor, 1924-jili askeriy uchilishede oqitiwshi, 1925-1930-jillari Oрта Aziya awil-xojaligi mektebinde mugallim, 1931-jili SAGUdin til bilimi kafedrasinda professor bolip isleydi.

1933-jili ulkemizde jana sabaqliq ham xrestomatiyalar jetilispegen bir waqitta 7-klass ushin «Adbiyat xrestomatiyasi»n ozi duzip baspadan shiqaradi. Ol 1925-jili «Miyne Qaharmani» atagina, 1930-jili «Ozbekstan xaliq bilimlendirivi xizmetkeri» hurmetli atagina miyasar boladi. 1934-jili 25-avgustta qaytis boladi.

Abduqadir Shakuriy 1875 jili Samarqandtin Rajabamin awilinda, bagmannin shanaraginda tuwiladi. Eski usildaqi mektepti tamamlagannan keyin Samarqandtaqi medresege oqiwga kiredi.

Shakuriy jumis islegen waqitlarinda en birinshi reet mekteptegi oqiw quralların ozgertedi. 1-ret oz awilindaqi mektep ushin ustalarga parta ham doskalarga buyirtpa beredi. Hatriplardi doskaga jazip qoyadi. Oqiwshilar onı dapterlerine koshiredi.

Shakuriy mektebiniın danqi artadi. Hamza Hakimzada Niyoziy Shakuriy ashqan mektep penen taniswga qizigip 1909-jili Samarqandqa keledi. Bull jerdegi

oqıw-oqıtıw tártibi Xamzanı qanaatlandıradı. Olar bir-birleri menen doslasıp, xat alısıp turadı.

1921-jılı Samarqandtaǵı 13-mektepti basqarıwǵa jiberiledi. Ol usı jerde 1-ret miynet hám muzıka sabaqların oqıtıwdı jolǵa qoyadı. 1917-jılǵı awdarısqaqtan keyin Oraylıq Aziya xalıqlarınıń turmısında túpkilikli ózgerisler júz bere basladı. Úlkede milliy zıyalılar tárepinen jańa usıldaǵı mekteplerdi rawajlandırıw isleri en jaydı.

Jadidchi zıyalılar Mahmudxoja Behbudiy, Munavvar Qari, Sadriddin Ayniy, Fitrat, Cholpan, Abdulla Qadiri, Abdulla Avloniy, Hamza, Ğozi Yunus, Xurshid hám basqalar jańa usıl mekteplerin rawajlandırıw islerinde ayrıqsha xızmetler atqardı. 1917-jıl fevral-oktyabr' aralıǵında Turkstannıń iri-iri qalalarında túrli tillerde sabaq beretuǵın jeke mektepler ashıla basladı.

Turkstan úlkesiniń orayı — Tashkentte 1917-jıl 9—14 may kúnleri Muǵallimlerdiń 1-úlkelik qurultayı bolıp, bunda «Turkstan Muǵallimler soyuzı (birlespesi)» shólkemlestirildi.

1918-jılı 9 aprelde Munavvar Qari úyinde jıynalǵan jadidler Turkstan Xalq universitetiniń musırman bólimin shólke ibarat bolǵan shólkemlestiriw komissiyasın dúzdi. Olar 22 kún ishinde usı bólimniń baǵdarlamasın tayarladı.

Sol jılı 3-mayda universitetniń musırman bóliminiń basshıları saylandı. Munavvar Qari baslıq (rektor), Isa Toxtabaev birinshi orınbasar, Burxon Habib ekinshi orınbasar bolıp saylandı. 13-may kúni Tashkenttiń góne qala bóliminde Vikula Morozovdıń burınǵı dúkanınıń binasın (házirgi ózbek jas tamashagóyler teatri)da musırman xalqı ushın “Xalq universiteti” ashıldı. Universitet sostavında jámiyetlik-ekonomikalıq, tabiiy-matematika, tarix-filologiya, awıl xojalıǵı hám texnika fakul'tetleri bar edi.

1919-jıl fevralda universitet janınan rabochiy fakul'tetide óz jumısın basladı. 1920-jılı Turkstan xalq universitetine ılayıqlastırılǵan Turkstan mámleketlik

universiteti (keyin Oрта Aziya, h zirgi M.Ul gbek atındağı  zbekstan milliy universiteti) sh lkemlestirildi.

Universitet ashılǵannan soń, jıl axırına kelip onda 6 fakul'tet: j miyetlik-ekonomikalıq, tarix-filologiya, fizika-matematika, texnika, medicina, awıl xojalıđı fakul'tetleri jumıs alıp bardı. Waqıttıń  tiwi menen universitet eń iri oqıw ornı bolıp qalmastan, al ilim orayına aylandı. Bol'sheviklerdiń dushpanlıqlarına qaramastan 1917—1924 jıllarda  zbekstannıń h zirgi territoriyasında m deniy-bilimlendiriw isleri  z s wleleniwlerin taptı.

Xalq bilimlendiriwiniń k rnekli w killerinen Abdulqadir Shakuriy, Ismatulla Rahmatullaev, Ishoqxon Ibrat, Munavvar Qarı, Mahmudxoja Behbudiy, Hamza Hakimzada Niyaziy, Sadriddin Ayniy, Abdulla Avloniy h m basqalar  lken pedagogikalıq jumıslardı alıp bardı.

Uzaq tarixqa iye bolǵan  zbek xalqı j miyetlik-siyasıy, diniy tosqınlıqlarǵa qaramastan, Oraylıq Aziyadağı basqa xalqlar siyaqlı aldınđı oy-pikir iyelerin, ullı alımlardı jetilistirdi. Insaniyatqa ili-p n, bilimlendiriw tarawın boyınsha  lmes shıǵarmalar, pikirler jazıp qaldırdı.

Seyfulǵabit Majitov (1869-1938) Qaraqalpaq xalqınıń k rnekli aǵartıwshı shayırı, Qazan guberniyasınıń K yik awılında tuwılǵan.  kesi Abdulmajit Abdulraxib ulı sem'yalıq jaǵdaylarına baylanıslı 1881 jılı Qaraqalpaqstanǵa k ship kelgen waqıtta Seyfulǵabit baslawısh bilimge iye 14 jaslardağı  spirim bolǵan. Jas bolıwına qaramastan, zeyinli Seyfulǵabit Q len bolıstıń, keyinshelik onıń ornına tayınlangan Qorazbek bolıstıń xatkeri bolıp islegen. Sol d wirlerde Berdaq shayır menen ushırasıp, bul ushırasıw jas Seyfulǵabittiń poeziyaǵa qızıǵıwına h m keleshekte  lken shayır bolıp jetilisiwine t rtki bolǵan.

1912 jılı S.Majitovtıń shańaraǵı Tallıqtan Qońırat qalasına k ship keledi. Shayırdıń rus tilin jaqsı bilgenligi sol d wirde rus tilindegi gazeta-jurnallar arqalı d n'yadađı bolıp atırǵan jańalıqlardan xabardar bolıp turıwına j rdem beredi.

Sonıń menen birge Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh shayırlardıń dóretpeleri onda aǵartıwshılıq pikirlerdiń oyawına túrtki boldı. Sol dáwirde 1910-1913 jıllarda Ózbekstanda bilimlendiriw islerine aktiv aralasqan, ózbek sovet ádebiyatınıń baslawshılarının biri bolǵan Muhammedsharif Egamberdi ulı Sufızadanıń Xojeli hám Qońırat qalalarına kelip, jádid mekteplerin ashıp, ustazlıq etiwı olardıń arasındaqı doslıq qatnasıqlar Seyfulǵabit Majitovtıń dún'yaqarasınıń ósip jetilisiwine úlken tásir jasaǵan.

S.Majitov kóp ótpey partiya aǵzalığına ótedi, Qońırat rev.sovettiń xatkeri, Qońırat okruglik bilimlendiriw bóliminiń baslıǵı bolıp jumıs isleydi. Keyinshelik Xojeli okrugı boyınsha bilimlendiriw xalıq komissarlıǵınıń inspektori, «Erkin qaraqalpaq» (házirgi «Erkin Qaraqalpaqstan) gazetasında juwaplı xatker h.t.b. lawazımlarda xızmet etedi. Ol xızmeti dawamında mekteplerdi shólkemlestiriw, olardı sabaqlıqlar menen támiyinlew islerine aktiv aralasadı.

1924 jılı 14-oktyabrde Pútkilrossiya atqarıw komitetiniń qararı menen Qaraqalpaqstan Avtonomiyalı oblastı dúzilip, xalıq xojalıǵınıń kóplegen máseleleriniń biri sıpatında jergilikli mekteplerdi sabaqlıqlar menen támiyinlew máselesi kún tártibine qoyıladı. S.Majitov rus tilin jaqsı bilgenligi ushın 1925 jılı Tashkent qalasına xızmet saparına jiberiledi hám ol tez arada arab háriplerin reformalaw jolı menen qaraqalpaq xalqınıń tariyxında birinshi «Álipbe», «Oqıw kitabı», «Egedeler sawatı» atlı sabaqlıqların jazıp pitkeredi hám basılıp shıǵıwına erisedi.

S.Majitov óziniń bul sabaqlıqların jazıwda didaktika talaplarına muwapıq balalardıń jasın, bilimin esapqa alıw menen birge oqıtıw metodikasında úlken itibar bergenligin kóremiz. Ol 1929-1930 oqıw jılınan baslap mekteplerde sabaqlardıń latin grafikasına ótiwine baylanıslı basqa avtorlar menen birgelikte «Qaraqalpaq álipbesi» (Tórtkúl,1929), «Qaraqalpaq tili sabaqlıǵı» (Tórtkúl,1930), «Qaraqalpaq tiliniń grammatikası» (Moskva,1932), «Qaraqalpaq oblastında

sawatsızlıqtı saplastırıw mektebine baǵdarlama» (Moskva,1931) h.t.b. sabaqlıq hám baǵdarlamalar jazdı.

S.Majitov úlkede birinshilerden bolıp jádid háreketin qollap-quwatladı. Onıń ózi 1912 jılı Qońırat qalasında jańa usıldaǵı jádid mektebin ashtı hám ustazlıq etti. S.Majitovtıń pedagogikalıq pikirleri házirgi dáwir ushında áhmiyetli bolıp, onıń aǵartıwshılıq pikirlerinen úzliksiz bilimlendiriw sistemasında paydalanıw maqsetke muwapıq esaplanadı.

Ózin-ózi tekseriw ushın sawallar xam tapsırmalar:

1. XIX ásirdeń 2 - yarımında Túrkistandaǵı mektep, medreselerdeń jaǵdayı haqqında aytıp berin?
2. Patsha Rossiyasınıń Túrkistandaǵı bilimlendiriw siyasatı haqqında aytıp berin?
3. V.A Nalivkinniń bilimlendiriwdi rawajlandırıwdaǵı xızmetleri qanday?
4. Túrkistanda jádidshilik háreketiniń hám jańa usıl mektepleriniń en jayıwı haqqında aytıp berin?
5. Túrkistanda ashılǵan dáslepki rus mektepleri haqqında nelerdi bilesiz?
6. Jádidshilik háreketi haqqında túsiniginiz?
7. Ismayılbek Gaspıralinniń ómiri hám bilimlendiriwdi reformalaw haqqındaǵı xızmetleri haqqında aytıp berin?
8. «Jádid» sóziniń mánisi neni ańlatadı hám jádidshilik háreketiniń tiykarǵı maqseti ne?
9. Túrkistanda jádidshilik háreketiniń tiykarın salıwshılar kimler bolǵan?
10. Maxmudxoja Behbudiydeń ómiri hám pedagogikalıq xızmetleri haqqında aytıp berin?

11. Munavvar Qari Abdurashidxanovtiń jádidshilik-aǵartıwshılıq xızmetleri haqqında aytıp berin?

12. Abdulla Avloniydiń ómiri hám pedagogikalıq xızmetleri haqqında túsiniǵıńız?

13. Abdiqadir Shakuriydiń tálim-tárbiyanı rawajlandırıw boyınsha xızmetleri haqqında aytıp berin?

14. Seyfulǵabit Majitovtiń Qaraqalpaqstanda bilimlendiriwdi reformalaw boyınsha xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?

15. Qaraqalpaq jazıwına tiykar salǵan birinshi alfavit haqqında túsiniǵıńız?

16. A. Avloniydiń avtorlıǵındaǵı dramalar haqqında aytıp berin?

17. A. Avloniydiń jazǵan sabaqlıqları hám olardıń áhmiyeti haqqında túsiniǵıńız?

18. Maxmudxoja Behbudiydiń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilesiz?

19. M. Behbudiydiń jazǵan sabaqlıqları haqqında aytıp berin?

20. M. Behbudiydiń «Padarkush» saxna shıǵarması qashan jazılǵan hám qaysı jerde jazılǵan?

Ózin-ózi tekseriw ushın testler.

1. Xiywa xanı Feruzdıń pármanı menen Úrgenishte jańa usıldaǵı mekteptiń ashılǵan jılı?

A. 1905 jılı; B. 1904 jılı; C. 1907 jılı; D. 1910 jılı

2. Úrgenishte qızlar mektebi neshinshi jıldan baslap ashılǵan?

A. 1905-1906 jıl; B. 1906-1907 jıl; C. 1907-1908 jıl; D. 1910-1911 jıl

3. Tashkentte dáslepki rus mektebi qashan ashılǵan?

A. 1860 jılı; B. 1866 jılı; C. 1855 jılı; D. 1870 jılı

4. «Jádid» sóziniń maǵanasın korsetiń?

A. Oqımaq; B. Jańalıq; C. Bilim almaq; D. Tárbıyalanbaq

5. Jádidshilik háreketine tiykar salǵan pedagog kim?

A. Maxmudxoja Behbudiy; B. Ismayılbek Gaspıralı; C. Abdulla Avloniy;
D. Munavvar Qarı Abdurashidxanov

6. Jádidshilik usılda ashılǵan jańa mektep qanday usılda tálim bergen?

A. Kórsetpeli; B. Usuli savtiya; C. Ámeliy; D. Teoriyalıq

7. Qaraqalpaq tiliniń birinshi alfaviti qashan dúzilgen?

A. 1927 jılı; B. 1925 jılı; C. 1929 jılı; D. 1936 jılı

8. Qaraqalpaq tiliniń birinshi alfavitin dúziwshi kim?

A. Abdulla Avloniy; B. Seyfulǵabit Majitov; C. Ayapbergen Muwsaev; D.
Qasım Awezov

9. Jádidshiler tárepinen qoyılǵan hám Túrkıstanda teatr ónerine tiykar salǵan dáslepki p'esaniń atamasın tabıń?

A. Tashbalta ashıq; B. Padarkush; C. Layli hám Majnun; D. Maysaranıń
hiylesi

10. A.Avloniy qashan hám qaysı jerde dun'yaǵa kelgen?

A. 1876 jılı Buxarada; B. 1878 jılı Tashkent qalasında; C. 1877 jılı
Gijduvanda; D. 1879 jılı Samarqandta

11. «Tárbıya bizler ushın yaki ómir, yaki ólim máselesidur» degen qatarlardıń avtorı kim?

A. Munavvar Qarı; B. Abdulla Avloniy; C. Ishoqxon Ibrat; D. Abdırauf
Fitrat

12. A.Avloniy bala tarbiyasın qanday bólimlerge bólgen?

- A. Tárbıyanıń zamanı, aqıl tárbıyası, pikir tárbıyası, dene tárbıyası.
- B. Tárbıyanıń zamanı, dene tárbıyası, pikir tárbıyası, ádep-ikramlılıq tárbıyası.
- C. Jaslar tárbıyası, dene tárbıyası, aqıl tárbıyası, ádep-ikramlılıq tárbıyası.
- D. Tárbıyanıń zamanı, dene tárbıyası, kewil tárbıyası, ádep-ikramlılıq tárbıyası

13. «Túrkiy gulistan yaki ádep-ikram» shıǵarması kimniń qálemine tiyisli?

- A. Abdiqadir Shakuriy; B. Abdulla Avloniy; C. Munavvar Qori;
- D. Fayzulla Xojaev

14. A.Avloniyǵa «Miynet qaharmanı» ataǵı qaysı jılı berilgen?

- A. 1924 jılı; B. 1925 jılı; C. 1923 jılı; D. 1927 jılı

15. Seyfulǵabit Majitov qashan tuwılǵan?

- A. 1865 jılı; B. 1867 jılı; C. 1870 jılı; D. 1869 jılı

16. M. Behbudiy qashan hám qay jerde tuwılǵan?

- A. 1874 jılı Buxarada; B. 1874 jılı Samarqandta; C. 1879 jılı Tashkentte;
- D. 1875 jılı Qashǵarda

17. Ismailbek Gaspıraliniń Túrkiстанǵa kelgen jılın kórsetiń?

- A. 1890 jılı; B. 1893 jılı; C. 1895 jılı; D. 1891 jılı

18. M.Behbudiy bilimlendiriw komissarı etip qashan tayınlandı?

- A. 1917 jılı; B. 1918 jılı; C. 1920 jılı; D. 1930 jılı

19. M.Behbudiydiń tárbıyalıq xarakterge iye bolǵan «Padarkush» saxna shıǵarması jazılǵan jıl?

- A. 1910 jılı; B. 1912 jılı; C. 1914 jılı; D. 1917 jılı

7-TEMA. 1924-1991 JILLARDA ÓZBEKSTANDA BİLİMLENDİRİW SİSTEMASI HÁM PEDAGOGIKALÍQ PIKIRLERDİN RAWAJLANÍWÍ

JOBASI:

7.1. 1924-1991-jillarda xalıq bilimlendiriw sisteması hám pedagogika pániniń rawajlanıwı.

7.2. 1924-1991 jillarda hayal-qızlar bilimlendiriwi, kásip-texnikalıq hám joqarı bilimlendiriw sisteması.

7.3. Sıdıq Rajabov, Júmek Orınbaev, Naǵmet Orınbaev hám basqada kórnekli pedagoglardın dóretiwshiligi, pedagogika ilimine qosqan úlesleri

Temaniń maqseti:

1924-1991 jillarda Ózbekstandaǵı bilimlendiriw sisteması haqqında túsiniń beriw.

Temaniń wazıypaları:

-1924-1991-jillarda xalıq bilimlendiriw sisteması hám pedagogika pániniń rawajlanıwı haqqında maǵlıwmat beriw;

- 1924-1991 jillarda hayal-qızlar bilimlendiriwiniń jaǵdayı menen tanıstırıw;

- 1924-1991 jillarda kásip-texnikalıq hám joqarı bilimlendiriw sistemasınıń jaǵdayı haqqında maǵlıwmat beriw;

- Sıdıq Rajapov, Júmek Orınbaev, Óserbay Álewov hám basqada kórnekli pedagoglardın dóretiwshiligi, pedagogika ilimine qosqan úlesleri boyınsha túsinińler menen bolashaq pedagoglardı tanıstırıw;

Tayanısh túsinińler:

Xalıq bilimlendiriw sisteması, pedagogika ilimi, mektep, joqarǵı oqıw orınları, hayal-qızlar bilimlendiriliwi, kásip-texnikalıq bilimlendiriw, bilimlendiriw tarawı boyınsha qabıl etilgen qararlar, sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, pedagogika tarawındaqı ózgerisler, kórnekli pedagog-alımlardıń dóretiwshiligi hám tarawdı rawajlandırıwdaǵı xızmetleri.

Temaniń mazmunı:

7.1. 1924-1991-jillarda xalıq bilimlendiriw sisteması hám pedagogika pániniń rawajlanıwı.

1924-jılı ámelge asırılğan milliy mámleketlik shegaralanıw nátiyjesinde úlkemiz kartası qayta dúzildi. Buringı Sovet hákimiyatı jıllarında kommunistlik partiya basshılıǵında respublikada ádalatcız milliy siyasat ámelge asırıldı.

Revolyuciyadan sońǵı dáslepki kúnlerden baslap mámlekette bir tárepleme mádeniy revolyuciyanıń ámelge asırılıwına ayırıqsha itibar berildi. Mekteplerdegi oqıw-tárbiya jumıslarınıń mazmunı ózgerdi.

Dinge itibar berilmedi. Tarix sabaqlarında waqıyalar buzıp kórsetildi. Ádebiyat sabaqlarında bolsa kóbirek rus jazıwshılarınıń shıǵarmaları menen tanıstırıwǵa itibar qaratıldı.

Pedagogika pánin qalıplestiriwde rus pedagoglarınıń shıǵarmalarınan ónimli paydalanıp shıǵarmalar dóretiwge kúsh salındı. Nátiyjede ózbek pedagogikası qiyalıy pánge aylanıp ketti.

«Ózbekstan (Qaraqalpaqstan) tarixi» negizinde «SSSR tarixi» sabaqlıǵınıń qosımshası sıpatında ǵana paydalanıldı. Degen menen, xalıq bilimlendiriwin rawajlandırıw hám hárbir millettiń óz ana tilinde, birlesken miynet politexnikalıq mekteplerinde oqıp bilim alıw, bunıń ushın sol mekteplerdi ashiw hámde tálimdi jámiyetlik-paydali miynet penen baylanistiriw, oqitiwshi kadrlardi tayarlaw, mektep sabaqlıqlari, oqıw qollanbaların jaratiw barisındaǵı isler hawıj aldı. Tálim-tárbiya processin jaqsılawǵa tiykar jaratpaqshi bolindi.

Jámiyetlik pánlerdi oqitiwda da ayırıqsha ózgerisler juz berdi. Siyasiy ekonomika, revolyucion hárezketler hám socializm tariyxin úyreniwge keń jol ashildi.

Respublikani ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy tárepten kóteriw ushin balalar hám óspirimlerge uliwma bilim beriwdi tezirek ámelge asiriw maqsetinde

1930-jıl 14 avgustta SSSR oraylıq atqariw komiteti hám xalıq komissarlar Soveti tárepinen «Uliwma májburiy baslangısh tálim haqqında» qarar qabil etildi.

Qararda: 1) 8-10 jasqa shekem bolǵan balalar 2 basqishli mekteptiń tolıq kursin ótiwi ámelge asirilsin.

2) 11 jastan 15 jasqa shekem bolǵan balalardi májburiy oqitiw ámelge asirilsin.

3) sanaat qalalarında, fabrika-zavod jaylasqan rayonlarda balalardıń 7 jıllıq mektep kóleminde uliwma májburiy bilim alıwına mumkinshilikler jaratılsın dep kórsetildi.

Oktyabr` revolyuciyası pedagogika pánine jańa ideyalardi jaratiwǵa alıp keldi. Bul dáwirde pedagogika pánı sinap kórmegen dárejede, júdá qiyin joldan bardı. Sovet dúzimi hám socialistlik jámiyet dushpanlarǵa qarsı gúres alıp bariwǵa shaqırdı: tárbiyanıń mazmunı sol dáwir talabınan kelip shıqqan halda marksistlik metodologiya tiykarında túsindirildi hám sol tiykarda pedagogikaniń jańa koncepciyası islep shıǵıldı. Bul koncepciyada tárbiya balalardıń turmisin, olardıń hár qiyli iskerligin jolǵa qoyıw, jas áwladtı ekonomikalıq qatnasıqlar sistemasına qatnasıtırwıdan ibarat boldı.

XV1- XVII hám XVIII partiya s`ezdleriniń hámde VKP(b) Oraylıq Komiteti hám Sovet húkimetiniń 30-jıllardaǵı mektep haqqındaǵı qararlari mekteplerde tálim-tárbiya isin jaqsılawǵa qaratıldı. Pedagogika teoriyasın jana ideologiya tiykarında úyreniwge ayrıqsha itibar berildi. Nátiyjede pedagogika pániniń jankúyerleri mekteplerdiń aldıńǵı tájiriybelerin úyrenip, onı uliwmalastiriw processinde qatar sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaların jarattı.

Máselen, 1932-jilda A.Afrikanov hám P. Gruzov avtorlıǵında «Pedagogika» sabaqlıǵı, 1934 jilda M.M. Pistraktıń pedagogika oqıw orınlari ushin jazǵan sabaqlıqlari h.t.b.dı aytıp ótiw múmkin. Bul sabaqlıqlarda mektep jasındaǵı balalarǵa tálim hám tárbiya beriw máselelerine úlken áhmiyet berilip, olardi Sovet

watan súyiwshiligi hám internacionalizmi ruwhinda tárbiyalawǵa, sanali tártip, dosliq, balalar jámaátin qáliplestiriwge, komsomol hám pioner shólkemleriniń is mazmunin jámiyet talabına sáykeslestiriwge baǵdarlanıwdı baslı maqset etip aldı. Tálim teoriyasınıń belgili máselelerin keńeytiw maqsetinde tálimde teoriyanıń ámeliyat penen baylanista alıp bariliwin támiynlewge, oqıwshılardıń jas ózgesheliklerin esapqa alıw, tálimge qoyılatuǵın didaktikalıq talaplarǵa itibar kúsheytildi.

Oktyabr` awdarispaǵı ózbek hám qaraqalpaq xalqınıń táǵdirinde jańa awır dáwirdiń baslanıwı boldı. Haqıyqatında da, bul jańalıq dáslebinde xalıq arasında sawatcızlıqtı saplastiriw, ekonomikani kóteriw, mádeniy sharayatti jaqsılaw siyaqlıday bolıp kórindi.

Bul dúzim ózin hár bir millettiń tariyxiy ótmish belgilerin, turmis sharayatların, onıń mádeniy rawajlanıw dárejesin sol rawajlanıwdıń talapları hám keleshek rawajlanıw dárejesin esapqa almaqshıday bolıp kórindi. Sonıń ushin da, Ózbekstanda tek ǵana mektepler emes, bálki joqarı hám orta arnawlı pedagogikalıq mekteplerdiń qurılısı sol maqsetten kelip shıqqan halda ámelge asırıldı. Nátiyjede, rus hám basqa tuwısqan xalıqlardıń járdemi menen Ózbekstanda jańa ideologiya tiykarında tárbiyalanǵan joqarı maman, oqıtıwshılar otryadı shólkemlesti.

Ózbekstan Kompartiyasınıń V s`ezdınan keyin VKP(b) XY1s`ezdınan soń, «Uliwmalıq májburiy baslanǵısh tálim haqqında» qabil qillingan qarar tiykarında mektep isi tez rawajlanıp bardı. 1935 jıl yanvar`da bolıp ótken Ózbekistan SSRi V s`ezdinde Respublikada jeti jıllıq tálimdi ámelge asiriw hám orta maǵlıwmat beriwdiń anıq dásturi belgilep qoyıldı.

Birinshi hám ekinshi bes jıllıqlar dáwirinde mektep qurılısınıń kúsheyiwi, ulıwma májburiy tálimniń ámelge asırılıwı hám orta tálimniń jáne de keńeye baslawı sebepli xalıq aǵartıwshılıq islerine ajratılatuǵın qarjılar bir qansha kóbeydi.

1938 jil 20 avgustta aldinǵı oqitiwshilardin sleti ótkerildi. Sletta oqitiwshilardin ideyaliq-siyasiy tárbiyasın jaqsılaw, ózbek mekteplerinde rus tilin tereń úyretiw haqqında máseleler kórildi.

Bilimlendiriw tarawın «klasslıq dushpan»lardan tazalaw maqsetinde arnawlı qararlarda qabıllandı. Máselen, VKP (b) OK Orta Aziya byurosı 1933 jıl 27 martta muǵallım kadrlar qatarın tazalaw haqqında qarar qabıllaydı hám onıń nátiyjesinde bar bolǵan, jumıs islep atırǵan 700 muǵallımnen tek ǵana 120 sı mekteplerde islewge ılayıq dep tabıladı. Bunday «tazalaw»daǵı maqset bilim dárejesi pás bolǵan adamlar arasınan shıqqan adamlardı tańlap alıp, olardı muǵallım retinde paydalanıw, sawatlılardı jaqınlatpaw edi.

Jánede, burınǵı SSSR OK hám XKKniń 1929 jıl 7 avgust qararına tiykarlanıp arab álipbesi ornına latin álipbesi qabıllandı. Arab jazıwınıń latinlastırılıwı dinge qarsı islengen háreketlerdin biri edi. Nátiyjede Shıǵıs xalqları tariyxı hám mádeniyatın ózinde jámlegen arab jazıwındaǵı qımbatlı dereklerden Ózbekstan xalqı ayrıldı. Sol waqıttaǵı filolog alım Ğazı Alım Yunusov hám basqalar bunı bilimsizlik dep bahaladı.

1940 jıldın may ayında Ózbekstanda «Ózbek jazıwın latinlastırılǵan alfavitten rus grafikası tiykarındaǵı jańa ózbek alfavitrine ótkeriw» haqqında Qarar qabıllandı. Usınday siyasatlar sebepli ózbek xalqı óz tariyxı, milliy úrp-ádet dástúrleri, qádriyatların biliw hám úyreniw imkáníyatlarınan ayrıldı. Millettiń taǵdiri, bilimlendiriwdi rawajlandırıwdı maqset etken Abdurauf Fitrat, Munavvar Qarı Abdurashidxanov, Elbek, Atajan Hoshimov, Shokir Sulaymon, Cholpan, Abdulla Qadiriý óltirildi. Usman Nasır, Batu, qaraqalpaqstan úlkesinen Allayar Dosnazarov, Qasım Áwezov, Izbasar Fazılov, Oraz Ermanov, Sefulǵabit Májitov, Ibrayım Bekimbetov hám basqalar usı siyasatqa tiykarlanǵan repressiyanıń qurbanları boldı.

1940-jılı Tashkentte respublika oqıtıwshılarınıń 1-s`ezdi bolıp ótti. S`ezdge respublikamız oqıtıwshıları atınan 1348 delegat qatnastı. S`ezde respublika mekteplerinde tálim hám tárbiya islerin jáne de jaqsılaw máselesi hár tárepleme talqılandı. S`ezd delegatlar aldına oqıw-tárbiya isleri menen baylanıslı bolǵan bir qatar áhmiyetli máseleler qoyıldı.

Ózbekstan KP (b) Oraylıq Komiteti hám respublika Sovnarkomınıń 1939-jıl 10-iyuldaǵı májburiy orta tálimdi ámelge asırıw hám xalıq bilimlendiriwin rawajlandırıw barısında shıǵarǵan qararı s`ezd isiniń tiykarǵı mazmunın quradı. Hár jılı oqıtıwshılardıń avgust konferenciyası ótkerilip turıldı.

Mekteplerde oqıw- tárbiya islerin jáne de jaqsılawda «Pedagogikalıq keńeslerdiń» áhmiyeti úlken edi. Sol maqsette tómendegi buyırıq shıǵarıldı.

1) Hár bir klassta oqıw-tárbiya isleriniń barısı hám tártiptiń qay awhalda ekenligi haqqında klass basshılarınıń esabatı.

2) Tárbiyalıq islerdi sherek aqırında talıqlap barıw, jıl dawamında sınav imtixanına tayarlanıp, imtixan juwmaqları tiykarında mektepti tamamlǵanı haqqında guwahnamalar beriw x.t.b.

Uzaq tariyxqa iye bolǵan ózbek xalqı jámiyetlik-siyasiy, diniy tosqınlıqlarǵa qaramay, Oraylıq Aziyadaǵı basqa xalıqlar kibi aldınǵı pikir iyelerin, ullı alımlardı jetkerip shıǵardı.

Ulıwma Oraylıq Aziyada Oktyabr` revolyuciyasına shekem bir neshe túrdegi mektepler bar edi. Olar:

1. Musilman diniy mektepleri:

a) eski mektep, b) qarıxana, v) medrese.

2. Rus mektepleri:

a) ulıwma bilim beriwshi mektepleri, b) kásip mektepleri, v) rus- tuzem mektepleri, g) rus tilin úyretiwshi mektepler.

3. Jańa usıl mektepleri.

Uris jılları barlıq tarawlar kibi xalıq bilimlendiriw tarawında da ózine say qıyınshılıqlar boldı. Bul jaǵday bilimlendiriw tarawında tájiriyebeı oqıtıwshılardıń

armiya qatarına shaqırılıwı, ayırım mektep orınların gospitalerge aylandırılıwı x.t.b. sebeplerden ibarat boldı.

Urıs dáwirinde mektep-internatlardıń tarmaǵı keńeytirildi. Mámleket urıs jaǵdayında bolıwına qaramastan jeti jıllıq hám tolıq orta mektepler sanı ósti. Ózbekstanda jeti jıllıq mektepler 224 ke, orta mektepler 375 ke kóbeydi.

Ekinshi jer júzlik urıs jıllarında, ayırıqsha xalıq tálimin jáne de rawajlandırıw jańa insandı kámal taptırıwda jaslardı insanpárwarlıq ideyaları, watanpárwarlıq ruwxında tárbiyalaw isi jeńistiń áhmiyetli usıllarınan bolıp qaldı.

Bilimlendiriw komissarlıǵı mekteplerde tárbiyalıq islerdi jánede jaqsılawǵa qaratılǵan bir qatar tárbiyalıq áhmiyetke iye ilajlar islep shıqtı.

«Mekteplerde tártip-intizamdı bekkemlew», «baslanǵısh tolıqsız orta hám orta mekteplerde pedagogikalıq keńeslerdiń jaǵdayı», «Ata-analar komiteti isin jolǵa qoyıw», «Awıl jasları ushın keshki mektepler» x.t.b. metodikalıq kórsetpeler jaratıldı.

1941-jılda Ózbekstanda jeti jıllıq mektepler sanı 100ge kóbeydi. Urıs jılları mektep aldında turǵan eń áhmiyetli wazıypalardan biri hár bir oqıwshıǵa kommunistilik ádep-ikramlılıq normaların sińdirip barıw menen birge olardı joqarı mamanlıq ruxında tárbiyalawdan ibarat boldı. Mektepler aldında turǵan tárbiyalıq máselelerdi orınlawda bir qatar tárbiyalıq isler ámelge asırılıwı áhmiyetli esaplandı. Ásirese:

- 1) Mektep jasındaǵı balalardı ulıwma tálimge tartıw isin dawam ettiriw.
- 2) Oqıw-tárbiya islerin qayta qurıw hám sıpatın jaqsılaw, pán tiykarların joqarı siyasıy-ideyalıq dárejede oqıtıw, oqıwshılardıǵa zárúrli dene tárbiyasın beriw, jaslardı jámiyetlik- paydalı islerge qatnastırıw.
- 3) Xalıq arasında siyasıy aǵartıw islerin alıp barıw.

Urıstan keyingi jıllarda mekteplerdegi tálim mazmunı hám oqıtıw usılları túpten ózgerdi.

1946-48 jillarda partiyanıń ideologiya máselelerine qaray bir qatar qararlar qabıl etildi.

1951-55 jıllarǵa belgilengen besinshi bes jıllıq rejede politexnika tálimine ulken orın berildi. Oqıwshılardıń politexnikalıq bilim beriwde tereńlestiriw maqsetinde 1954-55 jıllardan baslap RSFSR mekteptelerinde jańa oqıw dásturi járiyalandı hám bul dástur boyınsha 1-1V klasslarǵa miynet sabaqları kiritildi, V-VII klasslarda ustaxanalarda hám oqıw tájiriybe maydanlarında ámeliy shınıǵıwlar, VIII-X klasslarda mashinasazlıq, elektronikaǵa tiyisli praktikumlar ótkerildi. Oqıtıwshılardıń ilimiy hám arnawlı tayarlıǵına bolǵan talaptıń ósiwine baylanıslı 1952 jıldan baslap oqıtıwshılar institutları pedagogika institutlarına aylandırıldı.

SSSR Joqarı Keńesi «Xalıq tálimi haqqında nızamdı» tastıyıqladı hám 1974 jıl 1 yanvardan baslap ámelge asırıw haqqında qarar qabıl etti.

Baslanǵısh mekteplerde tórt jıllıq baslanǵısh tálimnen úsh jıllıq baslanǵısh tálimge ótiw ámelge asırıldı.

Tolıqsız jeti jıllıq orta mektep shólkemlestirilip, ulıwma májburiy segiz jıllıq mektepti tamamlanǵan oqıwshılar tómendegi oqıw orınlarında oqıwı múmkin edi. Olar: 1) Tolıq ulıwma tálim orta mektepleri (IX-X klasslar) 2) oqıw múddeti úsh-tórt jıllıq bolǵan texnikumlarda 3) professional hám ulıwma tálimdi birgelikte beretuǵın professional-texnika ilim orınları 4) ishshı hám awıl jasları mektepleri.

Oqıwshılardıń jámiyetlik-paydalı miyneti máselesinde bir qatar ilim- izertlew jumısları alıp barıldı. Bir qatar pedagogika tariyxı hám teoriyasına tiyisli monografiya, qollanbalar jaratıldı. Ilimpazlardan N.K.Goncharov, I.A.Kayrov, I.T.Ogorodnikov, P.N. Shimbirev, Lunacharskiyler sabaqlıqlar jarattı.

Uris jıllarında áskeriy-fizkul'tura sabaqlarınıń saatları kóbeydi. Ol I-klasstan baslap ótile basladı.

Urıstıń dáslepki kúnlerinen baslap Ózbekstanǵa kóplep jas balalar hám úlkenler evakuaciyalandı. 1942 jılı evakuaciya qılınǵanlar sanı 716 mıńǵa jetti.

1943 jılı Ózbekstanda 154 balalar uyi bar edi. Ol 1945 jılğa kelip 242 ge, ondağı tárbiyalanıwshılar sanı bolsa 31.500 ge jetti.

Respublika boyınsha 1940—1941 oqıw jılında 36267 muǵallimnen 30616 sı qaldı. Frontqa ketken muǵallimlerdiń ornın toltırıw ushın qısqa múddetli muǵallimlerdi tayarlaw kursları ashıldı. 1941 jıldan 1943 jılğa shekem onı 16 mın muǵallim pitkerip shıqtı.

Ózbekstan jergilikli Sovetleri, burıńǵı SSSR XKS kórsetpesine muwapıq 1943 jıldıń 1 yanvarınan baslap 8—10-klass oqıwshıları oqıw ushın haqı tólewden azat etildi.

Klassta qalıwshılar sanı 1946 jılı 37% ti quradı. Ózbekstan tariyxın úyreniwge jámi 52 saat ajratılǵan bolsa, baslawısh mekteplerdegi russ tili sabagına 1600 saat ajratıldı.

1951—55 jılları politexnika tálimine úlken itibar qaratıldı. 1957—58 oqıw jılınan baslap ayırım, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan pedinstitutında respublikamızdıń baslawısh mektepler ushın joqarı maǵlıwmatlı muǵallimler tayarlanıla basladı. Baslawısh mektepler 4 jılıqtan 3 jılıqqa túsirildi.

1959—1975-jıllarda respublikada internat-mektepler, arnawlı mektepler hám kúni uzaytırılǵan mektepler tarmaqları rawajlandırıldı.

70—80-jıllarda Ózbekstan mekteplerinde ahwal sıpat jaǵınan ózgerissiz qaldı. Lekin oqıwshılar sanı artıp bara berdi. Máselen, 1945—46-oqıw jılında jámi 4525 mektep bolıp, olarda 998 mın oqıwshı oqıǵan bolsa, bul kórsetkish 1970—71-oqıw jılına kelip 7072 ge, oqıwshılar sanı bolsa 3 mln.164 mıńa jetti.

1970—1980-jıllarda xalq bilimlendiriwi ushın mámleket tárepinen ajratılǵan ǵárezet 11% ten 8% ke kemeyip ketti.

7.2. 1924-1991 jıllarda hayal-qızlar bilimlendiriwi, kásip-texnikalıq hám joqarı bilimlendiriw sisteması.

Burıngı dáwirlerde jaslardı oqıwǵa tartıw, ásirese qız balalardı mekteplerge oqıwǵa alıp keliw júdá qıyın máselelerdiń biri boldı. Xalıq aǵartıwshılıǵı Komissarlıǵı jergilikli ózgesheliklerdi esapqa alıp, jergilikli milletlerdiń qızları ushın arnawlı mektepler ashıp berdi. Sonday mekteplerdiń biri Tashkent qalasınıń Bes aǵash degen jerinde Zevak (házirgi Birlik) máhállesinde Basharot Jalilova tárepinen shólkemlestirildi. Bul mektepte 22 ózbek qızı oqıp, bilim aldı. 1920 jılı bunday mekteplerdiń Tashkentte 12, Andijanda ekewi ashıldı. Qoqan qalası hám Qoqan uezinde usınday mekteplerde 270 ózbek, 130 qırǵız qızı tálim aldı. Solihaxon Muhammadjonova, Muharrama Qodirova, Gulsim Kopaeva, Fatima Burnasheva, Zebiniso Razzaqova, Zaynab Sadriddinova Mariyam Sharipova hám basqalar olardıń eń birinshi múǵállimleri boldı. Solay etip úlkede hár jılı orta esapta usınday jańa mekteplerden 9 mektep ashıldı. Lekin bul jumıslar úlken qıyınshılıqlar menen alıp barıldı. Bunıń ushın sol dáwirde tálim-tárbiya islerin alıp bargan múǵállim-ustazlardan úlken kúsh, sabır-taqat talap etildi.

Degen menen, diniy kóz-qaraslar, urıs aqibetleri hám basqada sebeplerge baylanıslı ayırım ata-analar tárepinen qız balalardı mektepke jibermey alıp qalıw faktleri kóplep ushırasqanı sır emes. Bul álbette hámmeni ǵalaba sawatlandırıw isine kesent keltirip keldi.

Usı sebeplerdi esapqa ala otırıp, burıngı SSSR Xalq Komissarlar Soveti 1943 jıl iyul’ ayında bir qatar iri qalalarda ul balalar menen qız balalardı bólek oqıtıwdı járiyaladı. Bul is Ózbekstanda 1943 jıl sentyabrde Tashkente, 1 dekabrden baslap — Buxara, Urgench, Fergana hám Margúlunda ámelge asırıldı. Burıngı SSSR Sovnarkomınıń bul reforması respublikamızdaǵı xalıqtıń kópshilik bólegi tárepinen jaqsı kútip alındı. Sebebi bul reforma geypara shańaraqlardıń talaplarına juwap beretuǵın edi. Bazı bir ata-analardıń zorlıǵı menen mektepten shetletilgen qız balalardı mektep qushaǵına qaytarıw múmkinshiligi tuwıldı. Máselen, Tashkent qalasındaǵı 139 mektepte qaytadan mektepke qaytqan qızlardıń esabınan

10-klass qayta shólkemlestirildi. 15-, 123-mekteplerde joqargı klasslarda oqıwshı qızlardıń sanı bir qansha astı.

Sol dáwirdegi ata-analar menen sáwbetleskende múǵállimlerdiń eske túsiriwlerine göre olar qızların úlken kewli tolıwshılıq penen mektepke jiberiwge razı bolǵanlıqların bildirgen. Reforma ózbek mekteplerinde oqıwshılar kontingentin asırıwǵa úlken járdem bergenligin esapqa ala otırıp, Ózbekstan xalıq aǵartıw ministrligi 1944 jıl 1 sentyabrden baslap jánede tórt qalada (Andijan, Namangan, Samarqand, Qoqand) qız balalardı ul balalardan ajıratıp oqıtıwdı jobalastırdı.

Respublikalıq kólemde tárbiyalıq islerdi jánede janlandırıw oqıwshılar jámáátlerin shólkemlestiriwdi, olardıń jumısına pedagogikalıq basshılıqtı jánede kúsheytiwdi talap etti. Usılardı esapqa alıp Ózbekstan xalıq bilimlendiriwi ministrligi Ózbekstannıń burınǵı Kompartiyası Oraylıq Komiteti hám respublika húkimetiniń qararların turmısqa engiziw maqsetinde ekinshi bes jılıqta joqarı hám orta arnawlı pedagogikalıq oqıw orınlarınıń tarmaǵın keńeytti. 1933-1937 jıllarǵa kelip respublikada 26 pedagogikalıq texnikumlar, 5 rabfak, Orta Aziya mámleketlik universiteti, A. Nawayı atındaǵı Samarqand mámleketlik universiteti, Tashkent, Fergana hám Buxara pedagogikalıq institutları jumıs isledi hám jetik qániygeliklerge iye múǵállimlerdi tayarlap berdi.

Jas oqıtıwshılarǵa járdem beriw, olardıń qániygeligin jetilistiriw maqsetinde 1930 jılı ashılǵan Respublika baslawısh mektep múǵállimleriniń bilimin jetilistiriw institutı 1933 jılǵa kelip qayta shólkemlestirilip, Xalıq bilimlendiriw xızmetkerleriniń qániygeligin asırıw institutına aylandırıldı. Sonday aq 30 jıllarda kóplegen qala hám rayon oraylarında pedagogikalıq kabinetler shólkemlestirildi.

1995 jıllarǵa kelip Ózbekstanda 55 joqarı oqıw ornı bolıp, sonıń ishinde 16 universitet, 7 medicina, 6 pedagogika, 4 awıl xojalıǵı, 3 mádeniyat, 1 temir jol, 1

baylanis hám basqada tarawlar boyınsha institutlar jumıs isledi. Olarda bir oqıw jılında jámi 317 mıń student tálim aldı.

7.3. Sıdıq Rajabov, Júmek Orınbaev, Naǵmet Orınbaev hám basqada kórnekli pedagoglardıń dóretiwshiligi, pedagogika ilimine qosqan úlesleri

Sıdıq Rajabov (1910—1993) Respublikamızda xalq bilimlendiriwiniń, pedagogika iliminiń rawajlanıwına ayrıqsha úles qosqan, dáslepki pedagogika ilimleriniń doktorı, professorı hám akademigi.

S.Rajabov 1910-jılı 1-aprelde Qazaqstannıń Awlıe-ata (házirgi Jambıl) qalasında tuwılǵan. 1927-jılı Fergana peduchilishesine oqıwǵa kiredi. 1930-jılı onı tamamladı hám Fergana pedinstitutına oqıwǵa kirdi. 1933-jılı pedinstitutıda pitkerip pedagogika kafedrasında assistent wazıypasına jumısqa alınadı.

S.Rajabov Ózbekstan pedagogikalıq ilim-izertlew institutı janındaǵı aspiranturada 1934—37 jılları oqıydı. «XIX ásir hám XX ásir baslarında Buxarada mektep hám bilimlendiriwdiń rawajlanıw ocherki» shıǵarmasın jazıp pitkeredi. 1941-jılda usı temada kandidatlıq dissertaciyasın respublikada birinshi bolıp jaqlap shıǵadı.

S.Rajabov 1942-jılı «Qızıl Ózbekstan» gazetası redaktorınıń orınbasarı etip, 1947-jılı Nizomiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogikalıq institutınıń pedagogika kafedrası baslıǵı etip tayınlanadı. Bul dáwirde onıń «Pedagogikanı oqıtıwdı házirgi zaman ilimi dárejesine kótereyik», «Oqıtıwshılar kásibi haqqında», «Ózbekstanda 25 jıl ishindegi mekteplerdiń rawajlanıwı haqqında», «Pedagogika joqarı oqıw orınları studentleriniń ilimiy-izertlew jumısları haqqında» sıyaqlı jámi 26 ilimiy, ilimiy-massalıq jumısları baspadan shıqtı.

1958-jılı mektepler tariyxına baylanıslı bolǵan «Ózbekstanda sovet mektebi tariyxı» (1917-1947) temasındaǵı doktorlıq dissertaciyasın Ózbekstanda birinshi bolıp jaqlap shıqtı. 1959-jılı burınǵı RSFSR Pedagogika Ilimleri Akademiyasınıń

xabarshı-aǵzası, sońınan akademigi etip saylandı. 1960 jılı oǵan professor ilimiy ataǵı berildi.

1961-jılı Ózbekstan Pedagogika ilimleri ilim-izertlew institutına direktor etip tayınlandı. Basqa bir qatar alımlar menen birgelikte 1962, 1966 jılları baspadan shıqqan “Pedagogika” sabaqlıqlarınıń avtorı boldı.

S. Rajabov tek ǵana basshılıq isler menen bánt bolmasta 1958-1966 jıllar arasında 50 den aslam ilimiy hám oqıw-metodikalıq dóretpeler jazdı.. Olardan «L.N.Tolstoydıń pedagogikalıq xızmeti haqqında», «Pedagogika iliminiń jańa wazıypaları», «Pedagogika teoriiyası hám tariyxına baylanıslı ilimiy-massalıq maqalalar toplamı», «Sabaqta oqıwshılardıń aktivligin asırıw jolları» hám t.b. kóplegen ilimiy basılımlardıń avtorı boldı.

Onıń ilimiy basshılıǵında 1962-jılı 2, 1964-jılı 2, 1965-jılı 3, 1966-jılı 5 adam kandidatlıq hám doktorlıq dissertaciyaların tabıslı jaqlap shıqtı. Olardıń ishinde Qaraqalpaqstandaǵı dáslepki pedagogika ilimleriniń doktorı J.Orınbaev (1967) ta bar edi. 1964 jılı S.Rajabovqa “Ózbekstan Respublikasında xızmet kórsetken ilim ǵayratkeri” húrmetli ataǵı berildi.

S.Rajabov 1966—1990 jıllarda Nizomiy atındaǵı TDPI dıń “Ulıwma pedagogika” kafedrasın basqardı.

Alımnıń 300 ge jaqın ilimiy miynetleri bar. Ol K.Hoshimov penen birge “Ózbekstanda pedagogikalıq pikirler antologiyası”n dúzdi. Ol pedagogika ilimi boyınsha ilimiy dárejeler beriwshi bir neshshe ilimiy qánigelestirilgen keńeslerdiń aǵzası, baslıǵı boldı.

XX ásirdiń 20-jıllarında jadidshilik háreketi tásirinde jergilikli zıyalı qawimniń baslaması hám talap etiwı nátiyjesinde Qaraqalpaqstanda madeniy qurılıs isleri ádewir kólemde júrgizile basladı. Ásirese xalıqtı bilimlendiriw isine, mektep tarawına ayrıqsha dıqqat awdarıldı. Mektepti rawajlandırıw salası kóplegen muǵallım kadrlarǵa bolńan zárúrlikti keltirip shıǵardı. Muǵallım kadrlardı jetilistiriw mámleketlik istin bir shaqabı bolıp, aldına úlken wazıypalar qoyıldı. Usı

maqsette elimizde iri-iri isler júzege asırıla basladı. 1918-jılı Ámiwdarya bóliminiń oblastlıq xalıq tálimi shaqabı dúzildi. VKP(b) OK 1919-jılı 20-dekabr`de 8-50 jas aralıǵında barlıq sawatı joq, bilimsiz adamlardıń xat-sawatın ashıwdı wazıypa etip qoydı 1923-jılı shólkemlestirilgen «Sawatsızlıqtı saplastırıw jámiyeti» (ODN) oblastta ǵana emes al rayon hám awıllarda óz bólimlerine iye boldı.

Sawatsızlar menen shala sawatlılardıń hám jadid mektebin pitkeren ziyalılardıń esabı alındı. Pedagogika ilimiinń ilim sıpatında qalıplesiwinde Qaraqalpaq jasların ǵalaba túrde oraylıq qalalarǵa bilim alıw ushın jiberiw isleri en jaydı. Arab alfavitinen latin alfavitine ótiw iske asırılıdı. Mekteplerde oqıw ana tilinde júrgizildi. Qaraqalpaq baspaxanası uyımlastırılıp, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaların shıǵarıw iske tústi. Muǵallım tayarlaytuǵın qısqa kurslar shólkemlestirildi. Birinshi orta arnawlı oqıw ornı pedagogikalıq texnikum (1934) ashıldı.

Pedagogikalıq kabinetler hám úlgi, súyenish mektepleri tek qalalıq mekteplerde ǵana emes, al awıllıq mekteplerdegi oqıtıwdı jaqsılawǵa, metodikalıq jumislardıń mazmunlasıwına unamlı tásirin tiygizip otırdı. Bul dáwirde úlgi, súyenish mekteplerine alısta jaylasqan awıllıq mekteplerdi qáwendirlikke beriw, bul mekteplerdiń olardaǵı oqıw tárbiya-islerine metodikalıq járdem kórsetip barıw tájriybeleri en jaydırıldı. Usınday ilajlar arqalı da mekteplerde oqıtıw usıllarınıń ilimiy-pedagogikalıq tiykarları shólkemlestirile basladı.

Qaraqalpaqstanda xalıqtıń bala tárbiyalaw dástúrleri, xalıq pedagogıkası shayır-oyshılardıń jaslar tárbiyası jónindegi, oy-pikirleri kóz-qarasları sıpatında dawam etip kelgen tálim-tárbiya máseleleri XX ásirdiń 30-jıllarına kelip arnawlı ilim sıpatında qalıplesip shıqtı hám óz rawajlanıwın taba basladı.

JÚMEK ORINBAEV. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan respublikasında xızmet kórsetken ilim ǵayratkeri, pedagogika ilimleriniń doktorı prof. JumeK Orınbaev ǵárezsiz eller kóleminde keń tanılǵan alımlardıń biri. Ol qaraqalpaq xalqınıń 1810 jıllardan 1970 jılǵa deyingi 160 jıldan artıq bilimlendiriw tariyxınıń

rawajlanıwın izertlegen alım. Onıń ilimiy miynetleri Qaraqalpaqstanda ǵana emes al Orta Aziya xalıqlarınıń madeniyatı hám bilimlendiriwi tariyxında óziniń mazmunlılıǵı menen joqarı dárejede turadı.

Jumek Orınbaev 1906 jılı Qaraqalpaqstan respublikasınıń Shımbay rayonında Usman Yusupov sovxozında Maylı balta awılında orta diyxan shańaraǵında tuwıldı. Awılında baslawısh bilim alǵan Jumek Asqar ulı 1924 jılı altı aylıq qısqa muǵallimlik kurstı pitkergennen keyin, Xalqabattaǵı eki basqıshlı baslawısh mektepke muǵallim bolıp keledi. Ol gezlerde mektepte oqıytuǵın balalar az hám olarǵa kerekli oqıw quralları pútkilley kem edi. Sonlıqtan da jas muǵallim mektepke múmkinshiligi bolǵanınsha kóp bala tartıwdı óz aldına maqset etip qoydı. Miynetkeshler arasında úgit násiyat jumısların júrgizdi. Oqıp bilim alıwdıń áhmiyeti úlken ekenligin turmısımızda sawatlı adamlardıń zárurlıǵın hár tárepleme túsindirdi.

Jumek Orınbaev óziniń teoriyalıq bilimin kóteriw maqsetinde 1925-jılı Tórtkúldegi altı aylıq pedagogikalıq kursta oqıdı hám onı pitkergennen keyin Shımbay qalasındaǵı internattqa baslıq, keyninen «Kommuna» mektebine direktor boldı.

Elde sawatsızlıqtı saplastırıw islerine belsine qatnasa otırıp Jumek Orınbaev 1930-jılı Tashkenttegi SAXİPİ diń rabfagine oqıwǵa kirdi. Bunda ol bilim alıw menen qatar sawatsızlıqtı saplastırıw shtabınıń baslıǵı boldı. Rabfaktı tabıslı tamamlagannan soń oǵan aspiranturaǵa jollama berildi. 1933-34 jılları Moskva qalasındaǵı VAİPİN aspiranturasınıń eki jıllıq tayarlaw bóliminde bilim aldı.

Aspiranturanı tabıslı pitkergennen soń Qaraqalpaqstanǵa ámeliy jumıs islewge kelip, Tórtkúldegi pedtexnikumınıń direktorı hám oqıtıwshısı bolıp bekitildi.

İlimge qızıqqan jas ustaz Jumek Asqar ulı kóp uzamay Moskvaǵa qaytadan barıp, VAİPİN aspiranturasınıń tiykarǵı kursında oqıwın dawam etti. 1939-41 jıllar

aralığında Moskvada RSFSR bilimlendiriw ministirliginiń oqıw-pedagogikalıq baspasında qaraqalpaq mektepleri ushın sabaqlıqlar shıǵarıw boyınsha redaktor bolıp isledi.

Jumek Orınbaev 1941-jılı urıstıń awır gezlerinde birlestirilgen Qaraqalpaq mámleketlik oqıtıwshılar inistitutı hám pedagogikalıq inistitutınıń direktorı bolıp xızmet atqarıp, óziniń barlıq kúsh jigerin joqarı qánigeli, siyasiy jetik muǵallım kadrlar tayarlap jetistiriwge baǵıshladı.

Jumek Orınbaev ilimge degen qızıǵıwshılıǵın hesh páseytpedi. İlim-izertlew jumısına baylanıslı Kazań, Alma-ata, Tashkent, Sankt-Peterburg, Moskva qalalarınıń kitapxanalarında aylap-jıllap kitap ashıp, arxivlerden ózine kerekli materiallardı topladı. Onıń bul miynetleri bosqa ketpedi. Nátiyjede 1950-jılı Moskvada «Qaraqalpaq mektepleriniń revolyutsiyaǵa shekemgi tariyxınıń ocherkleri'» degen temada kandidatlıq dissertatsiyasın tabıslı jaqlap, pedagogika ilimleriniń kandidatı degen ilimiy dárejege miyasar boldı.

Talantlı ilimpaz bunnan keyin Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq inistitutınıń pedagogika kafedrasında aǵa oqıtıwshı, pedagogika kafedrasınıń baslıǵı boldı. «Qaraqalpaq keńes mektebiniń tariyxı» (1917-1930) degen at penen úlken monografiyalıq miynetti baspadan shıǵardı (1966j.) hám usı miyneti menen pedagogika iliminiń doktorı ilimiy dárejesin alıwǵa (1967) miyasar boldı.

Ustaz alım avtonomiyalı respublikamızda pedagog-ilimpaz kadrlardıń kóplep jetilishine barqulla qızıqsındı. Tikkeley prof. Jumek Orınbaevtıń baslaması hám basqarıwında 1967-jılı Nókiste Ózbekstan pedagogikalıq ilim-izertlew institutınıń Qarańalpaqstan filialı ashıldı hám bul filialdıń birinshi direktorı bolıp ózi tayınlandı.

Respublikamızdaǵı eń úlken bilim orayı bolǵan Qaraqalpaq mámleketlik pedinistitutı talantlı jaslardı barqulla ózine tarttı hám 1969-jıldan baslap ómiriniń aqırına shekem ol usı oqıw ornınıń baslawısh bilim beriw metodikası kafedrasınıń basqarıwshısı boldı.

İлимпaz qayda islesede pedagogika iliminiń eń áhmiyetli máselelerine qızǵın aralasıp, ilimiy pikirleri menen ortaqlasıp respublikamızda xalıq bilimlendiriwi tariyxı boyınsha ilimiy jumısların alıp bardı. Ásirese Jumeq Orınbaevtıń dúnya alımlarına órnek bolarlıq «Ocherki istoriy shkólı v Karakalpakistane» (Nókis, «Karakalpakstan» , 1974. 584 bet) kitabı onıń haqıyqıy alım ekenligin dáliylep beriwshi miyneti esaplandı. Alımın bulardan tısqarı: «Hamzanıń Xojeli internatındaǵı pedagogikalıq xızmeti» (Tashkent 1969:), Ocherki po istori narodnogo obrazovaniya v karakalpakii. (Nukus, 1959), Revalyutsiyaǵa shekemgi Qaraqalpaqstan territoriyasındaǵı mekteplerdiń qısqasha tarixı. (Nókis, 1964), t.b. onlaǵan monografiyaları bar.

J.Orınbaev “Qaraqalpaqstanǵa miyneti sińgen ilim ǵayratkeri” (1960) húrmetli ataǵına iye boldı. Al 1967-jılı «Ózbekstanǵa xızmet kórsetken ilim ǵayratkeri» ataǵın aldı.

1973-jılı 30-martta Qaraqalpaqstanda pedagogika ilimin keńnen rawajlandırıwdaǵı tabısları ushın professor J.A.Orınbaev N.K.Krupskaya medalı menen sıylıqlandı.

Shákirtsiz ilimpazdı xalqımız miywasız aǵashqa megzetedı. Jumeq Orınbaev respublikamızda ilimiy kadrlar tayarlawda da kóp xızmet etti. Onıń ilimiy bassılıǵında Shúkirjan Nepesova, Óserbay Álewov, Omar Xojaniyazovlar kandidatlıq dissertatsiyaların tabıslı jaqlap shıqtı.

J.Orınbaev akademik: S.R.Radjabov, A.E.İzmaylov, Ğ.N.Nepesovalar menen sonday-aq belgili alımlar İ.Q.Qadirov, A. R.Seydov, A.N.Sembaev, T.B.Berdievlar menen ilimiy baylanısta, doslıq qatnasta jasadı hám ilimdegi kóp qana mashqalalı máselelerdi oylasıp, bergelikte sheship otırdı.

Ózin-ózi tekseriw ushın sawallar hám tapsırmalar:

1. 1924-1991 jıllarda xalıq bilimlendiriw sistemasınıń jaǵdayı haqqında aytıp berin?

2. 1924-1991 jillarda pedagogika iliminiń rawajlanıwı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Hayal-qızlarǵa bilim beriwdiń jaǵdayı haqqında ayıp berin?
4. 1924-1991 jillarda kásip-texnikalıq tálimniń rawajlanıwı haqqında túsiniǵıńız?
5. 1924-1991 jillarda Joqarı bilimlendiriw sistemasındaǵı ózgerisler haqqında ayıp berin?
6. Sıdıq Rajabovtıń ómiri hám ilimiy-pedagogikalıq xızmetleri haqqında ayıp berin?
7. Júmek Orınbaevtıń ómiri hám ilimiy-pedagogikalıq xızmetleri haqqında ayıp berin?
8. Óserbay Álewovtıń pedagogika ilimin rawajlandırıwǵa qosqan úlesleri haqqında ayıp berin?
9. Júmek Orınbaevtıń doktorlıq dissertaciyasınıń tiykarı bolǵan kólemli shıqarması qalay ataladı?
10. Óserbay Álewovtıń doktorlıq dissertaciyasınıń tiykarı bolǵan monografiyasınıń ataması qanday?
11. 1930-jıl 14-avgustta SSSR Oraylıq Atqarıw Komiteti tárepinen qabıl etilgen «Ulıwma májbúriy baslawısh tálim haqqında»ǵı qararı haqqında túsiniǵıńız?
12. 1984-jılı KPSS Oraylıq Komiteti tárepinen qabıllanǵan, SSSR Joqarǵı Keńesi tárepinen maqullanǵan «Ulıwma orta tálim hám kásip-óner mekteplerin reformalawdıń Tiykargı jónelisleri» atlı qarardıń mazmunı haqqındaǵı túsiniǵıńız?
13. Jeti jıllıq bilimlendiriwge qashan ótildi?
14. Jeti jıllıq bilimlendiriwden segiz jıllıq bilimlendiriwge qashan ótildi?
15. Qashannan baslap múǵállimler tayarlaw institutı pedagogikalıq institutlarǵa aylandırıldı?
16. Ózbekstanda dáslepki pedagogika tarawı boyınsha ilimiy dárejeler beriwshi qániygelestirilgen Ilimiy Keńes qashan dúzilgen?

17. Ekinshi dúnya júzlik urıs jıllarındaǵı Ózbekstanda xalıq bilimlendiriwi tarawındaǵı ózgerisler haqqında aytıp berin?

18. Urıstan keyingi jıllarda Ózbekstanda xalıq bilimlendiriwi tarawında júz bergen ózgerisler haqqında aytıp berin?

19. Urıstan keyingi jılları pedagogika ilimi tarawı boyınsha ilimiy miynetler jaratqan ilimpazlardan kimlerdi bilesiz?

20. Ózbekstanda latın grafikasınan rus grafikasına qashan ótildi?

Ózin-ózi tekseriw ushın testler:

1. «Ulıwma májbúriy baslawısh tálim haqqında»ǵı SSSR Atqarwv Komiteti tárepinen qarar qashan qabıl etildi?

A.1929; B.1930; C.1940; D.1936

2. «Ulıwma májbúriy baslawısh tálim haqqında»ǵı qararda májbúriy tálim neshe jas etip kórsetilgen?

A. 14; B. 15; C. 16; D.12

3. A.Afrikanov hám P.Gruzov avtorlıǵındaǵı «Pedagogika» sabaqlıǵı qashan jariq kórgen?

A. 1931; B. 1932; C. 1935; D.1940

4. «Jeti jıllıq májbúriy tálim haqqındaǵı Ózbekstan SSRı V-s’ezdi qararı qashan qabıl etilgen?

A. 1933; B. 1935; C. 1936; D.1938

5. Ózbekstan múǵállimleriniń I-s’ezdi qashan ótkerildi?

A. 1939; B. 1940; C. 1937; D.1941

6. Ulıwma májbúriy jeti jıllıq bilim beriwge qashan ótildi?

A. 1947; B. 1949; C. 1945; D.1950

7. Internatlar qashannan baslap ashıla basladı?

A. 1955; B. 1956; C. 1957; D. 1954

8. Pedagogikalıq uchilisheler qashannan baslap ashıla basladı?

A. 1954; B. 1953; C. 1957; D. 1960

9. Buringí múǵállimler tayarlaw institutları qaysı jıldan baslap pedagogika institutlarına aylandırıldı?

A. 1950; B. 1952; C. 1954; D.1960

10. Pedagogika institutlarında Baslawısh tálim fakul'tetleri qashannan baslap shólkemlestirile basladı?

A. 1956-1957 oqıw jılınan baslap; B. 1957-1958 oqıw jılınan baslap; C. 1958-1959 oqıw jılınan baslap; D. 1959-1960 oqıw jılınan baslap

11. Qaysı oqıw jılınan baslap buringí jeti jılıq mektepler segiz jılıqqa aylandırıldı?

A. 1961-1962 oqıw jılınan baslap; B. 1962-1963 oqıw jılınan baslap; C. 1964-1965 oqıw jılınan baslap; D. 1965-1966 oqıw jılınan baslap

12. Akademik S.Rajabov qashan tuwılǵan?

A. 1906; B. 1910; C. 1908; D.1912

13. Jaslardı ulıwma orta bilimge ótkeriw isleri qashan juwmaqlandı?

A. 1970; B. 1975; C. 1976; D.1984

14. Ulı Watandarlıq urıs qashan baslandı?

A. 1939 jıl 10 avgustta; B. 1941 jıl 22 iyunda; C. 1940 jıl 22 iyunda; D. 1945 jıl 9 mayda

15. Oqıtıwda bahalawdıń 5 ballıq sistemasına qashannan baslap ótildi?

A. 1940; B. 1944; C. 1942; D. 1943

16. Ózbekstanda latin grafikasında rus grafikasına qashan ótildi?

A. 1939; B. 1940; C. 1942; D. 1932

17. Arab alfavitinen latin alfavitine ótilgen jıl?

A. 1927; B. 1929; C. 1930; D.1926

18. «Ulıwma májbúriy baslawısh tálim haqqında»ǵı qarar qashan qabıl etildi?

A.1929; B. 1930; C. 1932; D.1933

19. S.Majitov tárepinen qaraqalpaq alfavitinde jazılǵan birinshi «Álipbe» kitabı qashan jariq kórgen?

A.1927; B. 1925; C. 1929; D.1941

20. Nókis mámleketlik pedagogika institutı qashan shólkemlestirilgen?

A.1932; B. 1934; C. 1937; D.1940

21. «XXI ásirdeń belgili alımı» (London 2001) sertifikatın alıwǵa miyasar bolǵan pedagog-ilimpaz tómendegilerdeń qaysı biri?

A. S.Rajabov; B. Ó.Álewov; C. J.Orınbaev; D. S.Májitov

8-TEMA. ĞÁREZSIZ ÓZBEKSTANDA BILIMLENDIRIW SISTEMASI. ĞÁREZSIZLIK JILLARINDA PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDIN RAWAJLANIWI

JOBASI:

8.1. Ğárezsiz Ózbekstanda bilimlendiriw tarawında ámelge asırılıp atırǵan reformalar, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarında tálim-tárbiya máseleleriniń sáwleleniwi.

8.2. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam hám «Kadrlar tayarlawdın Milliy baǵdarlaması»-Respublikamızda tálim-tárbiyanı shólkemlestiriw hám kadrlar tayarlawdın huqıqıy tiykarı sıpatında.

8.3. Ğárezsizlik jıllarında pedagogikalıq pikirler rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Kárimovtıń shıǵarmalarında joqarı mánawiyatlı shaxstı qalıplestiriwge baylanıslı konceptual pikirlerdeń bayan etiliwi.

8.4. **Ğárezsizlik jıllarında pedagogikalıq pikirlerdeń rawajlanıwı**

8.5. Ózbekstan Respublikasınıń jánede rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarǵa mólsherlengen «Háreketler strategiyası»nda tálim-tárbiya máseleleri.

Temanıń maqseti: Ğárezsizlik jıllarında Ózbekstanda bilimlendiriw sisteması hám innovaciyalıq-pedagogikalıq pikirlerdeń rawajlanıwı haqqında bilim beriw.

Temaniń wazıypaları:

- Ğárezsiz Ózbekstanda bilimlendiriw tarawında ámelge asırılıp atırğan reformalar, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarında tálim-tárbiya máseleleriniń sáwleleniwi haqqında túsinik beriw;
- «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam hám «Kadrlar tayarlawdın Milliy baǵdarlaması»- tálim-tárbiyanı shólkemlestiriw hám kadrlar tayarlawdın huqıqıy tiykarı ekenligin túsindiriwi;
- Ğárezsizlik jıllarında pedagogikalıq pikirler rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları, birinshi Prezident I.A.Kárimovtıń shıǵarmalarında joqarı mánawiyatlı shaxstı qalıplestiriwge baylanıslı konseptual pikirlerdiń mazmun-mánisi haqqında maǵlıwmat beriw;
- Ózbekstan Respublikasınıń rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarǵa mólsherlengen «Háreketler strategiyası»nda tálim-tárbiya máseleleri haqqında túsinik beriw;

Tayanış túsinikler: Ğárezsiz Ózbekstan, tálim-tárbiya, reformalar, konseptual pikirler, innovaciyalıq-pedagogikalıq pikirler, «Háreketler strategiyası», Milliy baǵdarlama, Bilimlendiriw haqqında Nızam, Konstituciya, huqıqıy tiykar, mektep bilimlendiriwi, Mámleketlik bilimlendiriw standartı.

Temaniń mazmunı:

8.1. Ğárezsiz Ózbekstanda bilimlendiriw tarawında ámelge asırılıp atırğan reformalar, Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarında tálim-tárbiya máseleleriniń sáwleleniwi.

Ózbekstanda 1991 jıldıń 31 avgustı tariyx jılhamalarına altın háripler menen jazıladı. Sebebi tek ǵana ǵárezsizliktiń sharapatı menen jergilikli xalıqlardıń ásirler dawamındaǵı erkin hám ǵárezsiz, teńler ishinde teń bolıp jasaw ármanı iske astı. Biraq kóp jıllar dawamında burınǵı sovet respublikaları hám úlkelerde hámme

ushın birdey bolǵan pedagogikalıq sistema húkimranlıq etip, bilimlendiriw procesi Oraydan jiberilgen sabaqlıq hám kórsetpeler, oqıw rejeleri, baǵdarlamalar tiykarında shólkemlestirildi. Ana tili, watan tariyxı, geografiyası, milliy úrp-ádet hám dástúrler sırtta qalıp, ata-babalar ótmishinen biyxabar oqıtıldı.

Ǵárezsizlikke erisilgennen keyin pedagogikamız tariyxında uzaq waqıt qadaǵan etilgen, dıqqat-itibardan shette qalǵan milliy miyrasqa qızıǵıwshılıq arttı. Olardaǵı aldınǵı pedagogikalıq pikirler tálim-tárbiya processine engizile basladı. Jańa sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları payda bola basladı, olardı jazıwda tariyxıy hújjetlerden, milliy-mádeniy, triyxıy ádebiyatlardan keń paydalanılmaqta.

1992 jılı 8 dekabr' kúni on ekinshi shaqırıq Ózbekstan Respublikası Oliy Májilisiniń on birinshi sessiyasında Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń qabıl etiliwi xalqımızdın ásirler dawamındaǵı arızıw-úmitlerin júzege shıǵarıwda úlken áhmiyetke iye boldı.

1992 jıl 2 iyulda ǵárezsizlikten keyingi birinshi «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Ózbekstan Respublikası Nızamı qabıl etildi (Aldın SSSR dáwirinde 1930, 1949, 1958, 1973, 1984 jılları qabıl etilgen edi). Bul nızam sol jılı qabıl etilgen «Ulıwma orta bilim beriw mektebi haqqına»ǵı Reje menen birgelikte elimizdeki júrgizilip atırǵan tariyxıy reformalar mazmunınan kelip shıǵıp bir qansha zamanagóy jańa principiardi basshılıqqa aldı hám tálim-tárbiya processinde úlken ózgerislerdin ámelge asıwına tiykar boldı.

Degen menen mámlekettegi siyasiy-ekonomikalıq, sociallıq-mádeniy rawajlanıwlar bilimlendiriw tarawında bir qansha óz sheshimin kútip turǵan máselelerdin bar ekenligin kórsetti. Atap aytqanda shaxs, mámleket hám jámiyet mápleri menen kadrlar tayarlaw sisteması arasındaǵı muwapıqlıqtın bolmawı, oqıwshılardıń máplerin qorǵaytuǵın hám múmkinshiliklerin esapqa alatuǵın mámleketlik ólshemlerdin bolmawı, tálim-tárbiya processinde oqıwshılardıń erkin pikirlewge úyretilmewi, tálimniń úzliksizliginiń támiyinlenbegenligi, 9- hám 11-klass pitkeriwshileriniń kópshiliginiń oqıw yaki jumıs penen támiyinlnbegenligi

hám t.b. bilimlendiriw hám kadrlar tayarlaw sistemasında túpkilikli ózgerislerdin ámelge asırılıwın talap etti.

Nátıyjede 1997 jılı 29 avgustta Oliy Májilistiń 9 sessiyasında jańa redakciyadaǵı Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı hám sol Nızam tiykarında islep shıǵılǵan Kadrlar tayarlawdın Milliy baǵdarlaması qabıl etildi. Usı Nızamǵa muwapıq 1997 jıldın 15 dekabrinde Joqarǵı Keńestiń on birinshi shaqırıq on úshinshi sessiyasında Qaraqalpaqstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı qabıllandı.

Jańa Nızam hám Kadrlar tayarlawdın Milliy baǵdarlamasında kadrlar tayarlaw sistemasında, elimizdin bilimlendiriw tarawında bir qansha túpkilikli ózgerislerdi engiziw kózde tutılǵan. Atap aytqanda, bilimlendiriw tarawında mámleketlik siyasattın tiykarǵı principi jańalandı, Mámleketlik bilimlendiriw standartları engizildi, jańa tiptegi oqıw orınları bolǵan-kásip-óner kolledjleri menen akademiyalıq liceylerdi shólkemlestiriw kózde tutıldı, joqarı bilimlendiriw sistemasında bakalavriat hám magistratura basqışları payda boldı, bilimlendiriwdin túrleri, Kadrlar tayarlawdın Milliy baǵdarlamasınıń ámelge asırılıw basqışları belgilendi, kadrlar tayarlawdın Milliy modeli islep shıǵıldı, oqıw orınlarınıń materiallıq-texnikalıq bazaların bekkemlew, jańa áwlad sabaqlıq hám oqıw ádebiyatların jaratıw hám t.b. kózde tutıldı.

Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 1998 jılı 13 maydaǵı qararı menen «Ózbekstan Respublikasında ulıwma orta bilimdi shólkemlestiriw haqqına»ǵı, 1999 jıl 16 avgusttaǵı «Ulıwma orta bilimniń mámleketlik bilimlendiriw standartın tastıyıqlaw haqqında»ǵı qararları, Ózbekstan Prezidentiniń 2006 jıl 31 maydaǵı «Ulıwma bilim beriw mektepleri oqıwshıların sabaqlıqlar menen támiyinlew sistemasın jetilistiriw boyınsha qosımsha ilájlar haqqında»ǵı qararı, 2004 jıl 21 maydaǵı «2004-2009 jıllarda mektep bilimlendiriwin rawajlandırıwdın mámleketlik baǵdarlaması haqqında»ǵı

Prezident Pármanı hám t.b. huqıqıy normativ hújjetler qabıl etildi. Jańadan Ózbekstan Respublikası Mektepke shekemgi bilimlendiriw ministrligi shólkemlestirildi.

Ásirese Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 jıl 7 fevralda qabıl etilgen PF-4947 sanlı «2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasınıń jánede rawajlandırıwdıń tiykarǵı baǵdarları boyınsha Háreketler strategiyası» atlı Pármanında tálim-tárbiya sistemasın bunnanda bılay rawajlandırıw baǵdarında júdá úlken wazıypalar belgilengen.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstanda bilimlendiriw sisteması Respublikamız Konstituciyası, Prezident Pármanları, húkimet qararları, bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamlar, kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması tiykarında dúzildi hám basqarıldı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarınıń tiyislisinshe 41- hám 39-stat'yalarında «Hár bir adam bilim alıw huqıqına iye. Biypul ulıwma orta tálim alıwǵa mámleket tárepinen kepillik beriledi, mektep jumısları mámleket qadaǵalawında boladı» dep kórsetilgen. Sonday aq Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń 64 stat'yasında «Mámleket hám jámiyet jetim balalardı hám ata-analarınıń ǵamqorlıǵınan ayrılgan balalardı baǵıw, tárbiyalaw hám oqıtıwdı támiyinleydi» dep kórsetilgen.

«Bilimlendiriw haqqında» Nızamnıń 4-stat'yasında jınısı, tili, jası, rasası, xızmet túri, sociallıq jaǵdayı, jasaw ornı, aymaqta qansha waqt jasaǵanlıǵınan biyǵárez, hár bir puqaraǵa bilim alıwda teń huqıqlar kepillikleri támiyinlenetuǵınlıǵı ayılǵan.

Bunıń ushın Respublikamızda mámleketlik hám mámleketlik emes oqıw-tárbiya orınları shólkemlestirilgen. Hár bir puqaranıń ózi qálegen oqıw ornında, pulsız yamasa shártnamalı baslamalarda tolemlı oqıwına huqıq beriledi. Kelesi basqıshtaǵı oqıw orınlarına kiredi bilimlendiriw mákemeleriniń barlıq túrlerin pitkeriwshilerdiń teń huqıqlıǵı saqlanadı. Óz betinshe oqıp bilim alǵan puqaralardı

belgilengen bilimlendiriw mákemelerinde eksternat tártibinde attestaciyanı ótip mámleketlik hújjet alıwǵa ruxsat etiledi. Studentlerge, oqıwshılardıń nızamǵa muwapıq stipendiyalar hám jeńillikler beriledi. Uqıplı, ziyrek oqıwshılar, studentler hám jas oqıtıwshılardıń «Úmit», «Ustaz», «Uluǵbek» hám basqa da fondlar arqalı dúnyanıń eń abıroylı oqıw orınlarında bilimin jetilistiriwge qolaylı jaǵdaylar jaratıladı. Ózbekstanda ózbek tili, Qaraqalpaqstanda qaraqalpaq tili mámleketlik til esaplanıp oqıwshılardıń, studentlerdiń qaysı tilde oqıwına teńdey huqıq beriledi.

8.2. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam hám «Kadrlar tayarlawdıń Milliy baǵdarlaması»-Respublikamızda tálim-tárbiyanı shólkemlestiriw hám kadrlar tayarlawdıń huqıqıy tiykarı sıpatında.

Jámiyet tárepinen belgilengen tárbiyanıń maqseti hám wazıypaları, jas áwladtı turmısqa hám miynetke tayarlaw mashqalaları arnawlı oqıw-tárbiya mákemelerin dúziwdi talap etedi. Jámiyettegi social-ekonomikalıq qatnasıqlar, óndiristiń rawajlanıwı túrli-túrli oqıw-tárbiya orınlarınıń payda bolıwına hám olardıń tarmaqlarınıń tez pát penen kóbeyip barıwına sebep boladı. Nátiyjede bilimlendiriw sisteması qalıplese baslaydı.

Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikalarınıń bilimlendiriw haqqındaǵı Nızamlarında bilimlendiriw sisteması respublikalarımızdı sociallıq, ekonomikalıq hám mádeniy rawajlandırıwdıń aldınǵı baǵdarı dep járiyalandı. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov «Bul saladaǵı jumıslarımızdıń baslı maqseti—ıyman-isenimi pútın, erki bekkem, erkin puqaralıq ruwxıyattı qalıplestiriw, yaǵnıy erkin kóz-qarasqa iye, ata-babalarımızdıń biybaha miyrasına hám zamanagóy pikirge tiykarlanıp jasaytuǵın kámil shaxstı-jetik insandı tárbiyalawdan ibarat»—degen edi.

Ózbekstan Respublikasında «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam 1997-jıldıń 29-avgust kúni qabıllandı. Bul Nızamnıń ulıwma mazmunı 5 bólim hám 34 stat'ya ishinde jámlengen.

Birinshi bólim **«ulıwma qaǵıydalar»** dep atalınıp, ol óz ishine segiz stat'yanı qamtıydı. Onıń 1-3-stat'yalarında usı Nızamnıń qabıl etiliwindegi maqset, basshılıqqa alınatuǵın bilimlendiriw haqqındaǵı Nızam hújjetleri, bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasattıń tiykarǵı principi óz kórinislerin tabadı. Qalǵan stat'yalarında bilim alıw huquqı, pedagogikalıq kásip penen shuǵıllanıw huquqı, bilimlendiriw mákemesiniń huquqıy maqamı, mámleketlik bilimlendiriw standartı, bilim beriw tili haqqındaǵı máseleler sáwlelendiriledi.

Ekinshi bólim **«Bilimlendiriw sisteması hám túrleri»** dep ataladı. Bul bólimde mámleketlik standartlarǵa muwapıq bilimlendiriw baǵdarlamaların ámelge asırıwshı mámleketlik hám mámleketlik emes mákemeler, bilimlendiriw sistemasınıń xızmet kórsetiwin hám rawajlanıwın támiyinlew ushın zárúr bolǵan izertlew jumısların orınlawshı ilimiy-pedagogikalıq mákemeler, bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik basqarıw organları, sonday-aq olarǵa qaraslı kárxanalar, mákemeler hám shólkemlerdi Ózbekistan Respublikası bilimlendiriw sisteması óz ishine alatuǵınlıǵı atap ótiledi. Sonday-aq, Ózbekistan Respublikası bilimlendiriw sistemasınıń bir pútinligin hám úzliksizligin támiyinlewshi bilimlendiriw túrleride óz kórinisine iye boladı.

Úshinshi bólim **«Bilimlendiriw procesi qatnasıwshıların sociallıq qorǵaw»** dep atalınıp, ol bilim alıwshılardı, bilimlendiriw mákemeleri xızmetkerlerin sociallıq qorǵaw máselelerin óz ishine aladı. Sonday-aq, bul bólimde, jetim balalardı hám ata-analarınan yamasa basqa nızamlı wákillerinen qarawısız qalǵan balalardı oqıtıw, fizikalıq hám ruxıy rawajlanıwda nuqsanı bolǵan balalar hám óspirimlerdi oqıtıw máseleleri menen sociallıq járdemge hám tikleniwge mútáj

bolğan shaxslar ushın belgilenetuğın oqıw-tárbiya mákemeleri óz sáwleleniwlerin tabadı.

Nızamnıń tórtinshi bólimine «**Bilimlendiriw sistemasın basqarıw**» dep at berilgen. Bul bólimde Ózbekistan Respublikası Wázirler Mákemesiniń bilimlendiriw tarawındağı wákillikleri, bilimlendiriwdi basqarıw boyınsha arawlı wákillik berilgen mámleketlik organlardıń huquq sheńberi, jergilikli mámleketlik hákimiyat organlarınıń bilimlendiriw tarawındağı wákillikleri, bilimlendiriw mákemelerin basqarıw, bilimlendiriw tarawındağı mámleketlik basqarıw organları menen mámleketlik emes mákemeler ortasındağı qatnaslar óz kórinisin tapqan.

Besinshi **juwmaqlawshı** bólimde, ata-analar yamasa nızamlı wákillerdiń wazıypaları, bilimlendiriwdi qarjılandırıw, bilimlendiriwdi rawajlandırıw fondları, xalıq aralıq birge islesiw hám bilimlendiriw haqqındağı nızam hújjetlerin buzğanlıǵı ushın juwapkershilik máselelerine de orın beriledi.

Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması bilimlendiriw haqqındağı Ózbekistan Respublikası Nızamı tiykarında islep shıǵıldı. Baǵdarlama 1997-jıl 29-avgusttağı Ózbekistan Respublikası Oliy Májilisiniń IX sessiyası qararı menen tastıyıqlandı hám Ózbekistan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti Pármanı menen bekitildi.

Baǵdarlamada kadrlar tayarlawdağı milliy tájiriybeler hám dún'ya pedagogikasındağı jańalıqlar esapqa alınan. Baǵdarlama kadrlar tayarlawdıń mazmunın turmısqa asırıwǵa hám óz betinshe jańasha erkin pikirleytuğın, milliy ǵárezsizlik ideologiyası menen qurallanǵan milliy qánigelerdiń jańa áwladın tárbiyalap jetistiriwge qaratılǵan.

Baǵdarlamanıń maqseti etip - bilimlendiriw tarawın túpten reformalaw, onı, ótmishten qalǵan ideologiyalıq qaraslar hám qaldıqlardan pútkilley tazalaw, rawajlanǵan demokratiyalıq mámleketler dárejesinde, joqarı ruwxıy hám ádep-

ikramlıq talaplarǵa juwap beretuǵın joqarı mamalıqtaǵı qánigeler tayarlawdın milliy sistemasın jaratıw isleri belgilep alındı.

Baǵdarlamalıń wazıypaları; bilimlendiriw sistemasın túpten jańalaw, qánigeler tayarlawda oqıw orınları arasında básekili ortalıqtı payda etiw, olardı demokratiyalıq huqıq mámleketin qurıw procesine muwapıqlastırıw, oqıw orınların joqarı bilimli mamán kadrlar menen támiyinlew, pedagogikalıq kásiptiń abıroyın arttırıw, kadrlar tayarlaw sistemasın ilim-pán, mádeniyat, texnika hám texnologiyalardıń jańa tabısları dárejesinde qayta qurıwlardan ibarat. Sonday-aq tálim-tárbiyanıń zamanagóy túrlerin, metodların islep shıǵıw hám turmısqa endiriw, oqıw-tárbiya mákemelerin attestaciya dan ótkeriw hám akkreditaciyalaw, zárúriy normativ hám materiallıq-texnikalıq bazanı dúziw, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaların jaratıw, qarjılandırıw, qánigelerge buyırtpa islew jumıslarıda baǵdarlamalıń negizgi wazıypaları qatarınan orın alǵan.

Joqarıda bayan etilgen qánigeler tayarlawdın milliy baǵdarlamasınıń maqseti hám wazıypaları bir-biri menen tıǵız baylanısqan úsh basqısh arqalı ámelge asırıladı.

Birinshi basqısh. 1997—2001-jıllardı óz ishine aldı. Bul basqıshda baǵdarlamalı turmısqa asırıw ushın zárúr bolǵan huqıqıy, ilimiy metodikalıq, qarjı-materiallıq hám basqa da jaǵdaylar jaratıldı. Oqıwshılardı beriletuǵın bilim mazmunı qayta qaraldı hám túpten jańalandı, qánigelerdi tayarlaw hám qayta tayarlaw jańa zaman talabına ılayıq shólkemlestirildi. Mámleketlik bilimlendiriw standartı, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaları islendi hám turmısqa engizildi, oqıw orınlarınıń materiallıq-texnikalıq, oqıw-metodikalıq hám qánigeler bazası tayarlandı. qarjı máseleleri jetilistirildi, básekili ortalıq payda etildi. Reyting hám monitoring sisteması dúzildi, xalıqaralıq baylanıslar rawajlandırıldı, bilimlendiriwge shet el investiciyaların tartıw ilájları islendi, baǵdarlamalı ámelge asırıwǵa baylanıslı anıqlıqlar kiritildi. Baǵdarlamalıń birinshi basqıshındaǵı

jumislardı tabıslı orınlaw ekinshi basqışındaǵı jobalastırılǵan jumislardı jemisli baslawǵa múmkinshilik berdi.

Ekinshi basqış 2001-2005 jıllardı qamtıydı. Bul basqışta toplanǵan tájiriybeler tiykarında baǵdarlamaǵa anıqlıqlar kiritildi. Akademiyalıq liceyge, kásip-óner kolledjine ótiw tolıq ámelge asırıldı, kadrlar menen támiyinlendi hám olardıń xızmetinde básekili ortalıq payda etildi. Bilimlendiriw mákemeleriniń materiallıq-texnikalıq, oqıw-metodikalıq bazası jetilistirildi, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaları menen támiyinlendi.

Úshinshi basqış 2005 hám onnan keyingi jıllar. Aldaǵı jıllarda toplanǵan tájiriybeler negizinde qánigeler tayarlaw sisteması jetilistirildi hám rawajlandırıldı. Oqıw-tárbiya mákemeleriniń oqıw-materiallıq, ilimiy-metodikalıq bazası bekkemlendi, qánigeler jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaları menen tolıq támiyinlendi. Milliy joqarı oqıw orınları dúzildi hám rawajlandırıldı, kásip-óner orınlarınıń ózbetinsheligi, ózin-ózi basqarıwı jetilistirildi. Bunday unamlı hám nátiyjeli isler dawam ettirilmekte.

Kadrlar tayarlawdıń milliy modeli. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlaması negizinde jáhándе uqsası joq qánigeler tayarlawdıń milliy modeli jaratıldı. Milliy modeldiń tiykarǵı bólimleri mınalardan ibarat;

1. Shaxs. Qánigeler tayarlaw sistemasınıń bas sub'ekti hám ob'ekti, bilimlendiriw tarawındaǵı xızmetlerdi paydalanıwshı hám turmısqa asırıwshı shaxs esaplanadı. Shaxs óziniń Ózbekistan Respublikası Konstituciyası menen belgilengen bilim alıw huqıqına baylanıslı óziniń aqıl-oyın rawajlandırıwǵa, dóretiwshilik uqıbın jetilistiriwge, qayta tayarlıqtan ótiwge, ózligin hár tárepleme júzege shıǵarıwǵa múmkinshilik aladı. Bul kórinisler - shaxstıń qánigeler tayarlaw sistemasınıń bas sub'ekti hám ob'ekti ekenligin kórsetedi. Shaxs usınıń menen qatar belgili bilimdi algannan, kásipti iyelegennen keyin óndiriste, ilim-pán, mádeniyat hám basqa tarawlarda xızmet isleydi, óziniń bilimin, tájiriybesin

jaslarǵa úyretiwge belsene qatnasadı. Bul shaxstıń tálim-tárbiya, óndiris, ilim-pán hám mádeniyat tarawlarındaǵı xızmetlerdiń sub'ekti ekenliginen dárek beredi.

2. Mámleket hám jámiyet. Mámleket hám jámiyet bilimlendiriw, qánigeler tayarlaw sisteması xızmetin tártipke salıw, kadrlar tayarlaw hám olardı qabıl etip alıw máselesinde tómende kórsetilgen birqatar kepilliklerdi beredi;

- puqaralardıń bilim alıw, kásip tańlaw hám óz qánigeliklerin arttırıw huquqların júzege shıǵarıwına;

- minnetli hám ıqtıyarlı túrde orta arnawlı, akademiyalıq licey yamasa kásip-texnikalıq oqıw orınlarında bilimdi iyelewine;

- mámleketlik grantlar yamasa pullı-shártnamalı tiykarlarda joqarı hám onnan keyingi bilimdi alıwına;

- iyelegen kásibi boyınsha jumıs islew, bilimin jetilistiriw hám qayta tayarlıqtan ótiwine;

- bilimlendiriw tarawı qatnasıwshılardıń sociallıq jaqtan qollap-quwatlawına;

- mámleketlik oqıw orınların qarjı menen támiyinlewine;

- bilim alıwshılardıń oqıwı, turmısı hám dem alıwı ushın shart-sharayatlar jaratıwdıń unamlı sheshiliwi ushın jámáátlik basqarıwdı rawajlandırıwına;

- densawlıǵı tómén hám rawajlanıwında kemshiligi bar adamlardıń bilim alıwına, olardıń kásip iyelewine.

3. Úzliksiz bilimlendiriw. Úzliksiz bilimlendiriw uqıplı kadrlar tayarlaw sistemasın hám onıń xızmet kórsetiw ortalıǵın óz ishine aladı. Úzliksiz bilimlendiriw Respublikamızdıń sociallıq-ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq hám mádeniy talapların qanaatlandıırıwshı taraw. Ol dóretiwshi, sociallıq jedelli, ruwxıy bay jeke adamnıń qalıplesiwine hám básekige uqıplı joqarı maǵlıwmatlı qánigeler tayarlaw ushın shárt-sharayatlar jaratadı.

Úzliksiz bilimlendiriwdi shólkemlestiriw hám rawajlandırıw tómende kórsetilgen bir qatar principiierge tiykarlanadı;

- bilimlendiriwdiń artıqmashlıǵı, onıń birinshi dárejeli áhmiyeti, abıroyı;

- bilimlendiriwdiń demokratiyalasıwı, insanparwarlıǵı;

- bilimlendiriwdiń sociallasıwı;
- bilimlendiriwdiń milliy baǵdarlanǵanlıǵı;
- oqıw menen tárbiyanıń bekkem baylanıslılıǵı, bul processtiń hár tárepleme rawajlanǵan jetik insandı qalıplestiriwge qaratılǵanlıǵı;
- uqıplı, zeyinli jaslardı anıqlaw hám olarǵa bilimlendiriwdiń eń joqarı dárejesinde, izbe-izlikte irgeli, arnawlı bilim beriw ushın jaǵdaylar jaratıw.

Úzliksiz bilimlendiriw tómendegi tálim túrlerin óz ishine aladı; mektepke shekemgi tálim; ulıwma orta bilim beriw; orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriwi; joqarı bilimlendiriw; joqarı oqıw ornınan keyingi bilimlendiriw; kadrlardıń qánigeligin jetilistiriw hám olardı qayta tayarlaw; mektepten tısqarı bilimlendiriw.

4. Ilim joqarı maǵlıwmatlı maman qánigeler tayarlaydı hám olardan paydalanadı, jańa pedagogikalıq, xabar, baylanıs texnologiyaların jaratadı. Tábiyat hám jámiyet haqqında jańa irgeli hám ámeliy bilimlerdi toplaydı, xalıq aralıq kólemde qánigeler awmasıwdı turmısqa asıradı, ilim-izertlew jumısların júrgizedi. Innovaciyalıq (jańalıq) joybarlardı qalıplestiredi hám turmısqa asıradı, jaslardıń dóretiwshiligin hár tárepleme qollap quwatlaydı. Mámleket ilim-pánniń texnika hám texnologiyalardıń abıroyın kóteredi, onıń dún'ya ilim-páni menen integraciyasın jedellestiredi, ilim-pán, texnika hám texnologiya tarawında hár túrli kórgizbeler uyımlastıradı.

Kadrlar tayarlawdıń milliy modeliniń sostav bólimlerinen biri bolǵan ilim; bilimlendiriw mazmunın túp-tiykarınan jańalawda; tálim stantartları, tálim baǵdarlamaları, sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalar tayarlawda, bilimlendiriwdi ilimiy-metodikalıq jaqtan támiyinlewdi ámelge asırıwda tikkeley qatnasadı.

5. Óndiris. Óndiris qánigelerge bolǵan talaptı, olardıń sıpatı hám dárejesine qoyılatuǵın talaplardı belgilewshi tiykarǵı buyırtpashı, kadrlar tayarlaw sistemasın qarjılandırıw hám materiallıq-texnikalıq jaqtan támiyinlew procesiniń qatnasıwshısı esaplanadı. Óndiristiń talap-ıqtıyajları qánigeler tayarlaw sistemasınıń baǵdarların, dárejesin hám kólemin qalıplestiredi. Qánigelerdiń

sıpatına hám básekilesiw uqıbına baha beredi, qánigeler tayarlawğa járdem kórsetedi, qánigelerdi maqsetli tayarlawğa, oqıw-tárbiya mákemelerin qarjılandırıwğa qatnasadı. Tálim-tárbiyanı kárxanadağı ónimli miynet penen baylanıstıradı, kárxanalardıń keń múmkinshiliklerinen paydalanadı. qánigelerdi tayarlaw, qánigeligin jetilistiriw hám qayta tayarlawda járdemlesedi. Joqarı bilim beriw hám ilim-izertlew mákemeleriniń jańalıqların óndiriste qollaydı, óndiris aldınıǵıların pedagogikalıq xızmetke qatnastıradı. Óndiris ámeliyatın ótiw ushın bilim alıwshılardıǵa jumıs orınların ajıratadı, bilimlendiriw mákemelerin jańa ásbap-úskeneler menen támiyinlewge kómeklesedi.

Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasın turmısqa tabıslı asırıw xalqımız abadanlıǵı, elimiz turaqlılıǵı, tınıshlıǵı hám watanımızdıń ullı mámleket bolıp jetisiwiniń girewi, dún'ya mámleketleri sherikliginde ılayıqlı orındı iyelewdiń kepili.

8.3. Ǵárezsizlik jıllarında pedagogikalıq pikirler rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Kárimovtıń shıǵarmalarında joqarı mánawiyatlı shaxstı qalıplestiriwge baylanıslı konseptual pikirlerdiń bayan etiliwi.

Ǵárezsizlikke erisilgen dáslepki jıllardan baslap tálim-tárbiya tarawın reformalaw, onı ótmishten qalqan ideologiyalıq sarqıtlardan tazalaw boyınsha bir qatar jumıslar alıp barıldı. Atap aytqanda elimizdiń Konstituciyası tiykarında Ózbekstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamınıń hám Kadrlar tayarlaw boyınsha Milliy baǵdarlamasınıń qabıl etiliwi bilimlendiriw sistemasın qayta qurıw islerine tiykar boldı. Jańa tiptegi oqıw orınları payda boldı, olarda sabaq beriwshi múǵállimler hám professor oqıtıwshılar qayta tayarlıqtan ótkerildi, jańa áwlad sabaqlıqları hám basqada oqıw ádebiyatları payda bola basladı, tálim mazmunın belgilewshi huqıqıy hújjetler túpten jańalandı, oqıw orınları

rekonstrukciya etilip, materiallıq-texnikalıq bazası jaqsılandı, jańadan oqıtıwdıń pedagogikalıq hám informaciyalıq texnologiyaları jaratıldı, oqıw ornı kitapxanaları bayıtıldı.

Jańadan jaratılǵan sabaqlıq hám basqa oqıw áebiyatlarınıń tiykarǵı mazmunı jaslarǵı ilim-bilim sırların úyretiwdi tereńlestiriw bolıp ǵana qalmastan, burınǵı sovet dáwirinen qalǵan eski túsinikler hám kóz-qaraslardı ǵárezsizlik ideyaları menen bayıtıwǵa itibar berildi. Bunda ásirler dawamında áwladtan-áwladqa ótip kiyarılǵan xalıq pedagogıkası dúrdanaları tiykar etip alındı. Ótkendegi ullı oqımışlı-danışpanlarımızdan qalǵan milliy miyraslar, tárbiya usılları, ulıwma insanıy hám milliy qádiriyatlar tiykarǵı buwın sıpatında qabıl etildi.

Burınǵı dáwirleri atın eske alıw qadaǵan etilgen Ámir Temur babamızdın el, xalıq, millet aldındaǵı biybaha xızmetleri jarıqqa shıqtı, islam táliymatındaǵı insan tárbiyasına qaratılǵan biybaha pikirlerden úzliksiz bilimlendiriw sistemasında paydalanıw názerde tutıldı, umıtılıp baratırǵan milliy úrp-ádet hám dástúrlerimiz tálim mazmunına engizildi.

Bilimlendiriw tarawındaǵı mámleketlik siyasattın tiykarǵı principi etip tálim hám tárbiyanın ulıma insanıyлық, demokratiyalıq xarakterde bolıwı, bilimlendiriwdin úzliksizligi hám izbe-izligi, ulıwma orta hám orta arnawlı, kásip-óner táliminiń májbúriyligi, olardıń túrin tańlawdın iqtıyariylıǵı, bilimlendiriw sistemasının dún'yalıq xarakterde bolıwı, mámleketlik bilimlendiriw standartları sheńberinde tálim alıwdın hámme ushın ashıqlıǵı, tálim baǵdarlamaların tańlawǵa jeke hám diferencial qatınas jasaw, bilimli hám talantlı bolıwdı xoshametlew, bilimlendiriw sistemasında mámleketlik hám jámáátlik basqarıwdın uyǵınlıǵı belgilendi.

Bul iste ásirese pedagogika tarawı boyınsha ilim-izertlew islerin alıp barıwshı alımlarımız úlken xızmetler kórsetti. Olar ǵárezsizligimiz ruwxında burınǵı tálim-tárbiya sistemasına bolǵan kóz-qarastı qayta kórip shıǵıw islerin baslap jiberdi.

Nátijjede jańa, zaman kóz-qarasına ılayıq bolǵan ilimiy miynetler, sabaqlıqlar, oqıw quralları payda bola basladı. Bunda tarixiy ádalatlılıq bas ólshem etip alındı. Ilimpazlarımızdan akademik R.X.Juraev, pedagogika ilimleriniń doktorları, professorlar J.Ǵ.Yuldoshev, N.Ortiqov, Ó.Álewov, O.Musurmanova, F.Yuzlikaev, M.Quronov, R.Safarova, N.Saydahmedov, K.Xoshimov, S.Ochil, B.Farberman, J.Xasanbaev, M.Toxtaxojaeva, S.Nishanova, X.Ibragimov hám t.b. ózleriniń kólemli ilimiy miynetlerin dóretti.

Professor Ó.Álewovtıń «Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı» (1993), K.Xoshimov, S.Ochildıń «Uzbek pedagogikası antologiyası» (1999, 2010), A.Munavarovtıń «Oila pedagogikası» (1994), N.Saydahmadovtıń «Yangi pedagogik texnologiyalar» (2003), B.Farbermannıń «Ilǵor pedagogik texnologiyalar» (1999), O.Musurmanovanıń «Ma’naviy qadriyatlar va yoshlar tarbiyasi» (1996), S.Nishonovanıń «Komil inson tarbiyasi» (2003) hám t.b. kólemli ilimiy miynetleri jarıq kórdi.

Jańa zaman ruwxı menen suwǵarılǵan professor M.Toxtaxojaevanıń ulıwma redaktorlawında «Pedagogika» (2010), X.Ibragimov, Sh.Abdullaevalardıń avtorlıǵında «Pedagogika teoriiyası» (2008), E.Yuzlikaev hám b. «Umumiy pedagogika» (2012), J.Xasanbaev hám b. «Pedagogika» (2011), A.Qaldıbekovanıń «Jalpı pedagogika teoriiyası jáne praktikası» (2013), K.Xoshimov hám b. «Pedagogika tarixi» (1996), K.Xoshimov, S. Nishanovalardıń «Pedagogika tarixi» (2005), A.Pazılov, Q.Qosnazarov, Q.Seytmuratov, Z.Kurbanıyazovalardıń avtorlıǵındaǵı «Pedagogika teoriiyası» (2018), A.Xolikovtıń «Pedagogik mahorat» (2011) hám t.b. kóplep sabaqlıqlar basıp shıǵarıldı.

Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Kárimov óziniń elimizge basshılıq etken dáwirinde tálim-tárbiya sistemasın rawajlandırıwǵa, kadrlar tayarlaw sistemasın túpkilikli jańalawǵa aytarlıqtay úlesin qostı hám onıń tikkeley shólkemlestiriwshisi boldı. Onıń bilimlendiriw sistemasın túpkilikli reformalaw baǵdarındaǵı pikirleri Ózbekstannıń dúń’yadaǵı aldınǵı rawajlangan

mámleketler menen teń qádem atıp, mámleketti sociallıq-ekonomikalıq, mádeniy rawajlandırıwdıń baǵdarlamasına aylandı.

Ol óziniń 1997 jıl 29 avgustta ótkerilgen Ózbekstan Respublikası Oliy Májilisiniń IX sessiyasında shıǵıp sóylegen sózinde ata-analardıń perzent aldındaǵı minnetlerine toqtalıp, **«jaqsa at qoyıw, jaqsı múǵállimniń qolına tapsırıp, sawatlı etiw, ilimli, kásip-ónerli etiw, úylendirip, úyli-jaylı etiw»** dep, ata-babalardan kiyatırǵan maqaldı esletedi. Sonday aq ol usı minberden turıp, **«balanı-jastan»** degen pikirge súylene otırıp, **«...balanıń dúń'ya qarası, talǵamı, múmkinshilikleri payda bolatuǵın baslawısh klasslarǵa eń tájiriybeli, eń bilimli ustazlardı bekitip qoyıwdı ápiwayı aqıl-oydıń ózi talap etedi»** dep kórsetedi.

Ol bilimlendiriw sistemasın reformalawdıń zárúrligine toqtay otırıp, **«Eski qalıpte, burınǵı dáwirde jazılǵan sabaqlıqlardan paydalanıp, eski ideologiyadan qutilmay turıp balalarımızdı jańasha pikirlerge úyrete almaymız»** dep túsindiredi. Sonday aq ol pikirin dawam ettirip, **«Alımlar arasında sabaqlıq jazıwǵa pásirek bir ilimiy jumıs sıpatında qaraw illeti bar. Nege bunday? Bul psixologiya qay jerden payda bolǵan? Aqırı, sabaqlıqlarda millet pikiriniń, millet oy-pikiri hám millet ideologiyasınıń eń aldınǵı úlgieleri kórsetiliwi kerek emespe?»** degn sózler menen deputatlar aldına sawallar qoyadı hám jańa áwlad sabaqlıqların jaratıw boyınsha tapsırmalar beredi.

I.A.Kárimov mektep tálim-tárbiyasınıń sıpatı haqqında toqtay otırıp, **«...bizge mektep pitkeriwshileri emes, mektep tálimi hám tárbiyasın kórgen shaxslar kerek»** degen qımbatlı pikirlerin bildiredi.

Ol til úyreniw máselesine toqtap, **«...shet tillerin úyreniw ana tilin esten shıǵarıw esabınan bolmawı kerek. Óz pikirin tikkeley óz betinshe, ana tilinde ashıq-aydın, gózzal hám qısqa etip bildire almaytuǵın qániygeni, birinshi gezekte basqarıwshılıq kreslosında otırǵanlardı túsiniwde, aqlawda qıyın»** dey otırıp, ana tiliniń áhmiyetiniń millet ushın júdá joqarı ekenligin bildiredi. Sonıń

menen birge ol óziniń bul miynetinde ózlikti ańlaw túsinigine anıqlama bere otırıp, **«Ózlikti ańlaw, milliy sana hám oy-pikirdiń kórinisi, áwladlar ortasındaǵı ruwxıy-mánawiy baylanıs til arqalı kórinetuǵınlıǵı málim»** dep, tilge mámleketlik til statusınıń beriliwiniń áhmiyetine toqtap ótedi.

I.A.Kárimov sessiyada joqarı bilimlendiriw tarawı haqqında da bir qansha unamlı pikirlerin bildirdi. Atap aytqanda **«Joqarǵı oqıw ornın reformalawdı alıp barıwda olardıń basqa mámleketlerdegi joqarǵı oqıw orınları menen baylanısın bekkemlew zárúr. Óz oqıtıwshılarımız benen sheklenip qalmastan shettende oqıtıwshılar shaqırıwdı jolǵa qoyıwımız kerek»**, sonday aq elimizdeki joqarı oqıw orınlarınıń oqıtıwshıları haqqında ayıp, **«olar shet ellerde qániygeligin joqarılatsın, dańqı shıqqan universitetlerde ózleri lekciyalar oqısın...»** dep, shet eller menen kadrlar almasıwdıń erteńgi keleshegimiz ushın zárúrligin kórsetip ótedi.

I.A.Kárimov óziniń «Joqarı mánawiyat-jenílmes kúsh» shıǵarmasında joqarı mánawiyatlı shaxstı qalıplestiriwge baylanıslı bir qansha konceptual pikirlerdi bayan etedi. Mısalı, jaslarǵa ruwxıylıqtı síndiriwde tálim-tárbiya sistemasınıń áhmiyetine toqtay otırıp, **«Bilimlendiriwdi tárbiyadan, tárbiyanı bolsa bilimlendiriwden ajratıwǵa bolmaydı-bul shıǵısqa tán kóz-qaras, shıǵısqa tán ómir filosofiyası»**, dep kórsetip, bilimlendiriwdiń, tárbiyanıń ornına, áhmiyetine júdá joqarı baha beredi. Sonıń menen birge bul haqqında pikir júrgizgende Abdulla Avloniydiń «Tárbiya biz ushın ya ómir-ya ólim, ya qutqarılıw-ya apat, ya saadat- ya baxıtsızlıq máselesidur» degen tereń mánili sózlerin esleytuǵınlıǵın ayıp ótedi.

Ol óziniń bul shıǵarmasında mánawiyatqa qarsı qaratılǵan kúshlerden jaslarımızdı abaylap saqlaw kerek ekenligin tereń túsine otırıp, **«...bul dún'yada tábiyatta da, jámiyette de boshıq bolmaydı. Qay jerdedur boshıq payda boldıma hesh shúbhasız, onı álbette, kimdur toltırıwǵa háreket etedi»** dep kórsetedi.

Birinshi Prezidentimiz I.A.Kárimovtń bilimlendiriw tarawın túpkilikli reformalaw boyınsha konceptual pikirleri elimizde tálim-tárbiya tarawın rawajlandırıwǵa, onı ótmishten qalǵan ideologiyalıq sarqıtlardan tazalay otırıp, rawajlangan demokratiyalıq mámleketler dárejesine alıp shıǵıw baǵdarında islengen iygilikli qádemlerge tiykar bolıp keldi.

8.4. Ğárezsizlik jıllarda pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı

Ğárezsizlik dáwirinde mámleketimizde ekonomika, mádeniyat hám ilimniń rawajlanıwında ádewir tabıslar qolǵa kirgizildi. Ásirese pedagogika ilimi tarawında túpkilikli burılıslar boldı, jaslardıń mánawiy tárbiyası qolǵa alındı. Pedagogika ilimi hár tárepleme rawajlanıp, onı izertlewshi alımlar qatarı jetilisip tolıstı. Jańa pedagogikalıq oy-pikirler júzege keldi. Ğárezsizlik jıllardıń 1991-2012-jıllar ishinde yaǵnıy birinshi 20 jıl ishinde 2 ilim doktorı hám 50 ge jaqın ilim kandidatları jetilisip shıqtı. Olar pedagogika tariyxı, teoriyası hám oqıtıw usılları boyınsha hár qıylı ilimiy mashqalalardı zaman talabına say sheship berdi. Nátiyjede tálim-tárbiya máseleleri boyınsha jańa pedagogikalıq kontseptsiyalar júzege keldi.

Pedagogika teoriyası hám tariyxı tarawı boyınsha ğárezsizliktiń birinshi on jıllıǵında pedagogika ilimleriniń doktorı, professor Ó.Álewov, pedagogika ilimleriniń kandidatları, dotsentler T.Aytanov, İ.Allaniyazov, G.Jumasheva, U.Seytjanova, İ.Pirniyazov, P.Abdimuratov, R.Seytimbetova, F.Babashev, A.Tilegenov, T.Saparbaevlar ózlerinin ilimiy jumısların qorǵap shıqqan bolsa, ekinshi on jıllıqta Z.Qurbaniyazova, M.Pazılova, B.Kaypov, P.Berdanova, S.Romanova, T.Qudaybergenova, T.Jiemuratov, R.Alewova, R.Nurjanova, R.Tórejanova, Q.Seytmuratov, A.Bekimbetova, T.Saparov, S.Saytbekova, İ.Matchanovlar[1] qaraqapaq xalqınıń milliy ózgesheligin inabatqa alǵan halda tárbiya beriw zárurlıǵın kórsetip keleshek áwladtı ruwxıy jetilisken bilimli, insanıy

pazıletlerge bay, aqıl-oylı etip tárbiyalaw máseleleri boyınsha ilimiy teoriyalıq hám ámeliy usınısların berdi.

Óserbay Álewov “XXI ásirdeń belgili alımı”, (London, 2001) Qaraqalpaqstan respublikasına xızmet kórsetken ilim ġayratkeri, pedagogika ilimleriniń doktorı, professor. Ol Oraylıq Aziya xalıqlarınıń áyyemgi dáwirdegi jámiyetlik-filosofiyalıq hám pedagogikalıq oy-pikirleri tariyxın izertlew menen shuǵıllanıwshı jetekshi alımlardıń biri.

Bolajaq alım 1945-jılı 27-mayda Qaraqalpaqstandaǵı Kegeyli rayonınıń «Áyteke» awılında tuwılǵan. Ákesi Álew (Álewatdin maqsım) Qalıyla ulı Xiywa medresesinde tálim alǵan, awıldıń ulama aqsaqallarınıń biri bolǵan. Turmıs gárdishi menen bolajaq alımınıń shańaraǵı 1953-jılda Xojeli rayonındaǵı házirgi «Aq altın» xojalıǵındaǵı Sarıshúńgil awılına kóship baradı.

Ó.Álewov 1963-jılı Xojelidegi Sverdlov atındaǵı orta mektepti ayrıqsha bahalar menen pitkerip, sol jılı Nókistegi Qaraqalpaq mámleketlik pedagogikalıq institutınıń tariyx-filologiya fakultetiniń qaraqalpaq filologiyası bólimine oqıwǵa kiredi hám bul joqarı oqıw ornın 1967-jılı tamamlaydı. Sońınan Xojeli rayonındaǵı Narimanov atındaǵı segiz jıllıq mektepte oqıtıwshı hám oqıw isleri boyınsha direktor orınbasarı lawazımında jumıs basladı.

Studentlik dáwirinen-aq ilimge qumar Ó. Álewov 1970-jılı Ózbekistan Pedagogika ilimin izertlew institutına pedagogika teoriyası hám tariyxı tarawı boyınsha aspiranturaǵa kirdi. Oǵan belgili alım, Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan respublikasına miyneti sińgen ilim ġayratkeri, pedagogika ilimleriniń doktorı professor J.A.Orınbaev ilimiy basshı bolıp «Berdaqtıń pedagogikalıq kóz qarastarı» degen temada kandidatlıq dissertatsiyasını 1974 - jılı Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedinstitutınıń qanıgelestirilgen ilimiy keńesinde akademik S.R.Radjabov hám dotsent O.Álievlardıń opponentliginde tabıslı qorǵadı.

Alım 1970-jıldan 1983-jılğa shekem Ózbekistan pedagogika ilimin izertlew institutınıń Qaraqalpaqstandaǵı filialında ilimiy xızmetker, ilimiy xatker lawazımında isledi. 1983-jılı Nókis mámleketlik universitetiniń pedagogika hám psixologiya kafedrasında úlken oqıtıwshı bolıp jumıs isledi. 1988-jılı dotsent, 1989-jılı universitettegi baslawısh tálim pedagogikası hám psixologiyası kafedrasınıń dáslepki shólkemlestiriwshisi hám kafedra baslıǵı bolıp tayınlandı.

1990-jılı universitet quramınan jańadan Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı ashılǵannan keyin ol qaytadan shólkemlestirilgen pedinstitutta usı kafedraǵa basshılıq jumısın dawam ettirdi. Alım 1992-1995 jılları institutnıń mektepke shekemgi tárbiya fakulteti dekanı bolıp isledi.

Ó.Álewov tek Qaraqalpaqstan ushın emes, al uzaq hám jaqın shet ellerdegi ilimpazlar ushın da qızıqlı bolǵan Oraylıq Aziya xalıqlarınıń pedagogikalıq oyları tariyxın tereń izertlegen jigirmaǵa jaqın kitaptıń, 200 den aslam ilimiy maqalalardıń avtorı. Ol dúnya júzi alımları óz pikirlerin bildirgen xalıq aralıq simpoziumlar menen konferntsiyalarda (N`yu-York-1991, Termiz-1995. Tashkent-1996, Moskva-2002), Oraylıq Aziya xalıqlarınıń tálim-tárbiyalıq oy-pikirlerine, tárbiyalıq dástúrlerine dúnya júzi xalıqları alımlarınıń dıqqatın qarata bilgen ilimpaz. Onıń «Rossiya pedagogikası entsiklopediyasında» (1993. tom 1) «Qaraqalpaqstan» atlı maqalasınıń basılıp shıǵıwı qaraqalpaq xalqınıń madeniyatı, xalıq bilimlendiriwi tariyxı boyınsha dúnya zıyalılarına maǵlumat beriw menen kózge túsken edi. Onıń akademik J.Bazarbaev penen birgelikte jaratqan «Maverannahr xalıqları pedagogikası» (Ózbek xalqınıń pedagogikası tariyxı) baǵdarlama-kontseptsiyası ǵárezsiz mámleketler awqamı kólemindegi pedagog-alımlar arasında 1992 jıl Moskvadaǵı Mádeniyat hám xalıq qádiriyatları Akademiyası jáne Ózbekstan xalıq bilimlendiriw ministirligi tárepinen ótkerilgen konkursta birinshi orındı jeńip alıp, oqıwlıq programması túrinde pútkil Ózbekstan pedinstitutlarında úyreniw ushın engizildi (Tashkent 1994j).

Oraylıq Aziya xalıqlarının jámiyetlik-pedagogikalıq oy-pikirlerin izertlew tarawında ayrıqsha jetiskenliklerge iye bolǵan alım 1995 jılı Nizamiy atındaǵı Tashkent mámleketlik pedagogikalıq institutınıń doktorlıq ilimiy dáreje beriwshi qánigelestirilgen keńesinde akademik S.Shermuxamedovtıń ilimiy mássháhátshılıǵında, sonday-aq akademik B.O.Kadirov hám prof. A.Munavvarovlardıń opponentliginde «Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qalıplesiwi hám rawajlanıwı» (Eń áyyemgi dáwirde XX ásirdeń 30 jıllarına shekemgi aralıq) degen temadaǵı monografiyası tiykarında (Nókis «Bilim», 1993. Kólemi 35,7 b.t.) pedagogika boyınsha doktorlıq dissertatsiyasın jaqlawǵa eristi. Ol birinshi márte Oraylıq Aziya alımları arasında kompleksli hám tolıq kólemde áyyemgi dáwirdegi qáwimlik jámiyetten baslap XX-ásirdeń 30-jıllarına shekemgi (qaraqalpaq xalqı mısasında) tálim tárbiyalıq oy-pikirlerdeń qalıplesiwi hám rawajlanıwı kontseptsiyasın jarattı.

Prof. Ó.Álewovtıń ilimiy basshılıǵında bir ilim doktorı T.Ótebaev hám bir neshe ilim kandidatları: P.Abdimuratov, P.Palwaniyazov, M.Xajieva, A.Jumabekov, T.Jiemuratov, Q.Seytmuratov, A.Bekimbetova, M.Aytımbetovlar jetilisip shıqtı,

Prof. Ó. Álwovqa 1979 jılı ilimdegi jetiskenlikleri ushın «SSSR bilimlendiriw ayrıqshası» kókirek nıshanı, eki márte Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarı Keńesi Prezidiumınıń (1977, 1994) húrmet jarlıǵı, «Qaraqalpaqstan Respublikasına xızmet kórsetken ilim ǵayratkeri» húrmetli ataǵı (2001 jıl) berildi. Alımınıń ómiri hám tvorchestvosına «Ózbek pedagogikası antologiyası»nan orın berildi (Tashkent-1999).

Jer júzindegi eń ullı joqarǵı oqıw ornı, Angliyadaǵı Kembridj universiteti janındaǵı Xalıq aralıq Biografiyalıq Orayı prof. Ó. Álewovqa pedagogika tariyxı ilimin izertlewdegi qosqan úleslerin esapqa alıp «XXI ásirdeń belgili alımı» ataǵın berdi (London 2001 j.) hám «XXI ásirdeń belgili adamları» degen entsiklopediyaǵa ómir bayanı, dórtiwshiligi haqqındaǵı maǵlıwmatlardı engizdi.

8.5. Ózbekstan Respublikasın jánede rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarǵa mólsherlengen «Háreketler strategiyası»nda tálim-tárbiya máseleleri.

Mámleketimizde ǵárezsizlik jıllarında ámelge asırılǵan reformalar túrli tarawlarda bir qansha alǵa ilgerilewshilikke alıp keldi. Sonıń ishinde bilimlendiriw tarawında da kóplegen unamlı ózgerisler júz berdi.

Mámleketimizdi bunnan bılayda rawajlandırıw baǵdarında qabıl etilgen Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017 jıl 7 fevraldaǵı PF-4947 sanlı «Ózbekstan Respublikasın jánede rawajlandırıw boyınsha Haáreketler strategiyası haqqında»ǵı Pármanı 2017-2021 jıllarda mámleketimiz ekonomikasın, mádeniy-sociallıq potencialın bunnanda bılay rawajlandırıwdı názerde tutqan mámleketlik baǵdarlama esaplanadı.

Pármanda xalıqtı hám isbilermenlerdi oylandırıp kiyatırǵan aktual máselelerdi hár tárepleme úyreniw, hárekettegi nızamshılıq, huqıqtı qollaw ámeliyatı hám aldınǵı shet el tájiriybesin analizlew, sonday aq keń jámáátshilik dodalawı nátiyjesinde islep shıǵılǵan **2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń birinshi gezektegi bes baǵdarları boyınsha Háreketler strategiyası** tastıyıqlansın dep kórsetilgen. Bul bes baǵdar tómendegilerdi óz ishine aladı: Mámleket hám jámiyet qurılısın bunnanda bılay jetilistiriw; Nızam ústinligin támiyinlew hám sud-huqıq sistemasın jánede reformalaw; Ekonomikanı jánede rawajlandırıw hám liberallastırıw; Sociallıq tarawdı rawajlandırıw; Qáwipsizlik, milletler ara tatıwlıq hám diniy keńpeyllikti támiyinlew, tereń oylanılǵan, óz-ara paydalı hám ámeliy ruxtaǵı sırtqı siyasat júritiw.

Pármanda Háreketler strategiyası bes basqışta, elimizde jıllarǵa beriletuǵın atamalardan kelip shıǵıp, hár bir jıl boyınsha mámleketlik baǵdarlamalar qabıl etiw názerde tutilǵan túrde ámelge asırılıwı belgilengen.

Bul Pármannıń orınlanıwın qadaǵalawshı Milliy Komissiya hám tarawlar boyınsha birinshi gezektegi wazıypalardı ámelge asırıw boyınsha komissiyalar quramları tastıyqlanǵan. Sonday aq Háreketler strategiyasın óz waqtında hám nátiyjeli ámelge asırıw barlıq mámleketlik hákimiyat hám basqarıw organları hámde olardıń basshı xızmetkerleriniń birinshi gezektegi wazıypası hám bas jónelisi esaplanadı dep kórsetilgen.

Háreketler strategiyası bes basqısha, elimizde jıllarǵa beriletuǵın atamalardan kelip shıǵıp, hár bir jıl boyınsha mámleketlik baǵdarlamalar qabıl etiw názerde tutilǵan.

Pármanda kórsetiliwınshe tórtinshi taraw **«Sociallıq tarawdı rawajlandırıwdıń birinshi gezektegi wazıypaları»** dep atalıp, onda:

- xalıqtıń bántligi hám real tabıs dereklerin asırıp barıw;
- xalıqtı sociallıq qorǵaw hám den sawlıqtı saqlaw sistemasın bunnan bılayda jetilistiriw, hayal-qızlardıń sociallıq-siyasiy aktivligin asırıw;
- arzan úy-jaylar qurıw boyınsha maqsetli baǵdarlamalardı ámelge asırıw, xalıqtıń turmıs sharayatların jaqsılawdı támiyinlewshi jol-transport, injenerlik-kommunikaciya hám sociallıq infrastrukturalardı rawajlandırıw hám modernizaciyalaw;
- bilimlendiriw hám ilim tarawların rawajlandırıw;
- jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı bunnanda bılay jetilistiriw kózde tutilǵan.

2017-2021 jıllarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń birinshi gezektegi bes baǵdarları boyınsha Háreketler strategiyası haqqındaǵı Pármannıń **«Bilimlendiriw hám ilim tarawların rawajlandırıw»** dep atalǵan bóliminde úzliksiz bilimlendiriw sistemasın jáne de jetilistiriw, sıpatlı tálim xızmetleri imkaniyatların asırıw, miynet bazarınıń zamanagóy talaplarına muwapıq joqarı qániygeli kadrlar tayarlaw siyasatın dawam ettiriw názerde tutilǵan.

Bilimlendiriw mekemelerin qurıw, rekonstrukciya etiw hám kapital remontlaw, olardı zamanagóy oqıw hám laboratoriya áspapları, komp'yuter texnikası hám oqıw-metodikalıq qurılmalar menen támiyinlew arqalı olardıń materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew boyınsha maqsetli is-ilájların kóriw belgilengen.

Sonday aq mektepke shekemgi tálim mekemeleriniń tarmaǵın keńeytiw hám onda balalardıń hár tárepleme intellektual, estetikalıq hám fizikalıq jaqtan rawajlanıwı ushın shárt-sharayatlardı túpten jaqsılaw, balalardıń bul mekemeler menen tolıq támiyinleniwi, ondaǵı pedagog xızmetkerlerdiń qániygeligin úzliksiz asırıp barıw kózde tutilǵan.

Ulıwma orta bilimlendiriwdiń sıpatın túpkilikli jaqsılaw, shet tiller, informatika hám matematika, fizika, ximiya, biologiya hám t.b. áhmiyetli hám talap joqarı bolǵan pánlerdi tereńlestirilgen túrde oqıtıw, balalardı sport penen shuǵıllanıwǵa, olardı muzıka hám iskusstvoǵa qızıqtırıw maqsetinde balalar sport ob'ektlerin, balalar muzıka hám kórkem-óner mekteplerin qurıw, házirgi hárekettegilerin rekonstrukciya etiw názerde tutilǵan.

Kásip-óner kolledjleri oqıwshılardıń bazar ekonomikasını hám jumıs beriwshilerdiń zárúrlikleri boyınsha qániygeler tayarlaw hám jumıs penen támiyinlew islerin jetilistiriw, tálim hám oqıtıw sıpatın bahalawdıń xalıqaralıq standartların engiziw tiykarında joqarǵı bilimlendiriw mekemeleri jumısınan sıpatın hám nátiyjeliligin asırıw, joqarı oqıw orınlarına qabıllaw kvotaların basqıshpa-basqısh asırıp barıw belgilengen.

Sonday aq usı Párman menen ilimiy-izertlew hám innovaciyalıq jumıslardı xoshametlew, ilim hám innovaciya jetiskenliklerin ámeliyatqa engiziwdiń nátiyjeli mexanizmlerin jaratıw, joqarǵı oqıw orınları quramında qániygelestirilgen ilimiy-eksperimental laboratoriyalar, joqarı texnologiya orayları hám texnoparklerdi shólkemlestiriw kózde tutilǵan.

2017-2021 jillarda Ózbekstan Respublikasın rawajlandırıwdıń birinshi gezektegi bes baǵdarları boyınsha Háreketler strategiyası haqqındaǵı Pármanı elimiz xalıq xojalıǵı, sociallıq-mádeniy tarmaqlarınıń eń áhmiyetli esaplangan baǵdarlarınıń, sonıń ishinde bilimlendiriw tarawlarınıń tez pátler menen rawajlanıwına tiykar boları sózsiz.

Ózin-ózi qadaǵalaw ushın sawallar hám tapsırmalar:

1. Ǵárezsiz Ózbekstanda bilimlendiriw tarawında alıp barılıp atırǵan reformalar haqqında aytıp berin?
2. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarında tálim-tárbiya máseleleriniń sáwleleniwi boyınsha túsinigińiz?
3. Ózbekstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı haqqında túsinigińizdi aytıp berin?
4. Qaraqalpaqstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı haqqında túsinigińizdi aytıp berin?
5. Kadrlar tayarlaw Milliy baǵdarlaması qashan qabıl etilgen?
6. Kadrlar tayarlaw Milliy modeli haqqında aytıp berin?
7. Ózbekstanda bilimlendiriw sisteması haqqında nelerdi bilesiz?
8. Ózbekstanda qabıl etilgen tálim túrleri haqqında aytıp berin?
9. Kadrlar tayarlaw Milliy baǵdarlamasınıń maqseti ne?
10. Ǵárezsizlik jıllarında pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı haqqında aytıp berin?
11. Ǵárezsizlik jıllarında bilimlendiriw sistemasında alıp barılǵan reformalar haqqında nelerdi bilesiz?
12. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Kárimovtıń shıǵarmalarında tálim-tárbiya boyınsha qanday áhmiyetli pikirler bildirilgen?

13. Ózbekstan Respublikasın jánede rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarǵa mólsherlengen «Háreketler strategiyası»nda tálim-tárbiya máseleleri boyınsha qanday wazıypalar qoyılǵan?

14. «Háreketler strategiyası» haqqındaǵı Párman qashan qabıl etilgen?

15. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciýalarında tálim-tárbiya máseleleriniń sáwleleniwi haqqında nelerdi bilesiz?

16. Innovaciyalıq pedagogikalıq pikirler degende nelerdi túsinesiz?

17. Gárezsizlik jıllarında pedagogika tarawında ilim-izertlew jumısların alıp barǵan kórnekli ilimpazlardan kimlerdi bilesiz?

18. Mámleketlik bilimlendiriw standartı degenimiz ne?

19. Joqarǵı bilimlendiriwdegi «Bakalavriat» hám «Magistratura» basqışları haqqındaǵı túsiniǵıńız?

20. «Háreketler strategiyası»nda mektepke shekemgi bilimlendiriwdi rawajlandırıw baǵdarında qanday ilájlardı ámelge asırıw kózde tutilǵan?

Ózin-ózi qadaǵalaw ushın testler:

1. Ózbekstan Respublikasınıń hárekettegi «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı qashan qabıl etilgen?

A. 1992-jıl 12-iyulde; B. 1997-jıl 29-avgustta; C. 1998-jıl 29- avgustta;
D. 2001-jıl 15-mayda

2. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı qashan qabıl etilgen?

A. 1996-jıl 15-dekabrde; B. 1997-jıl 15-dekabrde; C. 1999-jıl 29-avgustta;
D. 2001-jıl 17-mayda

3. Kadrlar tayarlaw boyınsha Milliy baǵdarlama qashan qabıllandı?

A. 1992-jıl 16-iyunde; B. 1997-jıl 29-avgustta; C. 1999-jıl 21-avgustta;
D. 2001-jıl 29-avgustta

4. Kadrlar tayarlawdın Milliy modeli neshe bólimnen ibarat?

A. 4; B. 5; C. 6; D. 7

5. Ózbekstan Respublikasın jánede rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarğa mólsherlengen «Háreketler strategiyası» haqqındağı Párman qashan qabıl etildi?

A. 2017-jıl 7-avgustta; B. 2017-jıl 7-fevralda; C. 2018-jıl 17-fevralda;
D. 2017-jıl 21-martta

6. Háreketler strategiyası neshe tarawdı birinshi gezekte rawajlandırıwdı názerde tutadı?

A. 7; B. 5; C. 8; D. 9.

7. Birinshi Prezident I.Kárimov óziniń qaysı shıǵarmasında «...bizge mektep pitkeriwshileri emes, mektep tálimi hám tárbiyasın kórgen shaxslar kerek» dep kórsetedi?

A. Tariyxıy yadnamasız keleshek joq; B. Barkamal awlad-Ózbekstan rawajlanınıń tırnaǵı; C. Watan sajdagox kibi muqaddesdur; D. Ózbekston ullı keleshekke qaray

8. Ózbekstan bilimlendiriw sistemasında neshe tálim túri qabıl etilgen?

A. 5; B. 7; C. 8; D. 9

9. Gárezsizlikten keyingi birinshi «Bilimlendiriw haqqındağı» Nızam qashan qabıl etildi?

A. 1991-jılı; B. 1992-jılı; C. 1993-jılı; D. 1994-jılı

10. Ózbekstan Respublikasın jánede rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarğa mólsherlengen Háreketler strategiyası Prezidentmenen tastıyıqlandı?

A. Qararı menen; B. Pármanı menen; C. Biyligi menen; D. Buyırığı menen

11. «Bilimlendiriwdi tárbiyadan, tárbiyanı bolsa bilimlendiriwden ajratıwǵa bolmaydı-bul shıǵısqa tán kóz-qaras, shıǵısqa tán ómir filosofiyası» degen qatarlar Birinshi Prezidentimiz I.A.Kárimovtıń qaysı shıǵarmasınan alınǵan?

A. Uzbekstan buyuk kelajak sari; B. Joqarı mánawiyat-jeńilmes kúsh;
C. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir; D. Uzbekiston XXI asr busaǵasında

12. Kadrlar tayarlavdın Milliy baǵdarlamasın ámelge asırıw neshe basqısh etip belgilengen?

A. 5; B. 3; C. 4; D. 6

13. «Tárbiya biz ushın ya ómir-ya ólim, ya qutqarılıw-ya apat, ya saadat-ya baxıtsızlıq máselesidur» degen tereń mánili sózler qaysı aǵartıwshınıń qálemine tiyisli?

A. Maxmudxoja Behbudiy; B. Abdulla Avloniy; C. Sefulǵabit Májitov;
D. Qasım Áwezov

14. Ózbekstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamnıń ulıwma mazmunı neshe bólim hám neshe stat'ya ishinde jámlengen?

A. 5 bólim, 36 stat'ya; B. 5 bólim, 34 stat'ya; C. 6 bólim, 38 stat'ya;
D. 7 bólim, 32 stat'ya

15. Kadrlar tayarlav Milliy modeliniń quram bólimleri durıs kórsetilgen qatardı tabıń?

A. Shaxs, húkimet hám jámiyet, úzliksiz tálim, ilim, óndiris; B. Shaxs, mámleket hám jámiyet, úzliksiz tálim, ilim, óndiris; C. Shaxs, mámleket hám jámiyet, ulıwma orta tálim, ilim, óndiris; D. Shaxs, mámleket hám jámiyet, úzliksiz tálim, bilim, óndiris

16. Ózbekstan Respublikası «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamınıń qaysı stat'yasında bilim alıw huqıqı belgilep berilgen?

A. 7; B. 4; C. 6; D. 5

17. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «Tálim-tárbiya hám kadrlar tayarlav sistemasın túpkilikli reformalaw, barkamal insandı kamalǵa keltiriw» haqqındaǵı Pármanı qashan qabıl etilgen?

A. 1997-jıl 7-oktyabrde; B. 1997-jıl 6-oktyabrde; C. 1998-jıl 12-mayda;
D. 1999 jıl 2 sentyabrde

18. «Hár kim bilim alıw huqıqına iye» degen qatarlar Ózbekstan Respublikası Konstituciyasınıń qaysı stat'yasında kórsetilgen?

A. 39; B. 41; C. 42; D. 36

19. Ózbekstan Respublikası Konstituciyası qabıl etilgen sáneni kórsetiń?

- A. 1992-jıl 31-avgust; B. 1992-jıl 8-dekabr; C. 1993-jıl 8-dekabr;
D. 1993-jıl 14-may

20. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń «2004-2009 jıllarda mektep bilimlendiriwın rawajlandırıwdıń mámleketlik baǵdarlaması haqqında»ǵı Pármanı qashan qabıl etilgen?

- A. 2004-jıl 18-may; B. 2004-jıl 21-may; C. 2004-jıl 5-yanvar'; D. 2005 jıl 15 yanvar.

9-TEMA. Eń áyyemgi dáwirlerden XIX ásirdeń birinshi yarımına shekemgi dúnya pedagogika iliminiń rawajlanıw tariyxı. Ya.A.Komenskiydiń pedagogikalıq teoriyası

JOBASI:

9.1. Áyyemgi Shıǵıs, áyyemgi Greciya, áyyemgi Rim mámleketlerinde mektep hám tárbiya.

9.2. Áyyemgi Grek filosofları tárbiya haqqında. Áyyemgi Rimde pedagogikalıq ideyalardıń rawajlanıwı.

9.3. XII ásirde Rossiyada pedagogikalıq ádebiyatlardıń basıp shıǵarılıwı. Rus pedagog-ilimpazlarınıń pedagogikalıq ideyaları.

9.4. Batıs Evropada mektep hám pedagogikalıq pikirler. I. Pestalocci, A. Disterberglerdiń pedagogika ilimin rawajlandırıwdaǵı ornı.

9.5. Yan Amos Komenskiydiń pedagogikalıq teoriyası.

Temanıń maqseti: Studentlerdi áyyemgi dáwirlerden XIX ásirdeń birinshi yarımına shekemgi dúnya pedagogika iliminiń, pedagogikalıq pikirlerdiń payda bolıwı hám rawajlanıw tariyxı menen tanıstırıw.

Temanıń wazıypaları: Studentlerdi áyyemgi Shıǵıs, Greciya hám Rim mámleketlerindeki mektepler hám tálim-tárbiyanıń payda bolıwı tariyxı, áyyemgi

Grek filosofları Sokrat, Platon, Aristotel', Demokritlerdiń filosofıyalıq-pedagogikalıq kóz-qarasları menen tanıştırıw, Batıs Evropa hám Rossiyada birinshi mekteplerdiń shólkemlestiriliwi, olar ushın sabaqlıqlardıń basıp shıǵarılıwı, dáslepki pedagogikalıq pikirlerdiń qáliplesiwi haqqında túsiniqler beriw, Batıs Evropanıń ullı pedagogları I.Pestalocci hám A.Disterberglerdiń pedagogika ilimin rawajlandırıwdaǵı ornın kórsetiw, ullı chex pedagogı Yan Amos Komenskiydiń pedagogika ilimine qosqan úlesi, klass-sabaq sisteması haqqında maǵlıwmatlar beriw.

Tayanış sózler: Pedagogika teoriiyası, pedagogika tariyxı, didaktika, oqıtıw usılı, oqıtıw principi, filosofıyalıq túsiniq, klass-sabaq sisteması, pedanom, didaskol, efebler mektebi, polestra mektebi, tárbiya, tálim, rıcar' tárbiyası, grammatist mektebi, kifarist mektebi, ritorika, teologiya, monastır' mektebi, episkop mektebi, magistrat mektebi, cex mektebi, gil'diya mektebi, pansofiyalıq mektep, akademiya.

Temanıń mazmunı:

9.1. Áyyemgi Shıǵıs, áyyemgi Greciya, áyyemgi Rim mámleketlerindegi mektep hám tárbiya.

Pedagogika tariyxı áyyemgi dáwirlerden baslap házirgi kúnlerge shekemgi bolǵan túrli tariyxıy dáwirlerde tárbiya, mektep hám pedagogikalıq teoriyalardıń rawajlanıwın dáwirler talabı tiykarında úyrenip keldi. Hár bir sociallıq dúzim, onıń keleshegi, insaniyattıń rawajlanıwı, hár bir adamnıń turmıs dárejesi ilim hám mádeniyattıń rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı.

Jámiyetlik turmıs nızamlılıǵı insanlıq civilizaciyanı erteden iyelegen «Áyyemgi shıǵıs» dep atalıwshı Arab elleri, Oraylıq Aziya, Qıtay, Hindistan h.t.b. mámleketler mádeniy rawajlanıwdı birgelikte dóretiwine alıp keldi. Usı shıǵıs xalıqları kóp ásirler dawamında insaniyatlıq mádeniyattıń shamshıraǵı bolıp kelgen. Evropa bul ellerden texnikalıq bilimlerdi, oqıw hám jazıwdı, óndirislik

tájiriybelerdi, jámiyetlik hám mámleketlik teoriyalar menen bayıtılğan ámeliy tájiriybelerdi, ilimiy hám diniy teoriyalardı ózlestirgen. Hátteki grek danışpanları shıǵıs tájiriybesin úyreniw ushın arawlı túrde sapar shegip kelgen. Usıladı esapqa alıp, Germaniyalı ilimpaz Xerlerdiń «Shıǵıs Evropanıń muǵállimidur» dep jazǵanlıǵı biykargá emes.

Orta Aziya xalıqlarınıń burınǵı dáwiri oǵada bay mádeniyatqa iye bolǵan. Adamlardıń bul dáwirde úngir, jıralarda qáwim bolıp jasawı nátiyjesinde dáslepki tálim-tárbiyanıń kórinisleri payda bola baslaǵan. Qáwim aǵzaları, ata-anaları balaların ań awlawǵa, suwıqtan qorǵanıwǵa, ot jaǵıwǵa, awqat túrlerin tabıwǵa, kiyim kiyiwge h.t.basqalar úyrete baslaǵan. Basqasha etip aytqanda tárbiya turmıs zárúrlikleri tiykarında kelip shıqqan.

Keyingi dáwirlerde tabılǵan zardushtiylik dininiń muqaddes kitabı «Avesto» pútkil adamzat civilizaciyası tariyxı, mádeniyatında úlken áhmiyetke iye bolıp, bunnan XXX ásir aldında bul jerlerde ullı mádeniyat, ullı mánawiyat bolǵanlıǵın tastıyıqlaydı. «Avesto»da Oraylıq Aziya, Iran, Azerbaijan xalıqlarınıń eń áyyemgi úrp-ádetleri, isenim hám ibadatları, diniy máresimler hám xalıq awızeki dóretpeleri haqqında maǵlıwmatlar berilgen.

Sonıń menen birge ertedegi Orxon-Enisey, Talas, Sudji, Barlıq, Altın kól, Elegesh jazba estelikleri, Qıtay jılnamaları h.t.basqalarda óz dáwirindegi sociallıq jaǵday, tálim-tárbiyanıń, mádeniyattıń ahwalın kórseter edi. Xalıq awızeki dóretpeleri, ásirese qulshılıq jámiyeti dáwirinde hám feodallıq jámiyet baslarında dúń’yaǵa kelgen «Tumaris», «Sievush», «Rustam», keyinshelik dóretilgen «Alpamıs», «Qoblan», «Manas», «Máspatsha» h.t.b. dástanlarda xalqımızdıń etnopedagogikasına tiyisli bahalı pikirler keltirilgen.

Tariyxıy rawajlanıwdıń keyingi dáwirlerine kelip áyyemgi jámiyettiń ornına qulshılıq jámiyeti ornay basladı. Áyyemgi shıǵısta birinshi klasslıq jámiyetler payda boldı hámde materiallıq, mánawiy mádeniyatqa tiykar salındı. Ásirese

áyyemgi Greciyada bul mádeniyat tez pát penen rawajlana basladı hám dun'ya mádeniyatı hám aǵartıwshılıǵına qosılǵan ulken ules boldı.

Eramızdın baslanıwınan aldın Oraylıq Aziyanın shıǵıs tárepine jaqın bolǵan jerde Orta teńiz benen Hindistandı birlestiriwshi qárwan jolı qurılǵan. Sońın ala Oraylıq Aziya arqalı Qıtaydan Orta teńizge qaray «Ullı jipek jolı» ashılǵan. Nátiyjede Oraylıq Aziya mámleketler ara úlken sawda-satıq orayına aylanǵan. Bul óz gezeginde Oraylıq Aziya qalalarında mádeniyattın gullep rawajlanıwına sebep bolǵan. Ásirese áyyemgi Greciyada mádeniyat, tárbiya, mektep hám dáslepki pedagogikalıq pikirler basqa áyyemgi Shıǵıs mámleketlerine qaraǵanda bir qansha erte rawajlanǵan.

Greciya onsha ulken bolmaǵan bir neshe qulshılıq ellerden ibarat mámleket bolǵan. Onın eń ulken Lakoniya (paytaxtı Sparta) hám Attika (paytaxtı Afina) mámleketlerinde mádeniyat júdá rawajlanǵan. Bul qalalardıń hár birinde tárbiyanın basqa mámleketlerdege uqsamaǵan túrleri payda boldı. Bul tárbiya sistemaları qalalardıń atları menen atalıp, tiyislisinshe «Sparta» hám «Afina» usılındaǵı tálim-tárbiya sistemaları dep atalǵan.

Greciyada qullardı «sóyleytuǵın is quralı» dep esaplaǵan. Sebebi qullar basqa mámleketlerdege dey ápiwayı insanıy huquqlardan ayırılǵan edi.

Lakoniya mámleketinde tiykarınan diyxanshılıq rawajlanǵan bolıp, 9 mıńnan aslam qul iyeleri 250 mıńnan aslam xalıqqa hukimranlıq eter edi. Spartada bolsa qullar ayawsızlarsha ezilip, awır ahwalda jasaǵan. Tárbiya jumısları mámleket iqtıyarında bolıp, onın tiykarǵı maqseti Spartalıların balaların ǵayratlı, shınıqqan áskerler etip tayarlawdan, sonday-aq, bolashaq qul iyeleri retinde tárbiya beriwden ibarat bolǵan.

Spartalıların balaları 7 jasqa shekem uyinde tárbiyalanǵan, keyin «**agella**» dep atalıwshı mámleketlik mektepke berilgen hám ol jerde 18 jasqa shekem tálim-

tárbiya alǵan. Bul mekteplerdiń basshıları mámleket tárepinen abıroylı, kópke belgili adamlardan qoyılıp, olar «**pedonom**» dep atalǵan. Bul jerde ásirese ul balalardıń tárbiyasına ayırıqsha itibar berilip, olarǵa dene shınıǵıwları isletilgen, olardı suwıqqa, ashlıqqa, shólge, awırıwǵa shıdamlı etip tárbiyalawǵa háreket etilgen. Oqıw processiniń tiykarǵı bólimin áskeriy gimnastika shınıǵıwları quraǵan. Sonday-aq olarda júziw, sekiriw, nayza ılaqtırıw, gúres, qol urısı basqada sabaqlar berilgen. Balalarǵa bul sabaqlardan tısqarı mánawiy táreptende rawajlanıwı ushın muzıka, qosıq hám diniy oyınlarda uyretilgen. Bul sabaqlardıń mazmunında jawıngershilik ruwxında alıp barılǵan.

Sparta tálim-tarbiya sistemasında bala 18-20 jasqa jetkende arnawlı «**efebler**» (Áyyemgi Greciyada er jetken balalar solay atalǵan) toparına ótkerilgen hám ol jerde áskeriy xızmetti ótegen.

Spartada qızlar tárbiyasında úlken itibar berilip, olarda áskeriy hám fizikalıq jaqtan tayarlıq boyınsha tárbiya alǵan.

Afinada tárbiya sisteması Spartaǵa salıstırǵanda birqansha basqasha bolǵan. Spartadan ózgesherek, Afinada qullarǵa sál jeńilirek, yaǵnıy jeke menshik zat sıpatında qaralar edi. Ol jerde kámbaǵal shańaraqta tuwılǵan, qullıqtan azat etilgen adamlardıń ulken bir toparı óz aldına ajırılıp shıǵıp, ónermentshilik penen shuǵıllandı. Ol jerde eń gózzal hám barkamal insan dep hám fizikalıq hám mánawiy tárepten jetik rawajlangan insandı ózleriniń «idealı» dep esaplar edi.

Afinada balalar 7 jasqa shekem uyinde tárbiya alǵan. Ul balalar 7 jastan baslap mektepke barǵan, al qızlar shańaraqta anasınıń járdeminde uy jumıslarına uyretilgen. Afinada balalar dáslep (7 jastan 13-14 jasqa shekem) «**grammatist**» (grammatika yaǵnıy sawat ashıw muǵalliminiń mektebi) hám «**kifarist**» (grekshe muzıka, yaǵnıy muzıka oqıtıwshısı mektebi) mekteplerinde tálim alǵan. Bul mektepler tólemli bolǵan. Sonlıqtanda kópshilik balalar oqıy almaǵan. Bul

mekteplerdegi oqıtıwshılar «**didaskol**» dep atalğan. (Men oqıyman degen mánistegi «didasko» sózinen keyinshelik «**didaktika**» - tálim teóriyası degen sóz kelip shıqqan)

Balalardı mektepke arnawlı ajratılğan qullar alıp barğan hám alıp qaytqan. Bunday qullar «**pedagog**» dep atalıp (grekshe «pais», «paidos» - bala, gódek hám «ago» - jetekleymen), bala jeteklewshi, yaki, balağa jol kórsetiwshi degen mánisti ańlatadı.

Afinadağı grammatist mektebindegi tálim-tárbiyanıń mazmunı oqıw, jazıw hám esaplawdı úyreniwden ibarat bolğan. Ul balalar 13-14 jaslarında «**polestra**» (gúres mektebi) dep atalğan oqıw ornına ótkerilgen. Bul jerde 2-3 jıl dawamında olar fizikalıq shınıǵıwlar menen shuǵıllanğan. Bul shınıǵıwlar «bes gúres» dep ataq alıp, olar: juwırıw, sekiriw, gúresiw, disk hám nayza ılaqtırıwdan ibarat bolğan, sonday aq ol jerde júziwgede úyretilgen. Polestra mektebinde oqıw biypul bolğan. Sonıń ushın bul mektep kóplegen kambaǵal balaları ushın aqırǵı mektep bolğan. Ayırım qurǵın jasawshı adamlar balaların bunnan keyin «**gimnasiy**» (gimnaziya) dep atalğan oqıw ornında oqıtqan. Gimnasiydi pitkergerler mámleket basqarıw organlarında jumıs isley alıw huqıqına iye bolğan. Sonlıqtanda ol jerde filosofiya, siyasat, ádebiyat pánleri kóbirek oqıtılğan. Lekin bul jerdede dene tárbiyası páni tiykarǵı pán sıpatında oqıtılıwı dawam etilgen.

Ulıma Spartadağı sıyaqlı Afinadada bala 18-20 jasqa jetkende efebler qatarına ótkerilip, áskeriy xızmetti ótegen. Degen menen Sparta hám Afina tálim-tárbiya sistemasınıń bas maqseti keleshek qul iyelerin tárbiyalaw bolıp, baǵdarı qullardı jek kóriwshilikke, olar menen ayawsızlıq penen munásibette bolıwǵa, eziwshilik kóz-qaras ruwxında bolıwǵa qaratılğan.

9.2. Áyyemgi Grek filosofları tárbiya haqqında. Áyyemgi Rimde pedagogikalıq ideyalardıń rawajlanıwı

Greciyada mektep hám mádeniyattıń tez pát penen rawajlanıwı pedagogika teoriyasınıń dun'yaǵa keliwinede sharayat jarattı. Pedagogika teoriyasına alım hám filosoflardan Sokrat, Platon, Aristotel' hám Demokritler tiykar saldı.

Sokrat (biziń eramızǵa shekemgi 469-399 jıllar) kelip shıǵıwı kámbaǵal shańaraqtan bolıwına qaramastan konservativ aristokratlardıń ideologı edi. Ol b.e.sh. 469 jılı Afinada skul'ptor shańaraǵında tuwılǵan. Ol birde kitap jazbaǵan, mektepte sabaqta bermegen. Lekin, shákirtlerin óz átirapına toplap, haqıyqattı biliwge, máseleniń sheshimin tabıwǵa umtıldırǵan. Ol hám filosof hám orator (sózge sheshen, dilwar) bolıp, keń maydanshalarda jámaát aldında sózge shıǵıp, ádep-ikramlıqqa baylanıslı máseleler boyınsha gúrrińlesiwler ótkergen. Tınlawshılardıǵa sawal-juwap jolı menen haqıyqattı ózleriniń izlep tabıwına jol siltegen, sol jol arqalı adamlardı ádalatlıqtı izlewge, bir-birewge túsinsken halda, mámlelik penen qarım-qatnas jasawǵa úyretken. Gúrrińlesiwdiń bul usılı sol zamanda «Sokrat usılı» dep atalıp, kópshilik aldında úlken abıroyǵa iye bolǵan. Nátiyjede Sokrat adamlardıń tilek-ótinisleri boyınsha óziniń oratorlıq mektebin ashqan hám jaslarǵa tárbiya bergen. Ol b.e.sh. 399 jılı demokratiya dushpanları tárepinen óltirilgen.

Sokrattıń pikirinshe tárbiyadan kútilgen maqset buyımlar tábiyatın úyreniw bolmay, bálki insannıń bilip alıwı, ádep-ikramlılıqtı payda etiw bolıwı lazım. Ulıwma Sokrat jaratqan ádep-ikramlılıq etikası mektebinde ulıwma pazıylet bir qatar jeke pazıyletlerden, yaǵnıy mártlik, danalıq, ádalat hám basqalardan ibarat bolǵan. Ol kimgе еń ullı insanıy pazıyletlerdi biliw nesip etken bolsa, áne sol adam ǵana jaqsı pazıyletti kórsete alıwı mumkin dep túsindiriw menen birge pazıylet penen bilimdi bir nárse dep uqtıradı.

Sokrattıń ádep-ikramlılıq boyınsha bildirgen pikirlerinde teńsizlikti seziw mumkin. Onıń pikirinshe ádep-ikramlılıq tek ǵana húrmetli aq súyek «klassik»lerge ǵana tiyisli, «klassik» adamlar haqıyqıy ádep-ikramlılıqtıń iyeleri

bolǵanlıǵı ushın hákimiyatta olardıń qolında bolıwı tiyis dep kórsetedi. Sokrat, «eger bir adam seniń ayıbıńdı juzińe aytsa, kemshiliklerińdi kórsetse sen onı dos bil, gózzal ádep-ikramlı bolıwǵa, jaman illetlerden saqlanıwǵa háreket et» - deydi.

Sokrat isbilermenlikti qollap-quwatlap, onı eń gózzal insanıy paziylet dep esaplaydı. Onıń pikirinshe gózzal ámel isletip dushpanıńdı tálim-tárbiya járdeminde tárbiyalap danalardıń arasına qosıw, ádepsiz, pasıq adamlardı násiyat sózler arqalı jaqsılardıń qatarına qosıw eń jaqsı ámellerden sanaladı. Sokrat óziniń pedagogikalıq kóz-qaraslarında miynet tárbiyasına ulken áhmiyet beredi. Ol miynetti ádep-ikramlılıq gózzallıǵı dep ataydı.

Sokrattıń tálim-tárbiya haqqındaǵı táliymatı áyyemgi Greciyada filosofiyalıq – pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwına qosılǵan úlken úles boldı.

Platon (b.e.sh. 428-368 jj) ataqlı grek idealist – filosofi Afina qalasında aristokrat shańaraǵında dun'yaǵa kelgen. Ol Sokrattıń shákirti bolıp, ob'ektiv idealizm teoriyasınıń tiykarın salıwshı bolıp esaplanadı. Ol «ideyalar dun'yasın» birlemshi, sezim arqalı bilinetuǵın nárselerdi ekilemshi dep túsindi. Platon deneden tısqarı bolǵan zatlar haqqındaǵı ideyanı ilgeri súrdi hám deneden tısqarı bolǵan nárselerdi «túr» yaki «ideyalar» dep atadı.

Platon aristokratiyanıń máńgilik hukimranlıǵı haqqındaǵı teoriyanı alǵa súrdi. Onıń pikirinshe aristokratiyalıq mámleket tómendegidey úsh turli sociallıq toparǵa bóliniwden ibarat bolıwı tiyis: filosoflar, áskerler, ónermentler hám diyxanlar toparı. Filosoflar mámleketti basqaradı, áskerler onı dushpanlardan qorǵaydı, 3 topar bolsa miynet etip, filosoflar menen áskerlerdi baǵadı, degen pikirdi ilgeri suredi. Onıń pikirinshe qullarda saqlanıp qalıwı tiyis.

Tárbiya, -deydi Platon, mámleket tárepinen shólkemlestiriliwi tiyis hám hukimran toparlardıń, filosoflar hám áskerlerdiń máplerin gózlewi tiyis. Ol óz pedagogikalıq sistemasında Sparta hám Afina tálim sistemalarınıń ayırım belgilerin birlestiriwge umtıldı.

Platon tárbiyanı shólkemlestiriw haqqındaǵı pikirlerin óziniń «Mámleket» hám «Nızamlar» atlı shıǵarmalarında bayanlaǵan. Ol «Mámleket» shıǵarmasında qala hám awıl adamlarınıń 3 jastan 6 jasqa shekemgi balaları arnawlı ajratılǵan jerde oynawı kerek. Onı mámleket tárpinen tayınlangan tárbiyashı hayal baqlap hám basshılıq etip barıwı tiyis. 6-12 jastan balalar mektepte oqıw, jazıw, esap shıǵarıwdı, muzıka asbapların shertiwdı, qosıq aytıwdı úyreniwi lazım. 12 jastan 16 jasqa deyin **polestrada** (dene tárbiyası mektebi) oqıydı. 16 jastan baslap jigitler arifmetika, geografiya, astronomiyanı uyrenedi. 18-20 jas aralıǵında efebler mektebinde arnawlı áskeriy fizikalıq tayarlıqtan ótedi hám keyin áskerler qatarına ótkeriledi. Kópshilik jigitler ushın oqıw usınıń menen tamamlanadı. Ayırım abstrakt oy pikirlew qábiletine iye jigitler 30 jasqa shekem filosofiya, matematika, geografiya, astronomiya hám muzıka teoriyasın úyrenedi, sonıń menen oqıwdıń joqarı basqıshın tamamlaydı hám mámleketlik hámellerde jumıs islewi múmkin. Judá ótkir qabiletti az muǵdardaǵı jigitler oqıwın jáne 5 jılǵa sozıwı mumkin hám keyin 35 jastan 50 jas aralıǵında mámleketti basqarıwshı adamlardıń qatarınan orın aladı dep kórsetedi.

Platon Afinada filosofıyalıq mektep shólkemlestirip, oǵan Afina qaharmanı Akademniń atın qoyadı. Akademiya sózi sonnan kelip shıqqan.

Ulıwma Platondaǵı tárbiya sistemasiniń mazmunı pútinley fizikalıq miynetten jerkeniw ruwxı menen suwǵarılǵan. Onıń ideyasına bola bolashaq filosoflar hám áskerler «fizikalıq miynet haqqında ulıwma oylamawı» kerek. Qullardıń balaların ulıwma oqıtpaǵan maqul dep kórsetedi. Platon birinshilerden bolıp balalardı izbeizlik principi tiykarında tárbiyalaw ideyasın islep shıqtı. Onıń bul ideyası pedagogika teoriyasına qosılǵan úlken úles boldı.

Ullı filosof Platonniń «perzentlerińizdiń ilim hám ádebin ózińizdiń ilim hám ádebińiz benen sheklemeń, olardı kelesi zaman ushın tayarlań, sebebi olar siziń zamanıńızǵa tiyisli emes, olar kelesi zaman adamlarıdur», degen pikirleri házirgi dáwirde ata-analar, sonday aq tárbiyashı - ustazlar ushında qımbatlı esaplanadı.

Aristotel' (b.e.sh. 384-322jj) Platonnıń shákirti, ullı grek filosofi pedagogika teoriyasın jaratıw hám rawajlandırıw islerine salmaqlı ules qosqan. Ol Stagir qalasında táwip shańaraǵında dun'yaǵa kelgen. Platon álemdi ideyalar dun'yası hám hádiyseler dun'yası dep ekige bólgen bolsa onıń shákirti Aristotel' (Arastu) álemdi bólinbeytuǵın, bir pútin dep hám nárselerdi ózinen ajratıp bolmaydı dep túsindiredi.

Aristotel' 20 jıl dawamında Platon Akademiyasında tálim aladı. 343 jılı Makedoniya taxtınnıń miyrasxorı, bolashaq ataqlı áskerbası Aleksandr Makedonskiydiń tárbiyashısı bolıp xızmet etedi. 335 jılı ol Afinada Likey atlı jeke menshik mektebin ashadı. Ol «Kategoriyalar», «Analitika haqqında», «Birinshi hám ekinshi analitika», «Tonika», biologiyaǵa tiyisli «Jan haqqında», «Haywanlar tariyxı», «Haywanlardıń kelip shıǵıwı», filosofiyaǵa tiyisli «Matematika», etikaǵa tiyisli «Nikomax etikası», «Endem etikası», siyasatqa baylanıslı «Politika», «Politiya», kórkem óner hám ritorikaǵa tiyisli «Ritorika», «Poetika» shıǵarmaların jazdı.

Aristotel' tárbiya dáwirin dáwirlerge bólip, onı 21 jıl: bala tuwılǵannan 7 jasqa shekemgi dáwir, 7 jastan 14 jasqa shekemgi dáwir (er jetiw dáwiriniń baslanıwı) hám 14 jastan 21 jasqa shekemgi dáwir dep úshke bóledi. Onıń pikirinshe balalardıń jasın usılay etip dáwirlerge bóliw tábiyatqa tolıq say keledi.

Aristotel' ul balalar 7 jastan baslap mámleketlik mekteplerde oqıwı lazım dep túsindiredi. Sonıń menen birge 5 jastan 7 jasqa shekem keleshek mekteptegi sabaqlarǵa tayarlıq kurslarına qatnap, ol jerde ana tili, gimnastika, muzıka, súwret sabaqları elementlerin úyrene baslawı kerek dep kórsetedi.

Aristotel' bala tárbiyasın mámleketlik is dep qaraydı hám onıń hámme puqaralar ushın birdey bolıwın jaqlaydı. Ol hár bir puqara ózinshe jasamaydı, ol barlıq puqaralar sıyaqlı usı mámleketke tiyisli, mámlekettiń ayrılmas bir bólegi. Mámleket ol haqqında ǵamxorlıq etedi, - dep kórsetedi. Ol dene tárbiyasın, ádep-ikramlılıq hám aqıl tárbiyasın bir-biri menen tıǵız baylanıslı dep qaraydı.

Demokrit (b.e.sh. 460-370 jj) atomizm teoriyasın jaratqan áyyemgi Greciyanıń ataqlı filosof-materialisti esaplanadı. Onıń óz dáwiri ushın progressiv kóz-qarasları áyyemgi grek filosofiyasınıń shoqqısı bolıp tabıladı. Ol óz shıǵarmalarında tárbiya máselesine úlken itibar qarattı. Ol qudaydı adamlardıń ózi oylap tapqan, tiykarında joq nársese, dep hámme nárseni quday menen baylanıstırıwǵa qarsı shıǵadı. Ol tárbiyanı tábiyat penen muwapıqlastırıw máselesin birinshi bolıp usnadı. «Tábiyat penen tárbiya bir-birine uqsaydı», dep jazadı. Sonday – aq ol «tálim miynet nátiyjesinde ǵana gózzal nárselerdi payda etedi», dep tárbiya isinde miynettiń kóp ekenligin túsindiredi. Ol miynetke úyreniw menen ol jeńillesip baradı, dep kórsetedi. Ol qul iyelewshilikke qarsı shıqtı, tábiyattı úyreniwge, tárbiyanı qayta qurıwǵa shaqırdı. Ol insan xarakteriniń bul dun’yadaǵı tiykarın tabıwǵa urındı.

Demokrittiń etikalıq hám pedogogikalıq kóz-qarasları diniy qabıqtan awlaq edi. Sonlıqtanda onıń pikirleri keyingi filosoflardıń kóz-qaraslarına qattı tásir kórsetti. Ásirese onıń insannıń kamalǵa keliwinde tárbiyanıń ornı haqqındaǵı kóz-qarasları, tárbiyanıń roline bergen bahaları pedagogika tariyxı teoriyasın jaratıwǵa qosılǵan úlken úles bolıp tabıladı.

Áyyemgi Rimde pedagogikalıq ideyalardıń rawajlanıwı. Áyyemgi Rimde b.e.sh. III-I ásirlerde ilim, ádebiyat, tariyx pánleri, arxitektura hám súwretlew óneri rawajlanıp bardı. Tábiyǵıy ilim tarawında b.e.sh. II ásirde Ptolomey «Al’magest» shıǵarmasın jazıp, onda álemniń geocentrik sistemasın bayan etedi. Diofant «Arifmetika», Papp Aleksandrskiy «Matematika toplamı», Vitruviy «Arxitektura haqqında 10 kitap» shıǵarmaların dóretti. Tit Liviydıń «Rim tariyxı», Korneliy Tacittiń «Annallar», «Tariyx» shıǵarmaları júzege keldi. Kórkem shıǵarma tarawında Ovidiy «Muxabbat ilimi», «Metamorfozlar» kibi dun’yaǵa belgili shıǵarmaların dóretti.

Ullı pedagog Mark Fabiy Kvintilian mektepke tiykar salıp, «Oratordı (sózge sheshenlikti) tárbiyalaw haqqında» degen shıǵarmasında óziniń pedagogikalıq pikirlerin bayan etedi. Ol birinshi gezekte oqıtıwshılardıń óz qanıygeleri boyınsha tereń bilimge iye bolıwın talap etedi. Kvintilian balalardı úyde emes, mektepte oqıtıw ideyasın ilgeri súredi. Bala shańaraqta erkelik etedi, nátiyjede bala aqıl hám dene tárbiyasınan ayırıladı, sonlıqtanda balanıń mektepte oqıǵanı maqul degen pikirdi aytadı.

Kvintilian óz pedagogikalıq kóz-qaraslarında insannıń tábiyǵıy belgilerine, balalardıń tuwma qábiletlerine itibar qaratadı hám olardı joqarı bahalaydı. Onıń pikirinshe balalar jaslıǵınan baslap tárbiya alıwı kerek.

Kvintilian Aristotel' sıyaqlı 5 jastan 7 jas aralıǵın mektepke tayarlıq dáwiri dep esaplaydı. 7 jastan baslap olardı mekteplerde oqıtıw lazım dep kórsetedi. Kvintilian oqıtıwda kórgizbelilikke ulken itibar qaratadı, sonıń menen birge tálimde izbe-izlik hám sistemalılıqtıń bolıwın talap etedi. Bolashaq oratordıń este saqlaw qábileti hám kórkemlep sóylew dárejesi joqarı bolıwı kerek. Bul qásiyetlerdi balaǵa mektepke shekemgi dáwirden baslap úyretip barıw kerek dep kórsetedi. Balaǵa júdá kóp nárseni úyretiwdiń zárurlıǵı joq, biraq bilgenlerin puxta eslep qalıw qábiletin rawajlandırıw kerek deydi. Kvintilian balalarǵa qosıq yadlatıw oratorlıq tárbiyasında júdá jaqsı qural dep kórsetedi.

Ulıwma Kvintilian Rimde mektepke tiykar salǵan, áyyemgi pedagogikanıń birinshi teoretigi hám ámeliyatshısı sıpatında húrmetke bólenedi, hár jılı ol Vespasiana imperatorınıń qımbat bahalı sawǵaları menen sıyılıqlanadı.

9.3. XII ásirde Rossiyada pedagogikalıq ádebiyatlardıń basıp shıǵarılıwı.

Rus pedagog-ilimpazlarınıń pedagogikalıq ideyaları.

VII ásirde baslap Rossiyada grek alfaviti tiykarında slavyan jazıwı qalıplese basladı. IX ásirde ekinshi yarımında Kirill hám Mefodiy slavyan jazıwın oylap tapqan hám káramatlı, diniy kitaplardı slavyan tiline awdarǵan.

VIII-IX ásirlerde rus mámleketiniń orayı Kieve jaylasqanlıǵı tariyxtan málim. 988 jılǵı letopislerde kórsetiliwinshe Kiev knyazı Vladimir Kievlilerdi shoqıntırǵannan keyin shirkewler qurıwǵa, poplardı tayınlawǵa, sonıń ishinde óz drujinası balalarına «kitap ilimin» uyreniwge buyırq bergen. 1028 jılı knyaz Yaroslov Novgorod qalasında hámeldar hám poplardıń 300 den aslam balasın jıynap «kitap ilimin» uyretiwge buyırq bergen. XI ásirde aqırına kelip Kieve hayal-qızlar uchilishesi ashıldı hám ol jerde jazıwǵa, oqıwǵa, qosıq aytıw hám tigiwshilik ónerine uyretilgen. Bular Rossiyadaǵı birinshi mektepler boldı.

XI-XIII ásirlerde Kiev mámleketinde qoldan jazılǵan, yaki kóshirilgen maqalalar, kitaplar payda bola basladı. Olardıń ishinde kópshiligi pedagogikalıq kórsetpeler hám maqalalardan ibarat boldı.

Sol dáwirde «Pchela», Svyatoslavtıń avtorlıǵındaǵı «Izbornik», «Izamragd» («Izumrud»), «Zlatostruy», «Zlotaust» toplamları tarqatılıp, olarda ullı grek filosofları Sokrat, Demokrit, Aristotellerdiń pedagogikalıq kóz-qarasları bayanlangan maqalaları berilgen. Ásirese XII ásirde «Vladimir Monomaxtıń balalarǵa ilimi» («Pouchenie Vladimira Monomaxa detyam») atlı kitap pedagogikalıq estelik sıpatında judá qádirlendi. Bul kitapta úlken danalıq iyesi, mámleketlik ğayratker Vladimir Monomax balalarǵa qalay jasaw kerek, watan súyiwshilik degenimiz ne, onı qalay qorgaw kerek h.t.b máseleler boyınsha másláhátler beredi hám olarǵa aqıllı, adamgershilikli, márt, miynetkesh bolıwǵa, úlken jastaǵılarǵa húrmet kórsetiw, jetim-jesirlerge ğamxorlıq etiw lazımlıǵın úyretedi. Olardı oqıwǵa, bilim alıwǵa shaqıradı. Kóp tillerdi bilgen óz ákesin misal etip kórsetedi.

Rossiyada, ásirese Novgorod qalasında «kitap kóshiriwshilik» júdá úlken kásip sanalıp, bul ónerge balalar jaslayınan shańaraqlarda úyrenilgen. Olar kitaplardı kóshiriw, túplew, bezew isleri menen shuǵıllanǵan. Novgorod qalasında ótkerilgen arxeologiyalıq qazılmalar waqtında aǵashqa súyek járdeminde tırnalıp jazılǵan 36 háripten ibarat alfavit, aǵash taxtalarǵa jazılǵan xatlar, gramotalar h.t.b. tabılǵan. Oqıwshılardı oqıwdı háriplerdi qosıw, esap shıǵarıwda barmaqlardan paydalanıw jolı menen úyretiw dástúrge aylanǵan. 1076-jılı basılıp shıqqan Svyatoslavtıń «Izbornik» kitabında balalarǵa oqıwdı úyretiw metodikası boyınsha túsinikler berilgenligin kóriwge boladı.

XII ásirde Kiev mámleketinde «sawat ustaları» («mastera gramotı») dep atalǵan kásip túri payda boldı. Olar óz úyinde yaki ata-analardıń ótinishine qaray jeke shańaraqlarǵa barıp, balalarǵa jazıwdı, sıızıwdı, oqıwdı, diniy kalima qaytarıwdı tólemli túrde úyretken. Bunday geypara ustalarda tálim alıwshı balalardıń sanı 8-10 nan aslam bolıp, sol zamannıń ólshemi menen bul bir mektep esaplanǵan. «Sawat ustaları»nıń geyparaları bul ónerdi sawatqa iye bolǵanlıǵı ushın qosımsha jumıs sıpatında alıp barǵan, al ayırımları qurǵınlaw shańaraqlardıń balalarına jazıw, sıızıwdan basqa grammatikanıda úyretken. Balalar oqıwǵa jeti jastan barǵan, al ayırım jerlerde oqıwǵa eresek adamlarda qatınanǵan.

Sol dáwirde barlıq aǵartıwshılıq hám tárbiya islerin óz qolına alıwǵa umtılǵan shirkewlerde diniy kóz qarastan bir-birine qarama-qarsı bolsada «sawat ustaları»nıń xızmetinen paydalanıwǵa májbúr bolǵan.

Dáwirdiń ótiwi menen basqa eller qatarı Rossiyadada kitap basıp shıǵarıw isleri alıp barıldı. Lekin birinshi baspa sabaqlıq 1574-jılı Ivan Fedorov tárepinen L'vov qalasında slavyan tilinde basıp shıǵarılǵan «Azбука» (Álipbe) sabaqlıǵı boldı.

Bul dáwirlerde Rossiyada tálim-tárbiyanıń hám pedagogikanıń rawajlanıwına Vladimir Monomaxtan tısqarı Serafim Vladimirskiy, Mitropolit Illarion, Feodosiy

Pecherskiy hám taǵı basqalar ózleriniń shıǵarmaları, tárbiyalıq pikirleri menen úlken úles qostı.

9.4. Batis Evropada mektep hám pedagogikalıq pikirler. I. Pestalocci, A. Disterberglerdiń pedagogika ilimin rawajlandırıwdaǵı ornı.

Batis Evropa mámleketlerinde quldarlıq jámiyetiniń ornın alǵan feodalizm V ásirde payda bolıp, XVIII ásirlerge shekem dawam etti. Feodalizm jámiyetinde feodal-pomeshik hám ruwxanıylar ústem klass úákilleri sıpatında húkimdarlıq eter edi.

Orta ásir feodallıq jámiyettiń turmısında din hám oǵan xızmet etiwshi ruwxanıylar júdá úlken roldi oynar edi. Batis Eropadaǵı xristian dini feodallıq sistemanıń ideyalogiyalıq tiregi bolıp, ruwxanıylar onnan paydalanıp, qullıqtıń tásirinde jasaǵan diyxanlardıń qattı ekspluataciya etiliwin, xalıq massasınıń kámbaǵallıqta jasawın hám olardıń óz huqıqların tolıq ajıralıwın aqlawǵa urnar edi.

Orta ásirlerde úlken kúshke iye bolǵan katolik ruwxanıyları barlıq imkaniyatlardan paydalanıp, aǵartıwshılıqqa qarsı ayawsız gúres alıp bardı. Din haqıyqatıń birden-bir tiykarı esaplanıp, ilimdi dinge xızmet ettirer edi. Nátiyjede ilim tarawında dóretiwshilik pikirlerdiń oyanıwına qattı tosqınlıq etildi. Haqıyqatlıq penen qandayda bir adam óz pikirini aytsa ol ayawsızlıq penen jazawǵa tartılar edi.

Sol dáwirdegi barlıq tálim-tarbiya isleri ruwxanıylardıń qolında qural bolıp, tolıǵı menen diniy rux penen suwǵarılǵan edi.

Xristian dininiń tálimatına bola adam gúnalı bende bolıp tuwıladı, onıń gúnalı islerge bolǵan meyilin dozaq otı menen qorqıtıw arqalı sóndiriwge tárbiyalaw kerek.

Orta ásir Batıs Evropa mámleketlerinde eki topargá bólingen hám jeti pándi óz ishine alǵan oqıtıw baǵdarlaması júzege keltiriledi. Birinshi topar úsh pánnen ibarat edi hám sonıń ushın oǵan latinsha «trivium» dep at beriledi. Oǵan grammatika (latin tili grammatikası), ritorika hám dialektika kirer edi. Ekinshi topar tórt pánnen ibarat bolıp, «kvadrium» dep ataladı. Oǵan arifmetika, geometriya, astronomiya hám muzıka kirgizildi. Hámmesi bolıp bul jeti pándi «Jeti erkin kórkem óner (iskusstvo)» dep ataw dástúrge aylandı.

Bul oqıw pánleri áiyemgi Greciya tálim sistemasınan alınǵan edi, biraq orta ásirlerge kelip bulardıń hámмесine diniy mazmun berildi, diniy mániste túsindiriler edi. Máselen: grammatikanı oqıwdan maqset-muqadess diniy kitaplardı oqıwdı biliw, ritorika(dilwarlıq óner teoriyası)nı úyreniwden maqset diniy máresimlerde oratorlıq (dilwarlıq) etip, hámmeni óz awzına qaratıw, muzıka degende diniy muzıka, diniy qosıqlardı atqarıwdı úyreniw. Diaklektika pikir alısıw, báseklesiw óneri dep túsiniлип katoliklik siyasatqa qarsı pikir aytıwshılargá soqqı beriwge tayallanıwdı hátteki matematikalarǵa diniy mánis beriledi. Geometriya shirkewlerdiń qurılıs ushın zárúr pán dep esaplanadı. Astronomiyadan diniy kalendarlardı dúziw ushın paydalanıldı. Hámme pánlerdiń ishindegi eń tiykarǵısı-teologiya dep esaplanar edi.

Orta ásirlerde bilim shirkew mektepleri arqalı beriledi edi. Shirkew mektepleriniń tiykarǵı túrleri-prixod mektebi (yaǵnıy bir shirkewge karaslı), magistr' mektebi hám Bas shirkew yaki Episkop mekteplerinen ibarat edi.

Prixod mektepleri baslawısh diniy mektepler bolıp, onda ul balalar oqıtılǵan. Olar awıldaǵı shirkewge qaraslı bolıp, ondaǵı ruwxanıy yaki onıń járdemshisi oqıtıwshılıq uazıypasın atqarǵan. Ol jerde balalar xristian dini tiykarların, qaǵıydaların, diniy qosıqlar aytıwdı hám latin tilinde jazıwdı hám oqıwdı úyrenip edi. Ayrım mekteplerde balalarǵa baslawısh matematika elementleri úyretilgen.

Monastır mektepleri monastırlardıń janınan shólkemlestirilgenligi ushın solay atalǵan. Ol dáwirde monast'rlar tek diniy mekeme bolıp qalmastan ózine tán mádeniyat, aǵartıwshılıq orayları bolıp kelegen. Bul jerde kitaplardı kóshiriw arqalı kóbeytiw, kitapxanlar shólkemlestiriw islerin, ayırım monaxlar tárepinen ilimiy izertlew jumıslarıda alıp barılǵan. Monastır mekteplerinde balalardı oqıtıw ushın arnawlı túrde tayarlanǵan monaxlar tayınlanǵan. Monastır mektepleriniń kóbinde prihod mekteplerinede oqıtılatuǵın pánlerden tısqarı «jeti iskusstvo» ǵa kiretuǵın pánler oqıtılǵan.

Monastır mekteplerinde basta keleshekte monax bolıwǵa qáleytuǵın er balalar qabıl etilgen. Keyinshelik bul mekteplerge oqıwdı qálegen hámme adamlar qabıllanǵan usı sebepli monastır mektepleri «ishki mektep» (tek monax bolıwdı qálewshiler ushın) hám «sırtqı mektep» (monastır diywalınıń sırtında, barlıq oqıwdı qálewshiler ushın), dep bólingen eki mektepten ibarat bolǵan.

Bas shirkew yaki episkop mektebi oraylıq diniy oqıudaǵı Bas shirkewge (Soborǵa) qaraslı mektepler bolǵan. Bul mekteplerge tek ǵana er balalar bilim alıp, oqıw latin tilinde alıp barılǵan. Ədette bul jerde joqarıda ayılǵan «jeti pán» nen tısqarı teologiya (dın qaǵıydaları) tiykarǵı pán sıpatında oqıtılǵan. Daslebinde bul mektepler ruwxanıylar tayarlawdı maqset etken, keyinshelik hámme qálewshilerdi qabıllay bergen. Sebebi sawatlı adamlarǵa talap kúnnen-kúнге kúsheymekte edi. Bul mekteplerde monastır mektepleri kibi «ishki» hám «sırtqı» episkop mektepleri bolıp ekige bólingen.

Bul mekteplerdiń hámмесinde bolıp, turmıstan pútinley ajıraǵan edi. Onda shirkew tárepinen tastıyqlanǵan diniy sabaqlar tek yadlatıw menen sheklengen. Oqıw jılınıń baslanıw uaqtı, klasslarǵa ajratıw bolmaǵan. Barlıq balalar aralasıp oqıy bergen. Lekin bul mekteplerde tártip qattı bolıp, onı buzǵan oqıwshılarǵa dene jazası (sabaw, ash qaldırıw h.t.b.) qollanılǵan.

Rıcar' tárbıyası. Bul dáwirde barlıq jer hám krepostnoy diyxanlar pomeshiklerdiń feodallardıń jeke múlki esaplanatuǵın edi. Bul diyxanlar awır jazalanar edi. Jerge hám diyxanlarǵa talasıp feodallar arasında óz-ara urıslarda kóp bolıp turǵan. Sonın ushın bay feodallar ortasında rıcar'lıq pazıyletlerge iye adamlar idealı payda boldı. Rıcar' tájiriybeli, shaqqan hám márt jawınger, krepostnoy diyxanlarǵa qattı qol, feodallarǵa, aqsúyeklerge ǵamxor, hújdanlı, kishipecil, ádepli hám sadıq adam esaplanǵan. Nátiyjede bunday adamdı tárbıyalaw ushın arnawlı tárbıya sisteması payda boldı. Bul sistema XII ásirge kelip tolıq maydanǵa keldi.

Rıcar' rıcar'ǵa tiyisli jeti pazıyletke iye bolıw tiyis edi. Olar: at shabıwdı, qılıshlasıwdı, nayza ılaqtırıwdı, júziwdı, ań ańlawdı, shashka (keyinshelik shaxmat) oynawdı biliw, qosıq shıǵara hám ayta biliwi. Bulardan dáslepki úshewi rıcarǵa beriletuǵın áskeriy tárbıya bolǵan. Bulardan tısqarı rıcar' óz zamanınıń qabıl etilgen aldınǵı úrip ádetlerin biliwi tiyis bolǵan.

Rıcar' tárbıyasınıń ámeliy jónelisleri tómendegishe bolǵan: feodal óz balasın 7 jasınan baslap tárbıyalawshı baslıqtıń (syuzen) úyine jibergen. Bala ol jerde úy jumısları, qonaq kútiw h.t.b. úy jumıslarına kómeklesip júrip aq súyeklerge tiyisli úrip-ádetlerdi úyrengen. 14-21 jas aralıǵında saparlarda shákirt sıpatında syuzenniń qural-jaraqların kóterisip, birge bolǵan, birge ań aulawǵa urıslarǵa áskeriy jarıslarǵa, oyınlar birge qatnasqan. 21-jasqa tolǵanda áskeriy jarıslarǵa qatnasqan, sınaqlardan ótkennen keyin oǵan saltanatlı túrde rıcar' ataǵı berrilgen.

Qala mektepleriniń payda bolıwı. Batıs Evropada XII-XIII ásirlerge kelip ónermentshilik hám sawda-satıq isleri bir qansha rawajlandı. Bul qalalardıń ósip keńeyiwine, qala mádeniyatınıń payda bolıwına alıp keldi. Qalanıń tiykarǵı xalqı bolǵan ónermentler hám sawdagerlerge óz balaların keleshek dawamshıları sıpatında ámeliy isler menen shuǵıllanıw ushın arnawlı bilimderdi iyelewi zárurlıǵı payda boldı. Shirkewge qarashlı diniy mektepler bunday bilimdi bere almas edi. Sol

sebepli cexta birlesken ónermentler hám sawdagerler gil'diyaları atınan mektepler ashılıp, bular cex mektepleri hám gil'diya mektepleri dep ataldı. Keyinshelik bul mektepler birlesip, magistrat mekteplerine, yaǵnıy qala basqarması (magistrat) tárepinen qarjı menen támiyinlenetuǵın mekteplerge aylandırıldı. Ol jerde oqıw tólemli boldı. Ayırım cex, gil'diya hám magistrat mekteplerinde oqıw latın tilinen ana tiline ózgertildi. XV ásirge kelip bunday mektepler Batıs Evropanıń derlik barlıq ulken qalalarında ashıldı.

Akademiyalardıń ashılıwı. Evropada birinshi universitetler XII ásirde ekinshi yarımında Italiyada (Bolon'ya qalasında), Angliyada (Oksford qalasında), Franciyada (Parijde) shólkemlestirildi. Bul universitetler dáslebinde professor hám studentlerdiń jeke ózleri bassılıq etetuǵın shólkem (korparaciyası) edi. Keyinshelik bul korporaciýalar ózin-ózi basqarıw huquqı menen mámleketler tárepinen rásmiy tastıyqlandı. Shirkew bolsa universiteti pitkeriwshilerge ilimiy dáreje hám oqıtıwshılıq huquqın beriwdi óz ıqtıyarına aldı. XIV-XV ásirlerge kelip universitetler Evropanıń barlıq mámleketlerinde ashıldı. Orta ásir universitetleri ádette 4 fakul'tetten: tayarlıq fakul'teti, yuridika, medicina hám teologiya (din qaǵıydaları) ibarat bolǵan. Tayarlıq fakul'teti studentleri joqarıda ayılǵan trivium hám kvadriumlardıń quramına kiriwshi pánlerdi oqıtqan. Tayarlıq fakul'tetinde oqıw muddeti 6-7 jılǵa deyin, tiykargı fakultetlerde 5-6 jılǵa shekem sozılar edi. Bul universitette oqıw latın tilinde jurgizilip, onda dinniń tásiiri judá kushli bolǵan hám oqıw kóbinshe skolastikalıq tárizde qurı yadlaw menen shegaralangan. Batıs Evropada universitetler XII-XIII ásirden baslap kóbirek shólkemlestire baslaǵan. Bul universitetlerde oqıw talap dárejesinde bolmaǵanlıǵı menen Evropa mámleketlerinde mádeniyattıń aǵartıqtıń rawajlanıwına salmaqlı uleslerin qostı

Iogann Genrix Pestalocci (1746-1827) –Shveytariyanıń Cyurix qalasında vrach shańaraǵında dúń'yaǵa keldi. Jaslayınan ákesinen jetim qalıp, onı anası hám burın úyinde úy xızmetkeri bolıp islegen ápiwayı diyxan hayaldıń tárbiyasında ósip ulǵaydı.

Pestalocci dáslep baslawısh mektepte, keyin latin mektebinde oqıp, bilim aladı. Ol orta mektepti tamamlagannan keyin kóbirek gumanitar pánler oqıtılatuǵın joqarǵı oqıw ornı-kollegiumǵa, onıń filologiya hám filosofiya bólimlerine kirip oqıdı. Pestalocci kollegiumdı tamamlamay turıp, 1769 jılı pul qarız alıp, kishirek jay hám jer satıp alıp, ol jerge «Neygof» (Jańa qorǵan) dep at qoyadı hám sol átiraptaǵı diyxanlarǵa óz xojalıqların ónimdar xojalıqqa aylandırıwdı úyretiw maqsetinde úlgili ferma shólkemlestirmekshi boladı. Lekin tájiriybesi kemliginen hám xojalıq islerinen biyxabar bolǵan Pestalocci tez arada bul islerin toqtatıwǵa májbúr boladı.

Ol 1774 jılı «Neygof»ta «Kambaǵallar mekemesi» dep atalǵan uyım ashıp, oǵan jetim hám baǵıwshısınan ayrılǵan 50 ge jaqın balalardı toplaydı. Pestalocciń pikirinshe bul balalar atızlarda jumıs islep, toqıw hám iyiriw stanoklarında jip iyirip, gezleme toqıw menen shuǵıllanıp, ózlerin –ózleri asırawı, sonıń menen birge eń tiykarǵısı - bul jerde olar tálim alıwı tiyis edi. Pestalocci balalarǵa oqıwdı, jazıwdı hám esap shıǵarıwdı úyretip, olardıń tárbiyası menen shuǵıllandı. Ónerment ustalar balalarǵa jip iyiriwdi, toqıwdı úyreter edi. Usılay etip, Pestalocci óz mekemesinde balalardı oqıtıwdı olardı ónimli miynetke úyretiw menen qosıp alıp barıwǵa urındı. Lekin gárezettiń jetispewshiligine baylanıslı aradan kóp waqıt ótpesten bul jetimler úyin jabıwǵa májbúr boldı. Pestalocciń Neygofta ótkergen bul tájiriybesi pedagogika ilimi ushın wıken áhmiyetke iye boldı.

Keyingi waqıtları ol «Lingard hám Gertruda» atlı sociallıq-pedagogikalıq roman jazıp, bul romanda xojalıqtı aqıllılıq penen basqarıw hám balalardı tuwrı tárbiyalaw arqalı diyxanlardıń turmısın jaqsılaw boyınsha óz ideyaların usındı.

Burgdorfta orta internat mektep ashıladı. Bul mektep qasınan muǵállimler tayarlaytuǵın óz-aldına bólim de shólkemlestirildi. Bul mektepke Pestalocci baslıq etip tayınlandı. XIX ásirdeń baslarına kelip Pestalocciń «Gertruda óz balaların

qalay etip oqıtadı», «Analar mektebi yaki analar ushın óz balalarına baqlaw hám sóylewdi qalay úyretiw kerekligi haqqında qollanba», «Baqlaw álifbesi yaki ólshew haqqında kórsetpeli qollanba», «San haqqında kórsetpeli tálim» atlı kitapları basılıp shıqtı hám bul kitaplarda baslawısh tálimniń jańa metodları bayan etildi.

Pestalocci óziniń pútin uqıbın hám kúshin miynetkeshlerdiń awır ahwalın jaqsılawǵa sarıpladı. Ol 1827 jılı qaytı boldı.

Pestalocci hámmeniń tárbiya hám ilim alıw huqıqına iye bolıwı lazım degen talaptı qoyıwı menen birge mektepler jámiyetti sociallıq tárepten ózgertiwdiń áhmiyetli quralı bolıwı lazım dep kórsetedi. Onıń pikirinshe, hár bir adamnıń haqıyqıy kúshleri háreketke kelip, bekkemlengende ǵana eń áhmiyetli sociallıq máseleler óz sheshimin tabadı, túpkilikli sociallıq ózgerisler júz beredi. Buǵan tárbiya jolı menen ǵana erisiw múmkin.

Pestalocci diń pikirinshe miynet shaxstı tárbiyalaw hám rawajlandırıwdıń eń áhmiyetli quralı, miynet shaxstıń tek fizikalıq kúshin emes, al aqılında ósiredi, onı ádep-ikramlı etedi. Sonday aq ol tárbiyanıń maqseti shaxstıń barlıq tábiyǵıy kúshlerin hám qábiletlerin hár tárepleme, bir-birine uyǵın tárizde ósiriw. Tárbiyanıń tárbiyalanıwshıǵa tásiiri onıń tábiyatına uyǵın bolıwı kerek dep kórsetedi.

Balanı tárbiyalawdı onıń tuwılǵan kúninen aq baslawımız zárúr: «Bala tuwılǵan saat-oǵan tálim beriwdiń birinshi saatıdur». Sol sebepli haqıyqıy pedagogika ananı tuwrı tárbiyalaw metodları menen qurallandıırıwı kerek. Pedagogika óneri bolsa usı metodıkanı hár bir ana, sonıń ishinde ápiwayı diyxan hayalda mengerip alatuǵınday etip ápiwayılastırıp beriwı lazım. Shańaraqta tábiyatqa muwapıq etip berilgen tárbiya mekteptede dawam etiwı tiyis dep jazadı.

Pestalocci tálim teoriyasına göre tárbiyalaw eń ápiwayı elementlerden baslanıp, áste-aqırınlıq penen quramalıraq dárejege ósip barıwı kerek.

Pestaloccidiń elementar tálim teóriyası dene tǵrbiyasın, miynet tárbiyasın, ádep-ikramlıq hám estetikalıq tárbiyanı, sonday aq aqıl tárbiyası hám oqıtıwdı óz ishine aladı. Ol tárbiyanıń áne usı táreplerin bir-birine baylanıstırıp alıp barıwdı usınıs etti.

Pestalocci insan shaxsın kamalatqa jetkeriwde dene tárbiyasınıń áhmiyetine úlken itibar qarattı hám onı shaxstıń ósiwine sanalılıq penen tásir kórsetiwdiń birinshi túri dep esapladı. Sonday aq joqarıda aytıp ótilgenindey oqıtıwdı miynet tárbiyası menen qosıp alıp barıw onıń pedagogikalıq tájiriybesi hám teóriyasındaǵı tiykarǵı qaǵıydalardıń biri boldı.

Pestalocci ádep-ikramlıq tárbiyasınıń tiykarǵı wazıypası keleshekte sociallıq turmısta qatınasıp, payda keltire alatuǵın hám hámme tárepleri uyǵın kamal tapqan insanlardı jetilistiriwden ibarat dep túsinedi.

Pestalocci ádep-ikramlıq tárbiyasın diniy tárbiya menen tıǵız baylanısqa deydi. Ol rásmiy dindi kritikalaydı hám tábiyǵıy din haqqında aytıp, adamlardıń joqarı ruwxıy sezimlerin ósiriwdi tábiyǵıy din dep túsinedi. Pestalocci «... **qudaydı adamlar bir-birine mehir-muhabbat kórsetilip atırǵan jerden izlegenin**» ashıq aytadı. Eger adam qudaydı súyse, ol hámme adamlardı da **súyetuǵın bolıp qaladı, sebebi hámme adam bir atanıń balasındaı aǵa-ini hám apa-qarındaslardur**, deydi.

Pestalocci oqıtıwdı ápiwayılastırıwǵa hám psixologiyalıq tiykarda qurıwǵa umtılıp, zatlar hám buyımlar haqqındaǵı hár qanday balimniń eń ápiwayı elementleri bar, adam sol elementlerdi ózlestire otırıp óz átirapındaǵı álemni bilip aladı, degen pikirge keldi. Ol san, forma hám sózdi mine usınday elementler dep esapladı. Oqıtıw processinde bala ólshew jolı menen formanı, esaplaw jolı menen sandı, tildi ósiriw jolı menen sóylewdi bilip aladı. Solay etip, eleientar tálim dáslep ólshew, esaplaw hám tildi ósiriwden ibarat boladı.

Solay etip, Pestalocci baslawısh mekteptiń oqıw rejesin bir qansha keńeytirdi hám mektepte oqıtıwdıń metodikasın islap shıqtı.

Pestalocci kórsetpelilik principin oqıtıwdıń eń áhmiyetli tiykarı dep esapladı. Bul principiti keńnen qollamastan turıp dógerek-átirap haqqında anıq túsiniikke iye bolıwǵa, oy júgirtiw qábiletin hám tildi ósiriwge erisiw qıyın.

Balalarda jazıw kónlikpesin payda etiw ushın Pestalocci dáslep tuwrı hám iymek sıızıqlardı-jazıw elementlerin sızdırıp, shınıǵıw isletiwdi usınıs etti.

Solay etip, Pestalocci dún'ya pedagogikasınıń kózge kóringen teoretigi hám ámeliyatshısı sıpatında kambaǵallardıń balaların tárbiyalaw isine óziniń pútin kúshi hám bilimin sarıpladı. Ol adamnıń barlıq tábiyǵıy kúshlerin hám qábiletlerin bir-birine uyǵınlastırıp ósiriwdey wazıypanı tárbiyanıń tiykarǵı wazıypası dep bildi hám elementar tálim teoriyasın jarattı, bul teoriya XIX ásirde xalıq mekteplerin rawajlandırıwǵa járdem berdi.

Ataqlı nemis pedagogı **Fridrix Vil'gel'm Adol'f Disterberg** XIX ásir ortalarındaǵı german burjua-demokratıyalıq pedagogikasınıń progressiv úákili esaplanadı. Ol Vestfaliyadaǵı sanaat qalashası esaplangan Zigende hámeldar-yurist shańaraǵında dún'yaǵa keldi. Disterbergtiń ózi orta mektepte oqıp júrgen dáwirinde dogmatikalıq tálimge ómir boyı jek kóriwshilik penen qaraytuǵınlıǵın bildirgen edi. Ol 1808 jılı Gerborn universitetine kirip oqıdı, matematika, filosofiya, tariyxtı úyrendi, sońınan Tyubingen universitetine oqıwın ózgartip, onı 1811 jılı tamamladı. Keyinirek ilim menen shuǵıllanıp, filosofiya ilimleriniń doktorı ilimiy dárejesin alıwǵa eristi.

Ol óz ómirin xalıqqa bilim beriw isine baǵıshladı hám dáslep Mers-Reynde, keyinshelik Berlinde oqıtıwshılıq seminariyalarına basshılıq etti hám olardı aldınǵı orınlarǵa shıǵarıwǵa eristi. 1835 jılı ol «Nemis muǵallimlerin oqıtıw ushın qollanba» atlı kitabın baspadan shıǵardı. Bunnan tisqari onıń matematika, nemis tili, geografiya, matematikalıq geografiya, astronomiyaǵa tiyisli 20 dan artıq sabaqlıq hám oqıw qollanbaları jarıq kórdi. Disterberg «Nemis muǵallimleriniń muǵallimi» degen húrmetli ataqqa sazawar boldı.

Disterbergte Pestalocci sıyaqlı tárbiyanıń eń áhmiyetli principi – onıń tábiyat penen uyǵın bolıwı, dep esapladı. Yaǵnıy tárbiya adamnıń tábiyǵıy kamal tabıwına qaray alıp barılıwı, oqıwshınıń jası hám jeke ózgeshelikleri esapqa alınıwı tiyis, dep túsindiredi.

Tálim jas áwladtıń hár tárepleme kamalǵa keliwine hám onıń ádep-ikramlıq tárbiyasına járdem beriwı lazım. Oqıtılıp sırtǵan hár bir nárseni oqıw tárepten bahalı bolıw menen bir qatarda ádep-ikramlıq áhmiyetkede iye.

Adol’f Disterberg **rawajlandırıwshı oqıtıw didaktikasın** jarattı, bul didaktikanıń tiykarǵı talapların tálimniń 33 nızamı hám qaǵıydası sıpatında bayanlap berdi. Disterberg dáslep tábiyatqa uyǵın qılıp, bala oylawınıń tábiyatınan kelip shıǵıp oqıtıwdı talap etti. Ol mısallardan qaǵıydalarǵa: buyımlar hám bul buyımlar haqqındaǵı anıq kóz aldına keltiriwlerden usı buyımlardı sıpatlawshı sózlerge ótiwdi usınıs etti. Oqıwshı-talabalardı olardıń seziw organları tikkeley seze alatuǵın buyımlar menen tanıstırıwǵa júdá úlken áhmiyet beriw menen bir waqıtta, shaxstıń óz seziw organları menen túsiniw atırǵan pútin bir materialdı oylap kóriwi hám túsiniw jetiwi zárurlıǵın túsindirip ótti. Disterberg usınıs etken kórsetpele oqıtıw «jaqınnan uzaqqa», «ápiwayı nárselerden quramalı nárselerge», «ańsatıraq nárselerden qıyınıraq nárselerge», «málim nárseden námálim nárselerge» ótiw kerek, degen qaǵıydalar menen baylanıslı oqıtıw esaplanadı.

Disterberg úyrenilip atırǵan materialdı sanalı ózlestiriwge úlken áhmiyet berdi. Oqıwshılardıń úyrenilgen materialdıń áhmiyetin durıs hám anıq túsindirip bere alıwı usı materialdıń ózlestirilgenligin kórsetiwshi belgilerdiń biri esaplanadı, dep kórsetedi. Ótilgen material esten shıǵıp ketpesligi ushın onı tez-tez tákirarlap turıw kerek.

Disterbergtiń kórsetiwinshe jetiskenshilikke erisilgen sabaq hár dayım tárbiyalawshılıq xarakterde boladı. Bunday sabaq oqıwshınıń aqıl kúshin ósirip ǵana qoymastan onıń shaxsın, sezimlerin, minez-qulqın, ózligin kamalǵa keltiredi.

Disterbergtiń pikirinshe oqıtıw waqtında oqıwshılardıń intalılıǵın asırıw, olardı bilimler menen qurallandıırıw oqıtıwshı jetekshilik roldi atqarǵanda ǵana ámelge asadı. Ol tálimniń nátiyjeli bolıwı sabaqlıqqa yaki metodqa emes, al muǵállimge baylanıslı dep esaplaydı. Onıń pikirinshe jaqsı oqıtıwshı óz pánin jaqsı biliw menen birge óz kásibin hám balalardı súyiwi kerek. Oqıwshı ózleriniń alǵa ilgerilep baratırǵanlıqların seziwi kerek. Jaqsı oqıtıwshı,-deydi Disterberg,-óziniń tárbiya principlerin ekilenbesten ámelde qollap baradı, bull principlerden qaytpaydı. Oqıtıwshı óz ústinde tınbastan islewi, izleniwi lazım. Sonda ǵana ol oqıwshılardı bilimlerdi iyelewde tabanlı bolıwǵa úyretedi hám óz jollarında ushıraǵan qıyınshılıqlardı jeńe alatuǵın etip tárbiyalaydı.

Disterberg oqıtıwshınıń bekkem xarakteri hám sabır-taqatlı bolıwı úlken tárbiyalıq áhmiyetke iye dep kórsetedi. Muǵállim qattı qol hám talapshań bolıw menen birge ádalatlıda bolıwı kerek, tek sonda ǵana ol óz oqıwshılarınıń arasında úlken abıroyǵa erise aladı. Oqıtıwshı haqıyqıy insan bolıw menen birge bekkem erk-ıqrarǵa iye bolıwı lazım, dep kórsetedi.

Disterbergtiń pikirinshe **«jaman oqıtıwshı haqıyqattı barlıǵın barday aytıp beredi, jaqsı oqıtıwshı bolsa sol haqıyqattı tabıwǵa úyretedi»**. Ol oqıtıwshılardıǵa óz bilimlerin qalayınsha asırıw kerekligi haqqında bahalı másláhátler berdi, birinshi gezekte óz pánine baylanıslı ádebiyatlardı, sonday aq pedagogika hám psixologiyanı, tariyx hám ádebiyattı kóp oqıw kerek ekenligi haqqında aytıp ótti. Disterberg oqıtıwshılardı ámeliy pedagogikalıq sheberlik hám kónlikpeler menen qurallandıırıwǵa úlken áhmiyet berdi.

9.5. Yan Amos Komenskiydiń pedagogikalıq teoriyası.

Belgili danışpan, gumanist-pedagog Yan Amos Komenskiy demokratiyalıq pedagogikanıń tiykarın salıwshı sıpatında insaniyat tarixında belgili orındı

iyeleydi. Ol óziniń sanalı ómirin, ámeliy pedagogikalıq xızmetin, ilimiy dóretpelerin xalıqtıń balaların oqıtıw hám tárbiyalawday qayırılı iske baǵısladı.

Yan Amos Komenskiy 1592 jıl 25 martta Chexoslovakiyanıń Nivnica (Túslık Maraviya) dep atalatuǵın jerde «Chex tuwısqanları» jámáátlik shólkemine tiyisli digirmanshı shańaraǵında dúń'yaǵa keldi. Komenskiydiń shańaraǵı Nivnicáǵa Koomni dep atalǵan awıldan kóship kelgenligi sebepli olar koomnikler, yaǵnıy Komenskiyler shańaraǵı dep atalǵan.

Ya.A.Komenskiy 12 jasında jetim qalıp, mútájlik hám taǵı basqa bir-qansha qıyınshılıqlardı basınan keshirdi. «Chex tuwısqanları» jámáátlik shólkemi tárepinen ashılǵan baslawsh mektepte tálim aldı. 1608-1610 jılları latin mektebinde, yaǵnıy orta mektepte oqıdı. Keyinshelik ol Tuvısqanlar jámááti shólkeminiń járdeminde Germaniyaǵa universitetke oqıwǵa jiberiledi. Ol jerde Komenskiy dáslep Xerbori universitetinde hám onı pitkergennen soń Geydel'berg universitetinde tálim aladı. Avstriya hám Gollandiyada bolıp, ekonomikalıq, siyasiy hám mádeniy turmıs penen tanısadı. Áne usı dáwirlerden baslap aq Yan Amos Komenskiyde xalqın sawatlı etiw, bunıń ushın bilim beriw jolların hámmege túsinikli hám qolaylı etip, jetilistiriw ideyaları payda bola baslaydı. Ol «Hámme nárseler teatri» dep atalǵan enciklopediyanı jazıwǵa kirisedi. Sonday aq «Chex tili ǵáziynesı» atlı ana tiliniń tolıq sózligin dúzedi. Usı dáwirde ataqlı pedagog V.Ratkeniń didaktikalıq ideyaları menen tanısadı.

Yan Amos Komenskiy 1614 jılı óz uatanına qayıp keledi hám 22 jasında Prsherovadaǵı mektepte oqıtıwshılıq ete baslaydı. 1616 jılı ol «Chex tuwısqanları» jámáátine xatker etip saylanadı, sonıń menen birge ol jámáát janınan shólkemlestirilgen gimnaziyaǵa da basshılıq etedi. Bul jerde ol Oyanıw dáwirinde jasaǵan Kompanella, X.Vives hám basqada gumanistlerdiń shıǵarmaları menen tanısadı. Mektepte islew dáwirinde oqıtıw metodların jetilistiriwge umtıladı.

Chexiya nemis feodalları tárepinen basıp alıńǵannan soń chex tuwısqanları óz ǵárezsizligi ushın gúreslerin toqtatpaqanlıǵı sebepli qattı quwǵıńǵa ushıraydı. Nátiyjede 30 mın adamnan ibarat chexlar Pol'shanıń Leshno qalasına kóship keledi. Yan Amos Komenskiy bul jerdede tuwısqanlıq mektebin ashadı hám oqıtıwshılıq ete baslaydı. Usıdan baslap Komenskiydiń ómirinde jańa dáwir-28 jıl dawam etken pedagogikalıq xızmet dáwiri baslanadı. Ol 1631jılı «Tiller hám hámme pánlerdiń ashıq esigi» atlı oqıw kitabın jazadı hám bul kitap arqalı keń jámiyetshilikke tanıladı.

Yan Amos Komenskiy 1632 jılı «Ullı didaktika» atlı úlken shıǵarmasın jazıp pitkeredi hám járiyalaydı. Pedagogtıń bul kitabı, sonday aq onıń sol jılı jarıq kórgen «Analar mektebi» atlı mektepke shekemgi tárbiya qollanbası oǵan xalıqaralıq úlken abıroy alıp keledi. Sonday aq sol dáwirlerde onıń «Fizika»(1633), «Astronomiya»(1632) kitapları baspadan shıǵadı.

Ásirese Ya.A.Komenskiydiń tábiyat hám jámiyet haqqındaǵı bilimler enciklopediyası - «Pansofiya» nı (pan grekshe-pútın, hámme, sofiya - danalıq, aqıllılıq) jaratıw ústinde jumıs alıp barıwı úlken waqıya boldı. Bul haqqında xabar tapqan Angliya parlamenti 1641 jılı bul isti anglichan ilimpazları menen birgelikte dawam etiw, sonday aq ilim hám texnika jetiskenliklerin ulıwmalastırıw isi menen shuǵıllanatuǵın Xalıqaralıq komissiya dúziw máselesin dodalaw ushın Komenskiydi Londongá mirát etedi hám onı úlken saltanat penen kútip aladı. Bul chex pedagogı, tárbiya tarawında jańa ideya hám reformalar úgit-násiyatshısınıń dún'yada úlken abıroy-itibargá iye ekenligin kórsetedi. Lekin ol jerde grajdanlar urısınıń baslanıp ketiwi menen bul jumıs ámelge aspay qaladı.

Komenskiy «Ullı didaktika» kitabında pansofiya ideyasın «hámme nárseni biliw, hámme ushın bilim beriw» demekdur dep keltiredi. Kitapta mektep-bul shólkem,ol jerde «Hámmeni barlıq nársege úyretiw kerek», «Biz hámme insanlar ushın bilim beriwdiń tárepdarımız» degen pikirlerdiń kóp márte tákirarlanǵanlıǵın kóremiz.

Ya.A.Komenskiy kóp ótpey mekteplerdegi reformalardı ámelge asırıwǵa járdemlesiw ushın Shveciyaǵa mirát etiledi hám ol jerde jańa usılda bir qansha mektepler dúzedi hám olardı basqaradı. Ol jerde jergilikli húkimettiń tapsırması menen «Latın tiline kirisiw», «Tillerdiń eń jaqsı metodı», «Latinizm zalı» shıǵarmaların jazadı.

Komenskiy «Chex tuwısqanları» shólkemine episkop etip saylanıwına baylanıslı 1648 jılı Leshnoǵa qayıp keledi hám oqıtıwshılıq kásibin dawam etedi. Shveciyada jasaǵan dáwirinde jazǵan kitapların baspadan shıǵaradı.

1660 jıldan baslap Vengriya húkimetiniń shaqırıwı menen bull elge kelip, pansofiyalıq táliymatqa tiykarlangan bir neshe mekteplerdi ashadı hám basqaradı. Ol bul dáwirde «Sezimler arqalı túsiniletuǵın nárselerdiń súwretleri»(1654) atlı sabaqlıǵın jazıp, oqıw isin súwretler járdeminde, yaǵnıy kórgizbeli qurallar arqalı alıp barıwdı usınıs etedi. Bul shıǵarma insaniyat tarixındaǵı birinshi illyustrativ sabaqlıq esaplanadı. Onıń bul kitabı Evropanıń ayırım mámleketlerinde XIX ásirdiń ekinshi yarımına shekem qollanılıp kelindi. Sonıń menen birge ol geografiya, geometriya, kartografiyaǵa tiyisli sabaqlıqların, didaktikalıq shıǵarmaların jazdı.

Ásirese onıń «Pansofiyalıq mektep» shıǵarması úlken áhmiyetke iye bolıp,onda ilimiy jaqtan tiykarlangan oqıtıw principi, oqıw jobası, kúnlik oqıw rejesi kórsetip ótilgen. Ol «Tiller hám barlıq pánlerdiń ashıq esigi»(1631) atlı shıǵarması tiykarında 8 oqıw p'esasın jazdı hám onı keyinshelik «Oyın-mektep» degen at penen óz aldına kitap etip basıp shıǵardı.

1654 jılı Ya.A.Komenskiy jáne Leshno qalasına qayıp keldi.Shveciya menen Pol'sha mámleketleri arasındǵı urısta Leshno qalası oyran etilgen edi. Komenskiydiń mal-múlki hám bir-qansha qol jazbaları órt ishinde qalıp, janıp ketti. Komenskiy baspana izlep Gollandiyaǵa kóship bardı hám sol jerde qalıp ketti. Amsterdam qalası Senatınıń qararı menen onıń didaktikalıq shıǵarmalarınıń

toplamı basıp shıǵarıldı. Ya.A.Komenskiy 1670 jıldıń 15 noyabrinde Amsterdam qalasında álemnen ótti.

Ya.A.Komenskiy ómiriniń sońǵı jılların xalıqlar ortasında tınıshlıq ornatıw hám tınıshlıqtı saqlaw máselelerin úyreniwge baǵıshladı. Ol Amsterdamda «Adamzat jámiyeti jumısların jaqsılaw boyınsha hámmege tiyisli másláhat» atlı shıǵarmasın jazdı. 1667 jılı «Tınıshlıq perishtesi» dep atalǵan shıǵarmasın jazıp, onda barlıq nızalı dawlardı qural jolı menen emes, al tınıshlıq jolı menen, sóylesiwler arqalı sheshiwdi másláhat etedi. Mámleketler arasında tınıshlıqtı saqlaw isleri menen shuǵıllanatuǵın xalıqaralıq shólkem - Tınıshlıq keńesin dúziw kerek ekenligi haqqındaǵı ideyanı birinshi ret Ya.A.Komenskiy usınǵan edi.

Ya.A.Komenskiy óz watanın júdá súyer edi hám onıń ǵárezsizligi ushın gúresip keldi. Onıń derlik barlıq shıǵarmaları watansúyiwshilik ideyaları menen suwǵarılǵan. Ol xalıq poeziyası dúrdanaların jıynap, chex naqıl-maqallar toplamın dúzedi hám óz xalqınıń ana tilin saqlawǵa shaqıradı.

Ya.A.Komenskiydiń dún'yaqarasına kóz jibersek onıń tómendegidey úsh belgisi menen ajıralıp turatuǵınlıǵın kóriwimizge boladı:

1. Naturallıq filosofiya. XI-XVII ásirlerde anglichan filosofi-materialist Bekon sensualistlik filosofiya teoriyasın ilgeri súredi. Komenskiy oqıtıw processine usı kóz-qarastan qaraydı. Biliw seziwden baslanadı. Seziw bolmaǵan jerde biliwde joq.

2. «Chex tuwısqanları» jámaátlik shólkemi diniy shólkem bolǵanlıǵı ushın Komenskiydiń ózide dindar esaplanadı. Lekin onıń ruwxanıylıǵı turmısqa ámeliy kóz-qaras penen qaraǵanlıǵı sebepli, oqıtıw processiniń mazmunına, didaktikalıq principiardi úyreniwde ol kórinbeydi.

3. Komenskiydiń bazı-bir dún'yaqaslarınıń Oyanıw dáwiri tásirinde payda bolǵanlıǵın kóremiz. Adamlarǵa degen muhabbat, adamlardıń jaqsılıq jarata

alıwına isenim menen qaraw, bulardıń hámmesi orta ásir adamına isenimsizlik penen qarawǵa qarama-qarsı.

Komenskiy óziniń pedagogikalıq teoriyasında tárbiyanıń tábiyatqa uyǵın bolıwı haqqındaǵı túsinikti ilgeri súredi. Ol «Ullı didaktika» kitabında oqıtıw tábiyǵıylıqqa boysınıwı kerek, **balanıń aqlıy hám fizikalıq ósiw processı tábiyattaǵı ósiw processine uqsáǵan boladı** dep kórsetedi. Máselen, baǵman tereklerdi tárbiyalaydı, onıń ósiw ózgesheliklerin esapqa aladı. Tap sonday oqıtıwshıda balanı tárbiyalaw menen birge ondaǵı ózgesheliklerdi esapqa alıwı tiyis dep jazadı.

Ulıwma bilim beriw ideyası. Komenskiy jasaǵan dáwirde hámmeni oqıtıw shárt emes, tek qábiletliлерin ǵana oqıtıw kerek degen ideya húkim súrer edi. Komenskiy bolsa hámmeni oqıtıw kerek, hámme ulıwma bilim alıwı kerek degen usınıstı ortaǵa qoyadı. Ásirese sol dáwirdegi hayal-qızlardıń oqıp, bilim alıwı úlken mashqala edi, lekin soǵan qaramastan ol bul usınıstı ilgeri súredi.

Komenskiydiń jáne bir qımbatlı pikirleriniń biri ol **oqıwshılar bilim alıw túsinigine iye** dep kórsetedi. Aynanı qanshalıq shań bassada insan óz súlderin eplep bolsada kóriwi múmkin. Álbette taza ayna jaqsı kórsetedi. Oqıtıwshınıń wazıypası sol aynadaǵı shańdı tazalaw, yaǵnıy bilimdi bala qálbine jetkeriw, onı aql tárepten rawajlandırıw dep kórsetedi.

Komenskiy óz shıǵarmalarında tárbiyanıń maqsetin kórsetip ótedi. Tárbiyanıń maqseti insandı máńgilik dún'yasına tayarlawdan ibarat. Onı tómendegi úsh túrli tárbiya arqalı ámelge asırıw múmkin dep kórsetedi:

1. Aql tárbiyası.
2. Ádep-ikramlılıq tárbiyası.
3. Diniy tárbiya.

Bul maqset bala tuwılǵannan baslap 24 jasqa shekem ámelge asadı, bul dáwirdiń ishinde bala tórt mektepti tamamlawı, olardıń hár birinde 6 jıl oqıwı kerek dep esaplaydı.

Ya.A.Komenskiydiń balanı jas dáwirlerge bóliwi. Bunda ol tábiyǵıylıq principlkrine tiykarlanıp, bala jasın dáwirlerge bóledi:

1. Tuwılǵannan 6 jasqa shekem - ana mektebi dáwiri.
2. 6-12 jasqa shekem – xalıq mektebi yaki ana tili mektebi dáwiri.
3. 12-18 jasqa shekem - gimnaziya dáwiri.
4. 18-24 jasqa shekem – universitet, akademiya dáwiri.

Ana mektebi dáwirinde balanıń seziw organların rawajlandırıwǵa, balanıń qabıl etiw qábiletin ósiriwge, onı átiraptaǵı dúń'ya menen tanıstırıwǵa úlken itibar beriledi. Ana balada ádep-ikramlıq tárbiyasınıń tiykarların qalıplestire baslaydı, onı tuwrı sózlikke, hadallıqqa, miynetti húrmet etiwge tárbiyalaydı. Ana mektebi baqsha jasındaǵı bala tárbiyasın kózde tutadı.

Xalıq mektebi yaki ana tili mektebi dáwirinde bala oqıwda este saqlawdı, sóylewdi, jazıwdı úyrenedi, baslawısh mektep kónlikpesin payda etedi. Bunıń ushın geometriya, geografiya, medicina tiykarları pánlerinde úyreniwi tiyis.

Gimnaziya dáwirinde oqıw ornınıń wazıypası bala túsiniǵın, oylaw qábiletin rawajlandırıwdan ibarat bolıp, olarǵa klassikalıq tiller, medicinalıq bilimler, ádepnama hám diniy bilimler beriliwi kerek.

Universitet, akademiya dáwirinde oqıw orınları oqıwshılardıń shaxsın, ózine bolǵan isenimin ósirip, rawajlandırıwı tiyis.

Komenskiydiń pedagogikalıq teoriyasında tálim – oqıtıw, yaǵnıy didaktika tiykarǵı orındı iyeleydi. Onıń didaktikasında **tábiyǵıylıq metodi** tiykarǵı roldi oynap, bul metodtıń ózgesheligi balanıń jasın, bilim dárejesin, psixologiyalıq ózgesheliklerin esapqa alıp, sabaqtı tábiyat barlıǵına sáykeslendirip ótiwden ibarat. Ol máselen, qus ózine uya jasaydı, ol ıssı hám jumsaq bolmaǵı kerek. Mektepte tap sonday bolıwı kerek dep kórsetedi.

«Ullı didaktika» kitabında didaktikalıq principler berilip, sabaq processinde oqıtıwshı olardan paydalanıwı lazımlıǵı kórsetiledi. Komenskiy **kórsetpelilik principin** teoriyalıq tárepten dálillep berdi. Ol kórsetpelilikti oqıtıwdıń «Altın

qağıydası» dep atadı. «Sezimler arqalı túsiniletuǵın nárselerdiń súwretleri» kitabında úyrenip atırǵan nárselerdi uslaw, kóriw, jew, iyiskelew kerekligin aytıp, bull úyrenilip atırǵan materialdıń tereń bolıwına hám uzaq waqıt este saqlap qalıwǵa alıp keledi dep kórsetedi.

Komenskiy **sanalıq principin** túsindiriwde oqıtıwda onıń mánis-maǵanasın túsınbey awızeki yadlawǵa qarsı shıǵadı. Ol «Aqıl-sezim menen jaqsı túsiniń alınǵan nárseden basqa hámsh bir nárseni zorlap yadlatpaslıq kerek» dep jazadı. Sonıń menen birge oqıwshılardıǵa hádiyselerdiń sebebin ańlatpaq, hár bir nárseni tolıq túsindirip bolǵansha tek sol nárseni ústinde toqtamaq kerek degen pikirdi bildiredi.

Komenskiy **tálimniń sistemalı** bolıwın talap etedi. Oqıw materialı oqıwshılardıǵa tiykarǵı qağıydalar sıpatında anıq bayan etiliwi kerek, oqıtıwda dáliyillerden juwmaqqa, mısallardan nızamlılıqqa ótiw, dáliyiller hám mısallardı qağıydalar sistemasına salıp, ulıwmalastırıp beriw kerek, keri jaǵdayda hádiyselerdiń sistemasız úyinshigi payda bolıp qaladı. Konkretten abstraktqa, ańsattan qıyınǵa, ulıwmalıqtan jekkege ótiw kerek: birinshi gezekte zat, yaǵnıy hádiysege ulıwma túsiniń berip, keyin onıń túrli táreplerin dara-dara úyreniw kerekligin kórsetedi.

Izshillik principinde kún, ay, jılǵa wazıypa qoyıw hám onı ámelge asırıwǵa umtılıw kerek ekenligin aytadı. Bunda a) anıq waqıttı belgilew, b) oqıwdıń balanıń jasına sáykes keliwi, v) material izbe-izlik penen úyreniliwi talap etiledi.

Komenskiy **materialdı bekkem, tiykarlı ózlestirip alıwǵa** úlken áhmiyet berip, «bekkem tiykardı» payda etip, oqıtılıp atırǵan nárselerdi bir-birine baylanıstırıp oqıtıwdı alıp barıw kerek degen pikirdi keltiredi. Onıń pikirinshe hár bir tema qısqa, anıq qağıydalar tiykarında túsindiriliwi kerek

Klass – sabaq sisteması. Komenskiy klass-sabaq sistemasın islep shıǵıp, onda oqıtıwshınıń oqıwshılardı jámáát formasında oqıtıwı aytıp ótiledi.

Múmkínshiligi bolǵanınsha jas kórsetkishleri birdey bolǵan oqıwshılardan klasslardıń dúziliwin, mektepte jumıs oqıw jılı, oqıw sheregi bolıp bólingen túrde jobalı alıp barılıwın, oqıwshılardıǵa waqtında kanikullardıń beriliwin kórsetip ótti. Oqıw kúnin (ana tili mektebinde 4 saat, latın metebi-gimnaziyada 6 saat) belgilep berdi. Oqıwshılar mektepke bir waqıtta qabıl etilip, oqıw gúzde (sentyabrde) baslanıwı kerek dep esapladı.

Komenskiy sabaqlıqlarǵa bolǵan talaplardı da belgilep berdi hám ózi bir neshe sabaqlıqlar jazdı. Oqıtıwshınıń roli hám oǵan qoyılatuǵın talaplardı belgilep berdi. Ol oqıtıwshılıqtı **«jer júzindegi hár qanday kásiplerden joqarıraq turatuǵın júdá maqtamışlı kásip»** dep esapladı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar.

1. Áyyemgi Shıǵısta tálim-tárbiyanıń rawajlanıwı haqqında nelerdi bilesiz?
2. Áyyemgi Greciya mámleketindegi tálim-tárbiyalıq pikirlerdiń rawajlanıwı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Sparta hám Afına bilimlendiriw sistemalarınıń bir-birinen ayırmashılıqları haqqında aytıp berin ?
4. Áyyemgi grek filosofi Sokrattıń tálim-tárbiyalıq pikirleri haqqındaǵı túsinigińiz qanday?
5. Ullı greciya filosofi Platonnıń pedagogikalıq pikirleri haqqındaǵı túsinigińiz?
6. Aristotel'diń tálim-tárbiyalıq teoriyası haqqında aytıp berin?
7. Demokrittiń tálim-tárbiyaǵa baylanışlı kóz-qarasları boyınsha nelerdi bilesiz?
8. Batıs Evropadaǵı mektep hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı haqqında nelerdi bilesiz?
9. Yan Amos Komenskiydiń pedagogikalıq teoriyası haqqında aytıp berin
10. Klass-sabaq sisteması haqqında qanday túsinikke iyesiz?

11. Ya.A.Komenskiydiń «Ullı didaktika» shıǵarmasındaǵı pedagogikalıq pikirlerdiń mánisin túsindirip beriń?
12. I.Pestalocci hám A.Disterberglerdiń pedagogikalıq miyrası boyınsha nelerdi bilesiz?
13. Áyyemgi Rim mámleketindegi tálim-tárbiyanıń jaǵdayı haqqında nelerdi bilesiz?
14. XII ásirde Rossiyada pedagogikalıq ádebiyatlardıń basıp shıǵarılıwı haqqında nelerdi bilesiz?
15. Áyyemgi Greciyadaǵı mekteplerdiń túrleri hám olardıń ózine tán ózgeshelikleri haqqında aytıp beriń?
16. Rıcar’ tárbiyası haqqında nelerdi bilesiz?
17. Evropada ashılǵan birinshi universitetler haqqında nelerdi bilesiz?
18. Ya.A.Komenskiy balanıń jasın jas dáwirlerge bólgenligi haqqında nelerdi bilesiz ?
19. «Polestra» mektebindegi tálim-tárbiyanıń mazmunın túsindirip beriń.
20. «Kifarist» hám «grammatist» mektepleriniń bir-birinen ayırmashılıǵın túsindirip beriń.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler

- 1. «Ullı didaktika» shıǵarmasınıń avtorı kim?**
A. Pestalocci; B. Komenskiy; C. Disterberg; D. Ushinskiy
- 2. «Jaman oqıtıwshı haqıyqattı barlıǵın barday aytıp beredi, jaqsı oqıtıwshı bolsa sol haqıyqattı tabıwǵa úyretedi» degen qatarlar qaysı pedagogqa tiyisli?**
A. Pestalocci; B. Disterberg; C. Komenskiy; D. Ushinskiy
- 3. «Pansofiyalıq mektep» shıǵarmasınıń avtorı kim?**
A. Disterberg; B. Komenskiy; C. Sokrat; D. Lomonosov
- 4. Klass-sabaq sistemasına qaysı pedagog tiykar salǵan?**
A. Pestalocci; B. Komenskiy; C. Disterberg; D. Kvintilian
- 5. «Gertruda óz balaların qalay etip oqıtadı» shıǵarmasınıń avtorı kim?**

A. Komenskiy; B. Pestalocci; C. Disterberg; D. Platon;

6. «Perzentlerińizdiń ilim hám ádebin ózińizdiń ilim hám ádebińiz benen sheklemeń, olardı kelesi zaman ushın tayarlań, sebebi olar siziń zamanıńızǵa tiyisli emes, olar kelesi zaman adamlarıdur» degen qatarlar qaysı filosofqa tiyisli?

A. Sokrat; B. Platon; C. Demokrit; D. *Aristotel'*;

7. Waqtında ataqlı áskerbası Aleksandr Makedonskiydiń tárbiyashısı bolıp islegen filosof tómendegilerdiń qaysı biri?

A. Platon; B. *Aristotel'*; C. Demokrit; D. Sokrat;

8. Sparta Greceyadaǵı qaysı mámlekettiń paytaxtı?

A. Makedoniya; B. Lakoniya; C. Attika; D. Amsterdam;

9. Afina Greceyadaǵı qaysı mámlekettiń paytaxtı?

A. Lakoniya; B. Attika; C. Amsterdam; D. Makedoniya;

10. «Al'magest» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. *Aristotel'*; B. Ptolomey; C. Diofant; D. Vitruviy;

11. «Oratordı tárbialaw haqqında» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. Sokrat; B. Kvintilian; C. *Aristotel'*; D. Demokrit;

12. «Nikomax etikası» shıǵarmasınıń avtorı kim?

A. Sokrat; B. *Aristotel'*; C. Platon; D. Demokrit;

13. Deneden tısqarı bolǵan nárselerdi «túr» hám «ideya» dep ekige ajıratqan filosof kim?

A. *Aristotel'*; B. Platon; C. Demokrit; D. Sokrat;

14. «Tábiyat penen tárbıya bir-birine uqsaydı» degen qatarlardıń avtorı kim?

A. *Aristotel'*; B. Demokrit; C. Sokrat; D. Kvintilian;

15. Afinada Likey atlı jeke menshik mektebin ashqan danışpan-pedagog qaysı biri?

A. Sokrat; V. *Aristotel'*; S. Platon; D. Demokrit;

10-TEMA. XIX ÁSIRDIŇ EKINShI YaRIMİ-XX ÁSIRDE DÚNYa PEDAGOGIKA ILIMINIŇ RAWAJLANÍWÍ. K.D.USHINSKIYDIŇ PEDAGOGIKALÍQ MIYRASÍ

JOBASI:

10.1. XIX ásirde aqırı -XX ásirde Batıs Evropa, AQSh, Rossiyada reformatorlıq pedagogikası hám onıń tiykarǵı baǵdarları.

12.2. M.V.Lomonosov hám onıń rus pedagogikası menen mektepleriniń rawajlanıwındaǵı ornı.

10.3. L.N.Tolstoydıń pedagogikalıq kóz-qarasları.

10.4. K.D.Ushinskiydiń didaktikalıq kóz-qarasları hám pedagogikalıq miyrası.

Temaniń maqseti: Studentlerge XIX ásirde 2- yarımı-XX ásirde dúnyaya pedagogika iliminiń rawajlanıwı tariyxı, sonday aq ullı rus pedagogı K.D.Ushinskiydiń pedagogikalıq miyrası haqqında túsiniw beriw.

Temaniń wazıypaları: Studentlerge XIX ásirde aqırı -XX ásirde Batıs Evropa, AQSh, Rossiyada reformatorlıq pedagogikası hám onıń tiykarǵı baǵdarları haqqında túsiniw beriw, olardı Rossiyada pedagogikanıń qalıplesiwi hám rawajlanıwına ózleriniń salmaqlı úleslerin qosqan ullı rus alım hám pedagogları M.V.Lomonosov, L.N.Tolstoy, K.D.Ushinskiylerdiń pedagogikalıq miyrasları, aldınǵı ideyaları, eldegi mekteplerdi rawajlandırıw baǵdarında etken xızmetleri boyınsha maǵlıwmatlar menen qurallandıırıw.

Tayanış sózler: Tárbıya laboratoriyası, pedagogikalıq antropologiya, oqıtıw principleri, oqıtıw metodları, tárbıya teoriyası, reformatorlıq pedagogikası xrestomatiya, sabaqlıq, pedagogikalıq miyras, pedagogikanıń tiykarǵı baǵdarları, pedagogikalıq ideyalar, mektepke shekemgi tálim pedagogikası.

Temaniń mazmunı:

10.1. XIX ásirдің aqırı -XX ásirde Batıs Evropa, AQSh, Rossiyada reformatorlıq pedagogikası hám onıń tiykarǵı baǵdarları.

XIX ásirдің aqırı XX ásirдің baslarında sol dáwirdegi burjuazialıq mámleketlerдің pedagoglarına óz tásin tiygizgen bir qansha pedagogikalıq teoriyalardıń rawajlanıwına jańasha kóz-qaraslar júzege kele basladı. Bilim beriw hám tárbiyalawdıń wazıypaları qayta kórip shıǵıla baslandı. Pedagogika iliminin rawajlanıwı ushın jańa baǵdarlar payda boldı. Sol zamanda jasaǵan Shveciyalı jazıwshı hayal E.Keydiń kórsetkenindey «balalar ásiri» kirip keldi. Russonıń «erkin tárbiya teoriiyası» jańasha formada dúń'yaǵa qayta keldi.

Bul dáwirde Batıs Evropa ellerinde baslanǵısh tálim haqqındaǵı nızamlardıń qabıl etiliwine qaramastan bilimlendiriwdi rawajlandırıw boyınsha demokratiyalıq háreketler háwij ala basladı. Filosofıyanıń sensualizm ideyasına (Max,Avenarius), háreketler filosofıyasına (Fixte,I.Gyote), adamzattıń ádep-ıkramlıq máselelerine (Nicshe), individtiń rawajlanıwı máselelerine (Dj.D'yui,V.Dil'tey) qayta oralıwı pedagogikalıq izleniwlerdiń barısına óziniń tásin tiygizdi. Indivdiń rawajlanıwı hám ózin-ózi rawajlandırıwı, tárbiyada májbúrlew hám erkinlik shegaraları, jeke hám jámaátlik tárbiya arasındǵı baylanıs h.t.b. aktual máselelerge aylandı.

Reformatorlıq pedagogikası, yaki pedagogikalıq reforma usılayınsha dúń'yaǵa kelip, belgili ilimpazlar, múǵállimler seminariyaları oqıtıwshıları, mámleketlik hám jeke mektepler múǵállimleri, jámiyetlik hám mámleketlik ğayratkerler olardıń avtorları boldı. Solardıń biri sıpatında sol dáwirdegi úlken burjuazialıq klass talaplarına juwap beretuǵın «Jańa mektep» atamasına iye pedagogikalıq aǵım payda boldı.

«Jańa mektep» aǵımı. Jeneva qalasında Angliya, AQSh, Franciya, Belgiya, Shvecariya h.t.b mámleketlerdiń ulıwmalıq talaplarına juwap beretuǵın «Jańa mekteplerdiń xalıq aralıq birlespesi» sholkemlestirildi. «Jańa mektepler» internat tipindegi oqıw orınları bolıp, jeke adamlar hám pedagogikalıq shólkemler

tárepinen qrajılandırıladı. Oqıw tólemli bolıp, onıń júdá qımbatlıǵı sebepli tek ayırım aqsúyeklerdiń balaları ǵana oqıy alǵan. Bul mekteplerde oqıtıw hám tárbiyalawdıń «erkin hám aktiv» metodları dep atalǵan metodlar ken qollanılǵan.

Bul mekteplerde jumıslar basqa ápiúayı mekteplerge salıstırǵanda bir qansha jaqsı qoyılǵan. Ul balalar menen qızlar birgelikte oqıtılǵan, dene tárbiyası hám basqa pánlerden sabaqlar salıstırmalı túrde jaqsı shólkemlestirilgen, mekteplerge joqarı qániygelikke iye muǵallimler tartılǵan. Kabinetler, laboratoriyalar menen jaqsı támiyinlengen, miynet sabaqları (aǵash ustashılıǵı, slesar'shılıq isi, awıl-xojalıq h.t.b) jaqsı jolǵa qoyılǵan. Bul mektepler qalanıń shetindegi sulıw tábiyat qushaǵında jay jaylastı. Bul mekteplerdiń teoretigi hám shólkemlestiriwshisi francuz pedogogi E.Demolen boldı. Onıń pikirinshe bul mekteplerde hámme balalar bilim alıwı tiyis, lekin haqıyqatlıǵında bul mekteplerde tek bay, aqsuyeklerdiń balaları oqıdı.

«Puqaralıq tárbiyası» hám «miynet mektepleri» pedogogikası.

XX ásir diń baslarında Germaniya hám basqada bir qatar ellerde Georg Kershenshteyner (1854-1932) tiykar salǵan «Puqaralıq tárbiyası» hám «Miynet mektepleri» teoriiyası úlken áhmiyetke iye boldı. Onıń pikirinshe mektepler tolıǵı menen Germaniya húkimetine xızmet etiwı «Puqaralıq teoriiyası» arqalı hár bir oqıwshı húkimetke sózsiz baǵınıw ruwında tárbiyalanıwı tiyis. Bul ideya massalıq, xalıqlıq mektepler arqalı ámelge asırılıwı kerek.

XIX ásir diń aqırı XX ásir diń baslarında Germaniya tezlik penen hár tárepleme rawajlana basladı. Burjuaziyalıq óndiris ushın texnikalıq jaqtan jaqsı bilimge iye, siyasiy jaqtan tárbiya kórgen yaǵnıy hár túrli revolyuciyalıq háreketlerden uzaq bolǵan kadrlar kerek edi.

Kershenshteynerdi sol dáwirdegi poletarnattıń sanalılıǵı qattı qıynar edi. Ol «poletarnatlıq sananı alıp kiriwshi «ishki dushpanǵa» qarsı gúresiwdе pushkilerde, bronlı mashında, armıyanıń mılıqlarında járdem bere almaydı. Oǵan basqa quraldı

qollanıw kerek, ol anıq hám kúshli tásir etiwshi – siyasiy tárbiya bolıp, oqıwshılardıń sanasına mámlekettiń aldındaǵı wazıypalardı túsindiriw arqalı watandı súyiwge hám puqaralıq minnetti tárbiyalaydı». Ol mekteplerdi reformalawdı, miynet tárbiyasınıń rolin asırıwdı usındı. Sonıń menen birge hammege jalpı ulıwma orta bilim beriwge qarsı boldı. Onıń pikirinshe «miynet mektebi» minimum bilim beriw menen, maksimum kónlikpe, uqıp hám miynetsuyiwshilikti tárbiyalawı tiyis.

Kershenshteyner Myunxen qalasında xalıq bilimlendiriw bólimin basqarıw menen birge óz ideyaların belgili dárejede ámelge asırdı. Ol úlken jastaǵılar ushın jumıstan keyin bilim alatuǵın «qosımsha mektep» ler shólkemlestiriwdi qolǵa aldı hám olar jas rabochiyardı reolyuciyalıq háreketlerden tıyadı dep esapladı.

«Háreket pedagogikası». Sol dáwirde belgili Germaniyalı pedogog Vil’gel’m Avgust Lay (1862-1836) pedagogikanı biologiyalastırıw hám tárbiya processin mexanikalıq túsindiriwge háreket etti. Ol insanǵa kórsetiletuǵın sırtqı tásir adamnıń hár bir aǵzasına, sonıń menen birge adamnıń ózine tásir etedi hám juwap háreketin yaki reakciyanı payda etedi, sonıń menen birge reflektorlıq akt bárqulla birdey sxemada «qabıllaw-qayta islew–kórinis beriw» formasında keshedi dep túsindiredi. Ol «tárbiyalanıwshi – onıń átirapındaǵı turmıslıq ortalıqtıń aǵzası, onıń tásinin úziliksiz sezedi hám oǵan óz múnásibetin bildiredi» dep jazadı.

Lay óziniń usınǵan sxeması boyınsha pedagogikalıq processtıń «organikalıq oqıw reje» sin islep shıqtı. Ol barlıq oqıtıwdı «gúzetiwshi-zatlıq» hám «súwretlewshi – formal» dep ekige ajıratı. Olardıń birinshisine «qabıllaw» menen baylanıslılardı: tábiyat turmısın (tábiyiy tariyx, fizika, ximiya, geografiya), insan turmısın (tariyx, puqaralıq páni, xalıq xojalıǵı boyınsha pánler, moral’, filosofiya hám pedagogika), ekinshisine «kórinis beriw» menen baylanıslı: fizikalıq kórinisler, eksperimentler, haywanlardıń kútimi, matematikalıq kórinisler, sózlik kórinisler (til), kórkem-óner kórinisleri h.t.b kirgizedi. Onıń pikirinshe oqıw

jumısında «formal-súwretlewshi» sabaqlarda islew beriletuǵın «gúzetiwshi – zatlıq» material eń baslı material esaplanadı.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey Lay pedagogikanı biologiyalastırdı. Ómiriniń aqırına kelip, tárbiyada dinniń, rassanıń áhmiyetine úlken dıqqat qarattı. German rassasına dúń’yada eń joqarǵı orında turadı dep qaradı hám Germaniyadaǵı milletshilik (nacionalizm) siyasatın qollap-quwatladı.

Eksperimentallıq pedagogika. Germaniya, Angliya hám AQShta XIX ásirniń aqırında eksperimentallıq pedagogika úlken orındı iyeleydi. Ol óz aldına eksperiment ótkeriw jolı menen balanı úyreniwdiń jańa metodların tabıwdı maqset etip, basqa ilimiy – pedagogikalıq izzertlew metodların tán almadı. Tárbiyanı sociallıq qubılıs emes, al biologiyalıq qubılıs dep qaradı. Eksperimentallıq pedagogikanıń wákilleri ózleriniń ilimin klasslıq emes, partiyalıq emes, al «siyasattan tısqarı» filosofiyalıq pedagogika dep atap, tek ǵana taza ilimiy nátiyjelerge hám anıq faktlerge tiykarlanadı dep kórsetedi.

Eksperimentallıq pedagogika kóbirek balalardıń aql qábiletin «testler metodı» arqalı tekserip, kópshilik jaǵdaylarda bul testlerdiń quramalılıǵı nátiyjesinde anıq emes, hátteki keri nátiyjelerde alındı. XIX ásirniń aqırında eksperimentallıq pedagogikanıń tiykarında AQShta pedalogiya dep atalǵan ilimniń túri kelip shıqtı hám Batıs Evropa elleri hám Rossiyaǵa tarqala basladı. Pedaloglar balanıń táǵdiri násilge hám ózgermeytuǵın sırtqı ortalıqqa baylanıslı dep tastıyıqlaydı.

Nemec eksperimentalıq pedagogikasınıń kórnekli wákili Erist Meyman (1862-1915) «Eksperimentallıq pedagogikaǵa kirisiw boyınsha lekciyalar» atlı ush tomlıq shıǵarmasın dóretti. Ol balanı hár tárepleme úyreniw ushın pedagogika, psixologiya, psixopatologiya, anatomiya hám fiziologiya ilimleriniń maǵlıwmatlarına tiykarlandı.

AQShta eksperimentallıq pedagogika keńnen en jayıp, onıń kórnekli wákillerinen Eduard Torndayktı (1874-1949) atap ótken orınlı. Ol bixeviorizm

táliymatlarınan kelip shıǵıp, adamnıń júris-turısı mexanikalıq tárepten shaqırılatuǵın hám kóp márteli mexanikalık shınıǵıwlar nátiyjesinde payda bolatuǵın sırtqı tásir etiwge baylanıslı dep kórsetedi. Solay etip barlıq tárbiya dressirovkaǵa, yaǵnıy kerekli unamlı reakciyanı payda etiwge uyreniwge barıp taqaladı.

Pragmatikalıq pedagogika. XIX ásirdeń 90-jıllarına kelip AQShta «pragmatikalıq filosofiya» ideyası payda boldı. Pragmatizmniń teoretikleri ózleriniń bul filosofiyasın idealizm hám materializmnen joqarı turadı, ob’ektiv haqıyqatlıq joq dep esapladı.

Pragmatistler haqıyqatlıqtıń ólshemin tek «payda» dep bilip, ol «ishki qanaatlanıwshılıqtıń» yaki óz-ózinen qanaatlanıwdıń dárejesine baylanıslı, dep túsindiredi. Onıń tárepdarlarınń biri Amerikalı filosof hám pedogog Djon D’yui (1859-1952) bolıp, ol "instrumentalizmdi" zamanagóy pragmatizmniń bir kórinisi sıpatında túsindirdi. Onıń pikirinshe egerde anıq bir individiumǵa, yamasa adamǵa paydalı bolsa hár qanday ideya, hár qanday teoriya «háreket instrumenti» sıpatında qaralıwı múmkin. Onıń eń joqarǵı idealı – «jaqsı turmıs» boldı. Ol tárbiyada násildıń áhmiyeti úlken dep túsindi. Mektep – bul turmıs, turmıstan úlken mektep joq dep kórsetedi hám anıq bir sabaqlıqtıń, klasstıń, baǵdarlama hám sabaq kestesiniń bolıwına qarsı shıǵadı.

XIX ásirdeń aqırı XX ásir baslarında Rossiyada tálim-tárbiya sisteması ózine tán rawajlana basladı. Jańa oqıw orınları, mektepler ashıldı. Lekin patsha Rossiyası dáwirinde tálim-tárbiya beriwde «ruslastırıw» siyasatı tiykarǵı orınlardıń birin iyeledi. 1870 jılı «Rossiyada jasawshı milleti rus bolmaǵan xalıqlardı bilimlendiriw ilájları» haqqındaǵı Qaǵıyda tastıyıqlandı. Sol waqıttaǵı Rossiyanıń xalıq bilimlendiriw ministri D.A.Tolstoy «Biziń elimizde jasawshı milleti rus bolmaǵan xalıqqa bilim beriwdegi tiykarǵı maqset – olardıń ruslasıwı hám rus xalqına qosılıwı bolıwı tiyis», - dep ashıq-aydın kórsetti.

Jádidshilik háreketi. XIX ásirdeń aqırı XX ásirdeń basında kóplegen musulman ellerinde, sonıń ishinde Rossiyanıń musulmanlar jasaytuǵın úlkelinde jádidshilik háreketi júzege keldi. («Jádid» - arabsha sóz bolıp, «jańa» - degen mániستی ańlatadı). Jádidshilik háreketiniń tiykarın ullı qırım-tatar pedagogı Ismayılбек Gaspıralı (Gasprinskiy) saldı. Bul hárekettiń tiykarǵı maqseti musulman ellerindegi ekonomikalıq, sociallıq hám mádeniy rawajlanıwda basqa rawajlangan ellerden artta qalıwshılıqtı saplastırıw boldı. Olar bunıń eń tuwrı jolı aǵartıwshılıqtı, mádeniyattı rawajlandırıw dep esapladı hám mekteplerdi reformalap, eski mekteplerdiń ornına «jańa usıldaǵı» mekteplerdi (jádid mekteplerin) shólkemlestiriwde usındı, hár túrli hayriya jámiyetlerin dúzip, jergilikli jaslar sırt ellerge oqıwǵa jiberildi.

Jádid mektepleri XIX ásirdeń aqırı, XX ásir basına kelip kóplep ashıla basladı. Olardıń burınǵı mekteplerge qaraǵanda kóp ózgeshelikleri boldı. Atap aytqanda klasslar shólkemlestirilip, olar parta, doska h t.b menen támiyinlendi. Eski mekteplerdegi qurı yadlaw menen sheklenetuǵın ayırım pánler ornına dúń'yalıq bilim beriwshi sabaqlar kiritildi. Ilimiy didaktikaǵa tiykarlangan usıl hám metodlardan paydalanıldı, jańa sabaqlıqlar payda boldı. Jádid mekteplerin shólkemlestiriwde Turkistanda M.Behbudiy, A.Fitrat, M.Abdurashidxanov, A.Avloniy, H.Niyaziy, A.Kadiri, Qaraqalpaqstan úlkesinde S.Májitov, Qazı Máwlik, M.Sufızada, Yu.Axmedov h t.b. pıdayılıq kórsetti.

Jádid mektepleri úlkeде aǵartıwshılıqtıń, ilim-bilimniń rawajlanıwına, zamanagóy mekteplerdiń, oqıw orınlarınıń payda bolıwına tiykar jarattı. Belgili dárejede mádeniyattıń, mánawiyattıń ósip-órlewine sebepshi boldı.

10.2. M.V.Lomonosov hám onıń rus pedagogikası menen mektepleriniń rawajlanıwındaǵı ornı.

Óz watanın kúshli, bay hám maǵrıypatlı etiwdi árman etken rus xalqınıń ádiwli perzenti M.V.Lomonosovtıń hár tárepleme etken xızmetleri tariyx aldında úlken áhmiyetke iye.

Mixayl Vasil'evich Lomonosov (1711-1765) Xolmogor qalası janındaǵı awılда ápiwayı diyxan shańaraǵında dún'yaǵa kelgen. Ol dáslep óz awılında shańaraq muǵallimlerinden Smotrickiy hám Mangitskiydiń dúzgen sabaqlıqları tiykarında bilim alǵan. 19 jasında Moskva qalasına piyadalap kelip hám óziniń ápiwayı diyxan shańaraǵınan shıqqanlıǵın jasırǵan túrde Slavyan grek-latın Akademiyasına oqıwǵa tapsıradı. Ol kóp ótpey eń jaqsı oqıwshılardıń qatarında Peterburg akademiyalıq gimnaziyasına oqıwǵa jiberiledi hám ol jerde dún'yaǵa belgili ilimpazlardıń qolınan tálim aladı.

M.V.Lomonosov 1741-jılı Peterburg ilimler Akademiyasınıń ad'yunkti (ilimiy xızmetkeri), 1745 jılı ximiya professorı, keyin ala akademigi etip saylanadı. Onıń ilimiy jumısları júdá kóp qırılı hám jemisli boldı. Ol ilimniń bir qansha jańa tarawların ashtı. Ullı rus shayı A.S.Pushkin ol haqqında «Ol xesh kim isenbestey talantı, hesh kim isenbestey talapshańlıǵı menen aǵartıwshılıq tarawınıń hámme tarawların jaylap aldı. Ol tariyxshıda, suwretshide, mexanikte, ximikte, minerologta, shayırdı boldı. Ol hámme tarawda tájiriye islep kórdi hám barlıq tarawdıń sırlarına qanıq boldı» - dep jazadı. Lomonosov rus klassikalıq filosofiyasınıń tiykarın jarattı, filosofiyalıq materializmge, ilimiy tábiyattanıwǵa tiykar saldı. Ol tábiyattıń ulıwmalıq nızamı – materiya hám harekettiń saqlanıw nızamın ashtı.

Rossiyada rus grammatikasınıń payda bolıwı, ádebiy tildıń qaliplesiwi Lomonosovtıń atı menen baylanıslı. Onıń Rossiyada ádebiyattıń, poeziyanıń, kórkem ónerdiń rawajlanıwında ornı girewli. Lomonosov rus tili leksikasın ilimiy terminler menen bayıttı, ol akademiklerden birinshi bolıp rus tilinde ilimiy miynetler jazdı hám fizikadan lekciyalar oqıdı.

Ol jaman niyetler menen ayırım hámeldarlardıǵa arqa suyep, rus ilimpazların tayarlawǵa, rus ilimin rawajlandırıwǵa qarsılıq bildirip jurgen reakciyalıq keypiyattaǵı adamlar menen ayawsız gúres júrgizdi. Ol oqıw orınlarında diyxan hám basqada paqır-puxara balalarınıń orınsız qabıllanbawına ashıq túrde qarsı shıqtı. Tálim-tárbiyanıń barlıq insanlar ushın ashıq bolıwın talap etti.

Onıń universitette hám ilimler Akademiyası janındaǵı gimnaziya pedagogikalıq xızmet penen shuǵıllanıwı rus iliminiń rawajlanıwında salmaqlı úles boldı. 1758-jıldan baslap ol bul oqıw orınlarına bassılıq etti. Lomonosov universitet hám gimnaziya jumıslarınıń ulıwma tártibin, gimnaziyanıń oqıw rejesin, universitettiń oqıw jumısları rejesin islep shıqtı, bul oqıw orınlar ushın oqıtıw principleri hám metodların jarattı. Lomonosov 1758-jılı islep shıǵıp usınǵan «Akademiyalıq gimnaziya reglamenti» atlı hújjetke oqıwdıń ulıwma bilim beriwshilik xarakterde hám hámme ushın ashıq bolıwın talap etken pikirlerin kóriwge boladı.

Ol gimnaziya hám universitet ushın bir qatar sabaqlıqlar dúzdi. Onıń 1748-jılı jazǵan «Ritorika», 1755-jılı jariq kórgen «Rossiya grammatıkası» atlı kitapları 50 jıl dawamında ulıwma bilim beriwshi mektepler ushın tiykarǵı sabaqlıqlar sıpatında xızmet etti. Olarda Lomonosovtıń til hám ádebiyattıń real haqıyqatlıqtı suwretlewdegi ornı haqqındaǵı qımbatlı pikirleri orın alǵan. M.V.Lomonosov tariyx boyınshada kitaplar jazdı. Onıń awdarmasındaǵı «Eksperimental fizika» kitabında tábiyat hádiyseleriniń filosofiyalıq materializm ruwxın seziwimizge boladı. Bul kitapta fizika nızamlıqları ápiwayı dogmatikalıq kóriniste berilip qoyılmay, al anıq fizikalıq tájiriybelerdiń juwmaqları sıpatında kórsetilgen. Bul oqıwshılardıń túsiniw jetiwine, mánisin ańlawına hám esinde saqlawına járdem beredi.

M.V.Lomonosov Moskva universitetiniń ashılıwında óziniń úlken úleslerin qostı. XVIII ásirge kelip óz watanınıń patriotı bolǵan M.V.Lomonosov hám onıń átirapına toplanǵan progressiv ideyalar ruwxındaǵı bir qatar ilimpazlar,

intelligenciya wákilleriniń «tábiyǵıy ruslardan» ilimpazlar tayarlaw hám onı rawajlandırıw maqset etip qoyıldı. Nátiyjede 1755-jılı M.V.Lomonosovtıń tikkeley usınısı hám baslaması menen Moskva universiteti ashıldı. Dáslep onıń quramında 3 fakul'tet: yuridika, filosofiya hám medicina fakul'tetleri jumıs isledi. Batıs Evropa universitetlerinen onıń tiykarǵı ózgesheliklerinen biri ol jerde diniy bilimler ornına haqıyqıy ilimiy bilimlerdiń beriliwi boldı. Lomonosov universitet janınan hár túrli járdemshi mákemelerdiń bolıwın (fizika kabinetı, anatomiyalıq teatr h.t.b) shólkemlestirdi. Universitet janınan eki gimnaziya shólkemlestirildi. Lekin sol waqıttaǵı patsha samoderjaviesi hám krepostnoylıq dúzim Lomonosovtıń halıqtıń hámme qatlamın sawatlı etiw ideyasınıń iske asıwına kesent etti. Gimnaziyalardıń birinshisi dvoryan balaları, ekinshisi hár qıylı dárejedegi hámeldarlardıń balaları ushın arnaldı. Bul gimnaziyalardı shólkemlestiriw tájiriybesinen kelip shıǵıp Moskva universiteti professorlarınıń baslaması menen 1758-jıl Kazan qalasında gimnaziya, 1804-jılı Kazan universiteti shólkemlestirildi.

M.V.Lomonosovtıń Rossiyada ilim, bilim hám mádeniyattıń, ásirese pedagogikanıń rawajlanıwında ornı júdá girewli boldı.

10.3. Lev Nikolaevich Tolstoydıń pedagogikalıq kóz – qarasları.

Lev Nikolaevich Tolstoy (1828-1910)–genial rus jazıwshısı, haqıyqıy aǵartıwshı – pedagog 1828–jılı 9-sentyabrde Tula guberniyasınıń Yasnaya Polyana awılında tuwıldı. Ol óz bilimlerin kóbinshe óz betinshe oqıp – úyreniw arqalı asırıp bardı.

Ol pedagogikalıq xızmetin 1848 – jılı Yasnaya Polyana awılında diyxanlardı oqıtıp, sawatlı etiw hám olardıń turmısın jaqsılaw islerine kirisiwden basladı. Ol mektep ashıp, awıldaǵı kámbaǵallardıń balaların oqıta basladı. Sonıń menen birde Tula guberniyasında aǵartıwshılıq islerdi alıp barıwda ayanbay xızmet etti. Bul dáwirde onıń baslaması menen 20 dan artıq mektepler ashıldı.

Óziniń bilimlendiriw tarawındaǵı is tájiriybelerin keń en jaydırıw maqsetinde 1862 – jıldan baslap L.N.Tolstoy «Yasnaya Polyana» atlı pedagogikalıq jurnaldı shıǵara basladı hám onıń betlerinde «Xalıq bilimlendiriwi haqqında», «Sawatqa úyretiw metodları haqqında», «Mekteplerdiń erkin shólkemlestiriliwi hám rawajlanıwı», «Oqıwshılardıń eń jaqsı shıǵarmaları» sıqlı bir qatar maqalaların járiyaladı.

Tolstoy óziniń pedagogikalıq shıǵarmalarında oqıtıw teoriyası máseleleri boyınsha bir qansha jańa ideyalardı ilgeri surdı. 1860 –jıllardıń basında Tolstoy pedagogikalıq isin bunnan bılayda jetilistiriw maqsetinde ilimiy - izleniwler alıp baradı hám «hár bir mektep ózine tán bir tálim – tárbiya laboratoriyasına aylanıwı kerek» degen talaptı qoyadı. Onıń Yasnaya Polyanaǵı mektebide óz aldına tájiriye laboratoriyası edi. Oqıtıwshınıń oqıwshılar menen erkin sáwbetlesiw tiykar etip alınǵan bul mektepte 7 jastan 13 jasqa shekemgi 30-40 dıxan balaları oqıytuǵın edi. Bulardan tısqarı hár jılı 3-4 ulken jastaǵı adamlarda oqıp, bilim alar edi. Tolstoy ózi shólkemlestirgen mektepte oqıw rejesinde, oqıtıw mazmunında óz betinshe islep shıqtı. Onıń mektebinde oqıw, jazıw, taza jazıw, grammatika, din sabaǵı, rus tariyxınan gurrińler, arifmetika, medicina hám geografiyadan elementar bilimler berilip, balalarǵa suwret salıw hám qosıqta úyretiler edi. Rus tili sabaqlarında Tolstoy oqıwshılardıń kórkem gurrińler formasında medicina, geografiya hám tariyxtan maǵlıwmatlar berer edi. Ol bunday gurrińlerdiń ulgisi sıpatında «Yasnaya Polyana mektebi»atlı maqalasında 1812-jılǵı Watandarlıq urısqa baylanıslı gurrińin keltirip ótken.

L.N.Tolstoy 1869-jılı «Urıs hám paraxatshılıq» romanın jazıp, tamalaǵannan soń balalar menen ótkizetuǵın sabaqlarına jánede kirisedi. 1872-jılı onıń «Azbuqa» («Álipbe») kitabı basılıp shıqtı. 1875-jılı bolsa onıń qayta islengen «Novaya Azbuqa» («Jańa álipbe») hámde tórt «Kniga dlya chteniya» («Oqıw kitabı») kitapları jarıq kórdi.

Tolstoy sawat úyretiw ushın grammatikanı jaqsılaw ustinde kóp isledi, óz awılındaǵı mekteplerde ses (dawıs) metodınıń tásin anıqlaw boyınsha arnawlı pedagogikalıq tájiriybeler ótkerip, jaqsı nátiyjelerden ibarat juwmaqqa iye boldı.

L.N.Tolstoy «Álipbe» hám «Oqıw kitabı» xrestomatiyaları menen bir qatarda óz zamanı ushın kóplegen abzallıqlarǵa iye bolǵan arifmetika sabaqlıǵında jazdı. Aldıńǵı metodist – alım sıpatında tayarlap baspadan shıǵarılǵan sabaqlıq hám qollanbalar Tolstoydın óz xızmeti dáwrinde baslawısh tálim metodıkası menen jemisli shuǵıllanǵanlıǵın kórsetedi.

L.N.Tolstoydın pedagogikalıq xızmetiniń sońǵı dáwiri (1880 jıldan ómiriniń aqırına shekem) óz aldına bir basqıshtan ibarat boldı. Bul dáwir Tolstoyda diniy isenimniń payda bolıwı menen xarakterlenedi: adamlarǵa mehir – muxabbat, barlıq gunalarınan keshiw, óz – ara kelisimge keliw, zulımǵa qarsı zulımlıq isletpeslik h.t.b. Tolstoy óziniń diniy ádep – ikramlılıq táliymatın diyxanlardın balaları menen ótkizilgen sabaqlarında sonday – aq ulken jastaǵılar arasındada keń ugit – nasiyat etip bardı.

10.4. K.D.Ushinskiydiń didaktikalıq kóz-qarasları hám pedagogikalıq miyrası.

Ataqlı rus pedagogı, rus pedagogıkası hám xalıq mektepleriniń tiykarın salıwshısı, «Rus oqıtıwshılarınıń oqıtıwshısı» Konstantin Dmitrievich Ushinskiy 1824 jılı 19 fevral'da Tula qalasında dun'yaǵa keldi.

Ushinskiy 9 jasına shekem shańaraqta tárbiya alıp, sawatın ashtı. Soń Novgorod Seversk gimnaziyasına oqıwǵa kirip, onı 1840 jılı tabıslı pitkerip shıqtı. Sol jılı Moskva universitetiniń yuridika fakul'tetine oqıwǵa kiredi hám sol dáwirdin ataqlı professorı Redkinniń basshılıǵı astında tálim aladı.

Ushinski 1845 - jılı Yaroslavl' liceyine kameral' (yuridika) pánleri professori wazıypasın orınlawshı sıpatında jumısqa kiredi. Ol jerde Ushinskiy ózin talantlı pedagog sıpatında kórsete aldı.

K.D.Ushinskiy pedagogikalıq xızmetin ilimiy – dóretiwshilik penen birge qosıp alıp bardı. 1848 – jılı onıń birinshi ilimiy jumısı – «Kameral pánlerdi oqıtıw haqqında» degen shıǵarması basılıp shıqtı. Ol bul shıǵarmalarında joqarı oqıw orınlarındaǵı tálim sistemasına kritikalıq kóz-qarastan qaraydı. Hukimetten oqıw orınlarına erkinlik beriwdi talap etedi, oqıw mazmunın jaqsılaw boyınsha usınısların keltirip ótedi.

Ol talabalarda pánlerge bolǵan qızıǵıwshılıqtı oyatıwǵa, xalıqqa mehir-muxabbatlı etip tárbiyalawǵa háreket etti. Ol talabalardı xalıqtıń turmısın uyreniwge, olardıń awır turmısın jeńilletiwge járdem beriwge shaqırdı. Bul licey basshılarına, reakcion keypiyattaǵı professorlarǵa jaqpadı hám onı quwdalap, «jaman atlı» etip jumıstan bosatadı, ol usı sebepli basqa oqıw orınlarınada jumısqa kire almaydı. Ushinskiy materiallıq jaqtan judá qıynaladı hám ulken qıyınshılıqlar menen ishki isler ministrigine qarashlı mekemelerdiń birine kishi hámeldar bolıp jumısqa ótedi. Ol jerde 4 jıl jumıs isleydi. Biraq Ushinskiydi bul xızmet qanaatlandırmas edi. Ol óziniń eske tusiriwlerinde bul jerde islegen xızmeti haqqında judá jaman kóz qarasın bildiredi. Onıń barlıq ármanı watanınıń baxıtlı keleshegi ushın xızmet etiw boldı. Ol «ómirimniń birden-bir maqseti óz watanıma múmkinshiligi bolǵanınsha kóbirek payda jetkeriw, men ózimniń putın qabiletimdi usı maqsetke qaratıwım kerek» dep jazadı jas Ushinskiy. Lekin ol úmitsizlikke tuspey kóp kitaplar oqıydı, anglichan tilin uyrenedi, maqala hám kitaplardı rus tiline awdaradı. «Sovremennik», «Biblioteka dlya chteniya» jurnallarında maqalalar járiyalap baradı.

1854-1859 jıllarda ol doslarınıń járdeminde Gatchina jetimler institutına jumısqa kiredi. Ol jerde oqıw tárbiya jumısların jetilistiriw boyınsha bir qansha jumıslar isleydi Ushinskiy 1857 - jıldan baslap «Jurnal dlya vospitaniya» jurnalında maqalaların járiyalay basladı. «Pedagogika ádebiyatının paydası

haqqında», «Mekteptiń úsh elementi», «Sociallıq tárbiyada xalıq ruwhı haqqında» atlı h.t.b judá maǵanalı maqalaları rus progressiv pedagogikasına qosılǵan úlken úles boldı.

K.D.Ushinskiy patsha sarayına qarashlı Smol’nyy hasılzada qızlar institutına inspektorlıq hám oqıtıwshılıq lawazımǵa jumısqa shaqırıladı. Ol bul jerde islew menen birge «Bilimlendiriw ministrligi jurnalına» redaktorlıq etedi hám onı kóp ótpey teoriyalıq- metodikalıq jurnalǵa aylandıradı. Onıń pútin dıqqatı pedagogika, didaktika hám psixologiya máselelerine qaratıldı. 1861 jılı onıń «Detskiy mir» («Balalar dun’yası») atlı xrestomatiya kitabı basılıp shıqtı.

K.D.Ushinskiydiń Smol’nyy institutında alıp barǵan úlgili jumısları oqıw ornı basshılarına unamaydı. Olar Ushinskiydi dvoryan qızlardan «mujik» tárbiyalamaqshı dep ayıplap, 1862 – jılı jumıstan bosatadı. Pedagogikadan sabaqlıq dúziw hám shet el joqarı oqıw orınlarınń is tájiriybelerin úyreniw degen báne menen ol shet elge xızmet saparına jiberiledi.

Bul waqıyalar Ushinskiydiń den sawlıǵına keri tásir etti. Soǵan qaramastan ol Germaniya hám Shveyccariyadaǵı hayal-qızlar oqıw orınların, balalar baqshaların, mekteplerin puxta hám sın kóz benen uyrendi. 1864 jılı «Rodnoe slovo» (I hám II klasslar ushın) hámde oqıtıwshı hám ata-analarǵa arnalǵan «Rodnoe slovo» ǵa qollanba»sın baspadan shıǵaradı. 1870-jılı «Rodnoe slovo» nıń III klassqa arnalǵan sabaqlıǵı baspadan shıqtı. «Rodnoe slovo» kitabı 1917-jılǵa shekem 146 mártebe qayta basıldı. 1867-jılı ol óziniń pedagogika ilimine qosılǵan úlken úles bolǵan kitabı «Insan – tárbiya predmeti sıpatında» (Pedagogikalıq antropologiyadan tájiriybe») (I – tom) dep atalǵan shıǵarmasın jazıp pitkerdi. 1869 jılı bul kitaptıń II – tomı basılıp shıqtı. Ol óziniń bul shıǵarmasında psixologiyalıq hádiysedeselerdi alıp tekserdi hám psixologiyanı adam anatomiyası hám fiziologiyası menen baylanıstırdı. Ushinskiy balalar psixologiyası menen tálim – tárbiya psixologiyasın izzertlewge tiykar salǵan psixolog esaplanadı.

Tárbiyanıń xalıqshılıǵı haqqındaǵı pikir Ushinskiydiń pedagogikalıq teoriyasınıń eń tiykarǵı ideyası esaplanadı. Onıń pikirinshe keń mániste alınǵan pedagogika tálim – tárbiya tájiriýbeleriniń ulıwmalastırılǵan juwmaǵı bolıwı, filosofiyaǵa tiykarlanıwı, bir neshe pánler – anatomiya, fiziologiya, psixologiya, tariyx h.t.b maǵlıwmatlarına tayanıwı tiyis.

Ushinskiy xalıq mánine tiykarlanǵan tárbiya sisteması balalarda watansúyiwshilik, milliy maqtanış, miynetke muxabbat sıyaqlı qımbatlı psixologiyalıq tuyǵılardı, ádep – ikramlılıq sıpatlardı rawajlandıradı dep kórsetedi. Ol tárbiyanıń xalıqshılıǵı degen sózdi xalıq perzentlerin mektepte oqıtıw, ana tilin oqıtıwdıń tiykarı etip alıw, balalardıń óz watanınıń tariyxınan, geografiyası hám medicina tiykarlarınan bilim beriw dep túsindi.

Ushinskiy balalar tiliniń rawajlanıwı onıń sana – seziminiń rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı ekenligin dáliýillep berdi. Onıń pikirinshe tárbiyanıń áhmiyetli tárepi sonda, ol barlıq qurallar hám usıllar járdeminde balaǵa hár tárepleme tásir etiwge, onıń barkamal bolıwına, ideya hám sezimlerdiń rawajlanıwına, minez – qılıqtıń qalıplesiwine tásir etedi.

Ushinskiy tárbiya jumıslarınıń mazmunı hám metodlarınıń tiykarların ashıp kórseter eken, bir tárepten jámiyettiń sociallıq – ekonomikalıq dúzilisindegi shárt – shárayatlardı, ekinshi tárepten tárbiyalawshı balanıń fizikalıq hám psixologiyalıq ózgesheliklerin názerde tutadı. Onıń pikirinshe, tárbiya principiери mazmun jaǵınan qanshama jaqsı bolsada pedagogtıń ózinde bul tárbiya mazmunın oqıwshılardıń sanası hám minez – qılıqına sińdiriwshi metodlar bolmasa tárbiya mazmunınıń qádiri qalmaydı.

K.D.Ushinskiy tálimniń ulıwma pedagogikalıq tiykarlarınıń biri – bul tálimniń tárbiyalawshılıq xarakterge iye bolıwı dep esaplanadı. Ótiletuǵın hár bir pán, ásirese tariyx, til hám ádebiyat, watan geografiyası tárbiyalıq kushke iye.

Ushinskiydiń tariyxıy xızmetkerleriniń biri sonnan ibarat, olda bolsa didaktika – oqıtıw teoriyasınıń psixologiyalıq tiykarların sol dáwirdegi ilimiy jetiskenlikler

menen baylanıstıradı. Onıń táliymatında dıqqat, erk, este saqlawshılıq hám sezimlerdi tárbiyalaw haqqında hám bul psixologiyalıq hádiyseler nızamlıqların tálim processine engiziw boyınsha qımbatlı kórsetpelerdiń barlıgın kóremiz.

«Tákirarlaw, dep esaplaydı Ushinskiy, umıtılğan nárselerdi qayta tiklew ushın emes, bálki umıtıp qoyıw mumkinshiliginiń aldın alıw ushında zárurli», oqıwda alğa qoyılğan hár bir qádemde ótilgen bilimlerge tayanıw kerek. Ol «bilim alaman deseń tákirarlawğa erinbe» degen áyyemnen qalğan xalıq maqalın tálimniń ózgermes nızamı dep esaplaydı.

Ushinskiy bilimlendiriw isi tártipli hám izbe-iz alıp barılıwı kerek dep esaplaydı. Ol kórsetpelilik principine ulken áhmiyet berdi, kórgizbeli oqıw – oqıtıw metodikasın jetilistirdi.

Ushinskiy baslawısh tálimniń bir qansha jetilisken oqıw rejesin usındı: bul oqıw rejesi óz ishine kórsetpeli oqıtıw, jazıw, suwret, balalardıń qol jumısları, oqıw (geometriya, medicina tiykarları, tariyx elementleri menen birge), esap, gúrriń etip beriw, qosıq, gimnastika sabaqların óz ishine aladı.

K.D.Ushinskiy óz xızmetleri menen Rossiyada baslawısh tálimge tiykar saldı, jańa rus pedagogikasınıń, sonıń ishinde mektepke shekemgi tálim pedagogikasınıń tiykarın saldı, dun'ya pedagogikalıq ideyalarınıń rawajlanıwına úlken úles qostı. Ol 1870 – jılı 21 dekabrde Odessa qalasında kesellenip, dúń'yadan ótti.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar:

1. XIX ásirde aqırı XX ásirde Batıs Evropa, AQSh hám Rossiyadağı reformatorlıq pedagogikası boyınsha nelerdi bilesiz?
2. Reformatorlıq pedagogikasındağı «Jańa mektep» ağımı haqqında aytıp berin?
3. «Puqaralıq tárbiyası» hám «miynet mektepleri» haqqındağı túsinigińiz?
4. «Háreket pedagogikası» haqqındağı túsinigińiz?

5. Eksperimentallıq pedagogika haqqında nelerdi bilesiz?
6. Pragmatikalıq pedagogika haqqında nelerdi bilesiz?
7. Jádídshilik háreketi haqqındaǵı túsinigińiz?
8. M.V.Lomonosovtıń ómiri hám ilimiy-pedagogikalıq xızmetleri haqqında nelerdi bilesiz?
9. L.N.Tolstoydıń ómiri hám pedagogikalıq kóz-qarasları haqqında aytıp beriń?
10. L.N.Tolstoydıń qanday pedagogikalıq shıǵarmaların bilesiz?
11. K.D.Ushinskiydiń didaktikalıq kóz-qarasları hám pedagogikalıq miyrası haqqında nelerdi bilesiz?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler:

- 1. «Jańa mektep» aǵımınıń shólkemlestirishisi kim?**
A. G.Kershenshteyner; B. E.Demolen; C. E.Torndayk; D. Avgust Lay;
- 2. «Puqaralıq tárbiyası» hám «Miyнет mektepleri» aǵımınıń tiykarın salıwshı tómendegilerden qaysı biri?**
A. Avgust Lay; B. G.Kershenshteyner; C .E.Torndayk; D. E.Demolen;
- 3. «Háreket pedagogikası»nıń tiykarın salıwshı kim?**
A. E.Torndayk; B. Avgust Lay; C. G.Kershenshteyner; D.M. Lomonosov;
- 4. «Háreket pedagogikası»nıń tiykarǵı baǵdarı pedagogikanı boldı?**
A. ximiyalastırıw; B. biologiyalastırıw; C. latinlastırıw; D. milliylestiriw;
- 5. «Eksperimentallıq pedagogikanıń AQShtaǵı kórnekli úákili tómendegilerden qaysı biri?**
A. Avgust Lay; B. E.Torndayk ; C. G. Kershenshteyner; D. E. Demolen;
- 6. Jádídshilik háreketiniń tiykarın salǵan kim?**
A. M.Behbudiy; B. I.Gaspirali; C. X.Niyaziy; D. A.Furqat;

7. Ullı rus shayırı A.S.Pushkin tómendegi qatarlardı kimgе bağıshlap aytqan: «Ol xesh kim isenbestey talantı, hesh kim isenbestey talapshańlıǵı menen aǵartıwshılıq tarawınıń hámme tarawların jawlap aldı. Ol tariyxshıda, suwretshide, mexanikte, ximikte, minerologta, shayırdı boldı. Ol hámme tarawda tájiriye islep kórdi hám barlıq tarawdıń sırlarına qanıq boldı.»?

A. Ushinskiyge; B. Lomonosovqa; C. Tolstoyǵa; D. Makarenkoǵa;

8. M.V.Lomonosovtıń tuwılǵan jılı?

A. 1710 jıl; B. 1711jıl; C. 1728jıl; D. 1730jıl;

9. L.N.Tolstoy qashan tuwılǵan?

A. 1825jıl; B. 1828jıl; C. 1829jıl; D. 1830jıl;

10. L.N.Tolstoydıń 1862 jıldan shıǵarıp baslaǵan pedagogikalıq jurnalınıń ataması?

A. Pedagogika; B. Yasnaya Polyana; C. Azbuka; D. Detskiy mir;

11. L.N.Tolstoydıń «Azbuka» («Álipbe») kitabı jarıq kórgen jıl?

A. 1871; B. 1872; C. 1825; D. 1862;

12. L.N.Tolstoydıń qayta islengen «Novaya Azbuka» kitabı qashan baspadan shıqqan?

A. 1874; B. 1875; C. 1877; D. 1878;

13. K.D.Ushinskiy qaysı jılı tuwılǵan?

A. 1823; B. 1824; C. 1827; D. 1825;

14. K.D.Ushinskiydiń «Kameral pánlerdi oqıtıw haqqında» dep atalǵan shıǵarması jarıq kórgen jıl?

A. 1847; B. 1848; C. 1849; D. 1850;

15. K.D.Ushinskiydiń «Detskiy mir» («Balalar dúń’yası») kitabı basılıp shıqqan jıl?

A. 1860; B. 1861; C. 1862; D. 1865;

16. K.D.Ushinskiydiń 1917 jılǵa shekem 146 mártebe qayta basılıp shıqqan kitabınıń atı?

A. Narodnoe slovo; B. Rodnoe slovo; C. Rodnoy yazık; D. Russkiy yazık;

17. «Tákirarlaw umıtılǵan nárselerdi qayta tiklew ushın emes, bálki umıtıp qoyıw mumkinshiliginiń aldın alıw ushında zárurli» degen qatarlardıń avtorı kim?

A. Lermontov; B. Ushinskiy; C. Tolstoy; D. Lomonosov;

11-TEMA. HÁZIRGI DÁWIRDE DÚNYa MÁMLEKETLERINDEGI TÁLIM SISTEMASÍ HÁM PEDAGOGIKA PÁNINIŇ RAWAJLANÍWÍ

JOBASI:

11.1. Dún'yanıń ekonomikalıq jaqtan rawajlanǵan mámleketlerindegi tálim sistemaları hám modelleri.

11.2. XX ásir dún'ya tálim sistemasındaǵı global tendenciyalar, pedagogika iliminiń rawajlanıw baǵdarları.

11.3. Xalıqaralıq joybarlar hám tálim baǵdarlamaları.

Temaniń maqseti: Studentlerdi házirgi dáwirde dún'ya mámleketleri, sonıń ishinde ekonomikalıq tárepten rawajlanǵan mámleketleriniń tálim sistemaları hám pedagogika iliminiń rawajlanıw baǵdarları menen tanıstırıw.

Temaniń wazıypaları: Studentlerdi dún'yanıń ekonomikalıq jaqtan rawajlanǵan mámleketlerindegi, sonıń ishinde AQSh, Yaponiya, Germaniya, Franciya h.t.b. mámleketlerindegi bilimlendiriw sistemaları menen tanıstırıw, olarǵa XX ásir dún'ya tálim sistemasındaǵı global tendenciyalar, xalıqaralıq joybarlar hám tálim baǵdarlamaları haqqında maǵlıwmat beriw.

Tayanış sózler: Bilimlendiriw sistemaları, xalıqaralıq joybarlar, tálim sistemasındaǵı global tendenciyalar, tálim baǵdarlamaları, tálim sıpatı,

innovatsionlik bag'darlar, pedagogika iliminiń jańa bag'darlari, pedagogikalıq texnologiyalar, kreativlik pedagogika, teatr pedagogikasi, muzey pedagogikasi, shıpkarlık pedagogikasi.

Temaniń mazmunı:

11.1. Dún'yanıń ekonomikalıq jaqtan rawajlangan mámleketlerindegi tálim sistemaları hám modelleri.

Ğárezsizligimizdiń sharapatı menen jáhange juz burǵan Ózbekistan Respublikası ushın búgin dún'yadaǵı rawajlangan sırt el mámlketleriniń bilimlendiriw tarawındaǵı tájiriybelerin uyreniw hám bizge maqul kelgen táreplerinen paydalanıw imkaniyatları júdá keń bolıp, bul bag'dardaǵı mámleketimizde alıp barılıp atırǵan jumıslar dıqqatqa ılıyıq.

Tómende rawajlangan sırt el mámlketleri bilimlendiriw sisteması rawajlanıwınıń tiykarǵı bag'darlari hám ózine tán ózgeshelikleri, olardıń is tájiriybeleri haqqında sóz etemiz.

1. Amerika qurama shtatlarında bilimlendiriw sistemaları.

Mámlekette bilimlendiriw sistemasınıń dúzilisi tómendegishe;

- balalar 3 jastan 5 jasqa shekem tárbiyalanatuǵın mektepke shekemgi tárbiya mekemeleri

- 1-8 klasslarǵa shekemgi bolǵan baslap mektepler (bul jerde balalar 6-13 jas aralıqta bilim aladı)

- 9-12 klasslardan ibarat orta mektepler (bul mekteplerde 14-17 jasqa shekemgi balalar tálim aladı). Ol tómengi hám joqarǵı basqıshlardan ibarat.

- joqarı tálim, bular 2 yaki 4 jıl oqıtılatuǵın kolledjler hám universitetlerde ámelge asırıladı.

- Universitet hám basqa joqarı oqıw orınlari quramında shólkemlestirilgen aspirantura hám doktoranturalar.

AQShta májburiy tálim 16 jasqa shekem dep belgilengen. Bul mámlekettegi oqıw orınları belgilengen. Bul mámlekettegi oqıw orınları mámleketlik, jámáátlik, jeke menshik hám diniy shólkemlerdiń ıqtıyarında bolıwı mumkin. AQSh mekteplerinde oqıw jılı 180 kun. Sabaqtıń dawamlılıǵı 45-50 minut. Ol jerde pitkeriwshi klasslardan tısqarı derlik barlıq oqıwshılar kanikul' kunleri jumıs penen bánt boladı.

AQSh konstituciyasına muwapıq bilimlendiriw sisteması hár shatatta ózinshe basqarıladı. Oqıwshılar ulıwma sanınıń 46 procenti orta mektepten keyin kolledj yaki universitetke kirip oqıydı. Házir barlıq oqıw orınlarında 58 mln. jas bilim alıp, sonnan 12 mln jigit-qız joqarı oqıw orınlarında oqıydı. Hár jılı mektepti 3 mln, bakalavriat basqıshın 932 mın, magistraturanı 300 mın adam pitkerip shıǵadı, jılına 30 mın adam doktorlıq ilimiy dárejesin aladı.

Mektepke shekemgi tárbiya. AQShta balalar 3 jasqa tolǵansha analarǵa hár qanday jeńillikler beriw kózde tutilmaǵan. Perzentlerine qarap úyde otırma, jumıs isleyme bul analardıń óz jumısı. Ózbekistandaǵıday keń bala baqshalar AQShta joq balaǵa mólsherlengen jeke menshik yaki mámleketlik kishi baqshalar bar.

Balalarǵa bilim beriw 5 jastan baslanıp, olar «Kinder garden» dep atalatuǵın mekteplerge oqıwǵa tayarlaw basqıshın óteytuǵın baqshalarǵa aparıladı. Olar mámleketlik bolıp, mektepler janınan shólkemlestirilgen. Balalardı ol jerge «mektep avtobusları» alıp baradı.

Baslawısh mekteplerdiń tiykarǵı wazıypası 6 jastan 15 jas aralıǵındaǵı balalarǵa bilim beriw, olardı ádep-ikramlı etip, adamgershilik ruwxında tárbiyalaw bolıp esaplanadı. Bul jerde oqıw predmetleri hám baǵdarlamaları balalardıń jasına, ortalıqqa saykeslendirilgen bolıp, olar oqıwshılardıń sawat ashıwı menen birge kásipke baǵdarlaw wazıypasında atqaradı.

Klasstan klassqa ótkeriw oqıwshılardıń oqıw tezligi, taza jazıp, predmetlerdi qanshalıq ózlestirilgenligine qaray ámelge asırıladı. Baslawısh mektepler hár bir

shtatta hár qıylı, máselen 4,5,6,7,8 jıllıq bolıwı mumkin. Baslawısh mektep janında hár turli dógerekler, ekskursiyalar shólkemlestiriledi. Lekin bular tólemli esaplanadı.

Orta mektep – AQShta anıq orta mekteplerge 10,11,12 klasslar kiredi. 7,8,9 klasslardı tómengi orta mektep dep ayıladı. Tómengi mekteplerdi jaqsı pitkerip shıqkanlar joqarı basqıshqa – orta mektepke qabıllanadı. Oqıwshılar ádette málim bir klasstı, kurstı yaqı mektepti pitkergende test sınavları ótkeriledi. Oqıwshılardıń bilimi tómendegishe bahalanadı: A – 95 – 100 ball; V – 85 – 94 ball; S – 71 – 84 ball; D – 65 – 70 ball; G – 0 – 64 ball (qanaatlandırarsız)

AQShta test sınavları sherek hám oqıw jılı juwmaǵı boyınshada ótkeriledi. Mekteplerde oqıwshılar ádette oqıw jılı dawamında 2 márte ózlestiriw tabelin aladı, ayırım okruglerde bul hár bir pán boyınsha 6 mártebege shekem beriliwi mumkin.

Hár bir mektep okıw jılı basınan ózi ushın oqıw grafigin duzip aladı. Onda okıw jılınıń baslanıwı, bayramlar, kanikullar, oqıwshılardıǵa jıl dawamında ótkeriletuǵın sınaqkunleri kórsetilgen boladı. Orta mekteplerde oqıwshılar qızıǵıwshılıqlarına qaray oqıw predmetlerin ózleri tańlaw huquqına iye. Máselen, anglichan tili, sociallıq pánler, matematika, fizika predmetleri tiykarǵı pán bolıp, shet tilleri, suwretlew óneri, qasıplıq tálim predetleri oqıwshılardıń qızıǵıwshılıǵı hám tilegine qaray qoyılıwı mumkin.

AQSh mektepleri oqıwshılardıǵa ush joneliste; akadamiyalıq, kásip – óner hám ulıwma jónelislerge bilim beredi. Kásip óner tálimi; awıl-xojalıq qasıpları, biznes tálimi, sawda hám sanaat tálim, qurılıs bilimlendiriwi bolıp 4 jóneliste alıp barıladı. Mekteplerde ádette dáslepki 6 jıl dawamında bir oqıtıp keyingi 6 jıl dawamında hár bir pánnen óz aldına oqıwshılar oqıtadı.

Joqarı tálim. AQShta joqarı bilimlendiriw 4 basqıshqa ámelge asırıladı; kishi qániyge, bakalavr, magistr, doktor. Birinshi basqısh joqarı tálim dep juritilsede olardı wazıypasına qaray orta arnawlı oqıw orınlarına teńlestiriw mumkin. Bul basqısh 2 jıllıq kolledj formasında ámelge asırılıp, pitkeriwshilerdiń ushten eki

bólegi 4 jıllıq kolledjlerdiń 3 kursına qabıllanadı. Qalǵan bir bólegi kishi qániyge guwalıǵın aladı. 4 jıllıq kolledjlerdi pitkergerlerge 1 dárejeli bakalavr ataǵı beriledi. II basqıstı pitkergerlerdiń eń ılayıqları aspirantura hám doktoranturada oqıwı mumkin. III basqısh magistratura bolıp, oqıw muddeti 1-2 jıldan ibarat. IV doktorantura basqıshında oqıw 3-4 jıl. Joqarı tálimniń sıpatlı bolıwında «Talantlılardı izlew» háreketiniń áhmiyeti ulken. Balalardı tańlaw menen bilimlendiriw basqıshları menen birge ulken islep shıǵarıw qarxanaları, firmalarda shuǵıllanadı. Máselen «Vestixauz» firması bul tarawda jemisli islep eldegi Nobel' sıylıǵı lawreatlarınıń ushten bir bólimi usı firma tańlaǵan kadrlar arasınan shıqqan. Amerika pedogogikasınıń bas maqseti intellekti shınıqtırıw, juwmaq shıǵarıw, tusinikli pikirlew qabiletin ósiriwden ibarat. Óz betinshe shuǵıllanıw bolsa tálim alıwdıń erkinligin, qálewine qaray metodlardı tańlawdı támiyinleydi. AQShta fundamental ilimiy-izertlew jumısları joqarı oqıw orınlarında ámelge asırıladı. Bunıń ushın ajratılǵan gurestiń 48 procenti mámleket tárepinen, 50 procenti firma koncern sindikatlar, oqıw orınlarınıń óz qárejetleri esabınan qaplanadı.

2.Germaniyada bilimlendiriw sisteması. Germaniya Federativlik Respublikası 16 óz aldına basqarılatuǵın Federativlik jerlerden (bizińshe uálayatlardan) ibarat bolıp, olardıń hár biri forması boyınsha bir-birine uqsamaytuǵın bilimlendiriw sistemalarına iye. Bilimlendiriw sistemasın basqarıw Federal jerler húkimetleriniń uazıpasına kiredi, lekin oraylıq húkimet ulıwma basshılıqtı alıp baradı: bilimlendiriw koncepciyasın islep shıǵadı, joqarǵı oqıw orınların keńeytiwge ǵárezet ajratadı.

Mektepke shekemgi tárbiya. Germaniya bilimlendiriw sistemasında mektepke shekemgi tárbiya áhmiyetli basqısh esaplanadı. Bul jerde bala baqshaları, túrli jámiyetlik shólkemler, kárxanalar, diniy shólkemler, sonday-aq ata-analardıń vzosları esabınan qárezet penen támiyinlenedi. 3 jastan 6 jasqa shekemgi balalardıń 80 procenti baqshalarǵa qatnaydı. 3jasqa tolǵansha yaslilerge baradı. Germaniyada balalar baqshası kóbinese túske shekem isleydi, kúnniń

ekinshi yarımında balalar úylerinde boladı. Ol jerde kúni uzaytılğan baqshalarda bar.

Mektep tálimi – 6 jastan 18 jasqa shekemgi balalarǵa tiyisli bolıp, ol májburiy yaǵnıy 12 jıl dawam etedi. Oqıw mámleketlik mekteplerde biypul. Oqıwshılarǵa oqıw qollanbaları, ásirese sabaqlıqlar esheyin tarqatıladı. Mekteplerdiń ayırımları túrli shólkemler, fondlardıń jeke menshik mektepleri esaplanadı, olarǵa jergilikli hákimiyat qárezet jaǵınan járdem beredi. Lekin jeke menshik mektepler onshalıq kóp emes.

Baslawısh tálim. Oqıw bul jerde 6 jastan baslanadı hám 4 jıl dawam etedi. (tek Berlin hám Brandenburg qalalarında 6 jıl) Oqıwdıń dáslepki 2 jılında baslawısh klass oqıwshılarına baha qoyılmaydı, olarǵa ulıwma minezleme beriw menen sheklenedi. Baslawısh mektepte 4 jıl oqıǵannan keyin balalar jónelis basqıshındaǵı mektepke ótedi. Bul jerde 5-6 klasslarda jónelis mektep tipine baylanıslı yaqı baylanıssız túrde arnawlı baǵdarlama tiykarında oqıtıladı. Bunda balalardıń ata-anaları mektep tipin tańlaw yaqı ózgertiw imkaniyatına iye boladı.

Keyin balalar kelesi tiptegi mekteplerge ótedi. Olar: tiykarǵı, arnawlı mektep (fizikalıq jaqtan rawajlanıwında kemshiligi bolǵan anomal balalar ushın), real uchilishesi (matematika hám medicinalıq pánler oqıtılatuǵın orta oqıw ornı), gimnaziya, ulıwma bilim beriwshi mektepler h.t.b.

Derlik 30 procent bala1 basqıstı tamamlagannan keyin tiykarǵı mektepke ótedi. 9 yaqı 10 jıllıq oqıw tamamlagannan keyin kásiplik tayarlıqqa ótileđi. Hám 18 jasqa shekem parallel' rawishte qasip-óner úyrenedi. Tiykarǵı mektepti tabıslı tamamlaganlar ónermentshilik hám sanaat kárxanalarında islewi múmkin.

Real uchilishe tiykarǵı mektep penen joqarǵı basqısh mektebi aralıǵında turadı. Qaǵıyda boyınsha bul jerde oqıw 6 jıl, 5 klasstan 10 klassqa shekem dawam etedi hám tolıq orta maǵlıwmat beriw menen tamamlanadı. Uchilisheni

pitkergerler arnawlı orta oqıw ornına yaki joqarı basqıshtaǵı kásip-óner mektebine kirip oqıw huquqına iye boladı.

9 jıllıq gimnaziya (oqıw 5-13 klasslar) Germaniyadaǵı joqarı basqısh, dástúriy mektep esaplanadı. Bunda 11-13 klasslar joqarǵı oqıw ornına tayarlaw kursları xızmetinde atqaradı. Gimnaziyanı pitkergerlik haqqındaǵı guwalıq joqarı oqıw ornına kirip oqıw imkaniyatın beredi.

Keyingi basqısh ulıwma bilim beriwshi mektepler bolıp, onda úsh túrdegi mektep birlestiriledi.

Germaniyada óz waqtında bilim ala almay qalǵan adamlar ushında bilim alıwǵa imkaniyat jaratılǵan. Olar keshki mekteplerde 5-6 jıl oqıp attestat alıw huquqına iye.

Kasip - texnikalıq bilimlendiriw Germaniyada úlken áhmiyetke iye. Sebebi ol jerde joqarı mamnlıqtı kadrlarǵa bolǵan talap kúshli. Bul bilimlendiriw túriniń eń kóp tarqalǵanı «Dual'» sisteması esaplanadı. Bul sistemanıń abzal tárepleri sonnan ibarat oqıw processı onıń keleshek miynet etiw tarawı menen baylanıslı bolıwında. Pitkeriwshilerge kásip-texnikalıq uchilisheniń diplomı beriledi. Lekin bul diplom joqarǵı oqıw ornına tapsırıw múmkinshiligin bermeydi. Onıń ushın bir jıllıq tayarlıq kursın ótiw zárúr. Kásip-texnika uchilishesin pitkeriwde imtixanǵa bolashaq jumıs orınlarınń qániygeleri, federal jerlerdegi sanaat palatası, ónermentshilik palatası wákilleri qatnasadı.

Joqarı oqıw orınları Germaniyada ózin-ózi bahalaw huquqına iye. Olar nızam sheńberinde óz ustavların qabıl etken. Joqarǵı oqıw ornın shtattaǵı rektor yamasa bir neshe jılǵa saylanatuǵın prezident basqaradı. Joqarı bilim beriw sistemasında universitetler hám olarǵa teńlestirilgen joqarǵı oqıw orınları tyanısh rolin atqaradı. Bul oqıw orınlarında oqıw diplom hám magistr ataǵın alıw menen juwmaqlanadı. Germaniyada jańa tiptegi universitetlerdiń sanı kóbeymekte. Mısalı

1976 jılı Xengende ashılǵan sırtqı universitette házirgi waqıtta 50 mınnan aslam student tálim almaqta. Universitetlerde studentler 14 semestr, yaǵnıy 7 jıl oqıydı.

Germaniyada XIX ásirdeń aqırında Skandinaviya ulgisindegi xalıq universitetleri ashıla basladı. Xalıq universitetleriniń kópshiligi keshki bolıp, olarda hár jılı 900 mınǵa jaqın kurslar shólkemlestirilip, olarda 4-5 million tınlawshı óz qanıygeligin joqarılatı. Ásirese jumıssızlar bul jerlerdi tálim alǵannan keyin olardıń jumıs penen támiyinleniw múmkinshiligi artadı. Shirkewlerde puqaralardıń bilim dárejesin asırıwǵa qatnasadı. Evengen shirkewi óziniń 15 akademiyasında aktual mektepler boyınsha bilim berip kelmekte.

Germaniya Federativ respublikasında ilim-izertlew jumısları 3 túrdegi jóneliste alıp barıladı. Joqarı oqıw orınlarında, mámleketlik hám jeke menshik institutlarda, ilimiy-izertlew bólimshelerinde ótken ásirdeń baslarında Vil'gel'm Don Gumbol'dt Prussiya universitetlerin refermalap, onıń «ilimiy izleniw hám oqıtıwdıń birliǵı» degen uranı házirgi waqıtlarda olardıń turmıs principlerine aylanıp qalǵan.

3. Franciyada bilimlendiriw sisteması. Bul mámlekette «Bilimlendiriw haqqındaǵı» nızam dep 1955-jılı qabıllanıp, 1975-jılı oǵan bir qatar ózgerisler kiritilgen. Franciyanıń házirgi hárekettegi «Bilimlendiriw haqqında» ǵı nızamı 1989-jıl 10-iyul'da qabıllanǵan.

Franciyada bilimlendiriwdeń tiykarǵı maqseti shaxstıń hár tárepleme kamalǵa keliwin támiyinlew, onı bazar qatnasıqları sharayatında isbilermenlikke, soǵan jarasa kásip - ónerge úyretiw bolıp tabıladı.

Mámlekette mektepler mámleketlik, jeke menshik hám aralıq mektepler bolıp bólinedi. Klasslarda ortasha háptelik saatlar 26 saat, sabaqlardıń dawamlılıǵı 60 minut, klasslarda balalardıń ortasha sanı 35-40, oqıw jılı 5 sherekke bólinedi.

Baslawısh klasslarda oqıwshılar azanda ana tilinen, tústen keyin matematika h.t.b predmetlerden sabaq oqıydı.

Franciya bilimlendiriw sistemasında birinshi basqışta **mektepke shekemgi tárbiya** turadı. Bul basqış «Analar mektebi» depte ataladı. Bundaǵı maqset balalardıń mekteptegi sharayatın maksimal úy shárayatına jaqınlastırıw. Olar mektepke oqıwǵa balaların tayarlıqlarda ótkerip alıp keledi. «Analar mektepleri» bazasında shólkemlestirilgen mektepke shekemgi tárbiya shaqapshalarında tárbiyalanıwshılar tómendegishe toparlarǵa ajratılǵan; kishi topar 2 jastan 4 jasqa shekem; orta topar 4 jastan 5 jasqa shekem; úlken topar 5 jastan 6 jasqa shekem;

5-6 jaslılar mektepke tayarlaw toparı bolıp, olarǵa Franciyada sol jastaǵılardıń 100 procenti qatnastırıladı. Balalardı mektepke tayarlaw ushın óz aldına baǵdarlama hám sabaqlıqlar islep shıǵılǵan.

Baslawısh tálim. Franciyadan tálimniń bul túrine 6 jastan 11 jasqa shekemgi balalar tartılǵan. Baslawısh mektep puqaralardıń milletine, puqaralıǵına qaramastan májbúriy hám biypul. Tálimniń bul basqışına qoyılǵan tiykargı talap oqıwshılardı kórkem oqıwǵa, jazıwǵa, esap shıǵarıwǵa úyretiwden ibarat.

Baslawısh klasslarda oqıw muddeti 5 jıl bolıp, ol 3 basqışqa bólinedi: 1. Tayarlaw basqışı – 1 jıl; 2. Elementar kurs basqışı – 2 jıl; 3. Tereńlestirilgen basqış – 2 jıl

Oqıw baǵdarlamasında oqıw predmetleriniń hámmesine óz aldına basqışpa-basqış toparlar qoyılǵan. Baslawısh klasslarda «puqaralıq tálimi» degen sabaqta qosımsha tárizde oqıtıladı. Baslawısh mektepte oqıw baǵdarlamasınıń mazmunın tikkeley muǵallimniń ózi belgileydi. Basqasha aytqanda muǵallim balalardıń bilimi ushın juwapker eken, oqıtıw metodların, mazmunın ózi tańlawǵa tolıq erkinlik berilgen. Balalardı baslawısh mekteptiń dáslepki úsh klassında bir muǵallim oqıtadı.

Orta bilimlendiriw. Bala 11 jasında baslawısh mektepti tamamlap orta mektepke keledi. Orta bilimlendiriw bolsa kolledjler hám liceylerde ámelge asırıladı. Sonıda aytıp ótiw kerek Franciyada klasslar keri nomerler menen yaǵnıy

0 klass pitkeriwshi klass bolıp 6,5,4,3,2,1,0 belgilenedi. Orta tálim eki basqishta beriledi. Birinshi basqısh (11-15 jas aralıǵı) 4 jıl bolıp, eń kishi klass 6 klass,5,4 klasslar orta, 3 klass eń úlken klass esaplanadı. Birinshi basqishta tómendegi predmetler úyreniledi: francuz tili hám ádebiyatı, shet tili (anglichan, nemis, ispan, italyan tilleri) tariyx, francuz geografiyası, matematika, tábiyǵıy pánler.

Birinshi basqısh juwmaǵında oqıwshılar qasıplik jónelisleri boyınsha gúwalıq aladı. Usıdan keyin 2 basqısh baslanadı (15-18 jas aralıǵı). Oqıw 3 jıl dawam etip, 2,1 hám 0 juwmaqlawshı klasslarda bilim beriledi. Oqıwshılar ulıwma bilim beriwshi hám texnikalıq liceylerdi tamamlagannan soń olar bakalavr ataǵı hám diplomı ushın imtixan tapsıradı. Usı diplomǵa iye bolǵanlar joqarı oqıw orınlarına kiriw huquqın qolǵa kirgizedi.

Franciyada sırttan oqıw orınları júdá keń tarqalǵan. Sırttan oqıw jeke menshik hám mámleketlik bilimlendiriw tarawlarında ámelge asırılıp, házirgi kúnde ol 500 den artıq túrdegi orta, joqarı professional qanıygeliklerdi bere aladı.

Franciyada mektep basshıları bul lawazımdı iyelewden aldın arnawlı kursta oqıydı. Mektep muǵallimleri ushın kásiplik talap Franciyada júdá joqarı. Olar tez-tez (arnawlı grafik joq) óz mamanlıqların bilimin joqarılatıw kurslarında asırıp barıwı tiyis.

Franciya bilimlendiriw sistemasında mektepten tısqarı tárbiya mekemeleri kózde tutılmaǵan. Lekin mekteplerde hár qıylı krujoklar, sport sekciyaları isleydi, sayaxatlar, jarıslar shólkelestirilip turadı.

4.Yaponiya bilimlendiriw sisteması. Yaponiya bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıw tariyxı 1867-1868 jıllardaǵı mámleket húkimdarı Meydzi tárepinen ótkerilgen reformalarǵa barıp taqaladı. Ol óz aldına eki úlken uran menen shıǵıp, olardıń birinshisi – «Fukoku – kioxsi» bayıw, mámleketti bekkemlew hám áskeriylestiriw, ekinshisi bolsa «Siokusan kogio» aldınǵı Batıs islep shıǵarıw texnologiyaları tiykarında mámleket ekonomikasın rawajlandırıw edi. Meydzi bul eki maqsetti ámelge asırıwdıń baslı tiykarǵı bilimlendiriw sistemasın túpten

ózgertiw hám jańalawda dep esapladı. Nátiyjede 1872 jılı «Bilimlendiriw haqqında» nızam qabıl etildi. Bul nızamǵa muwapıq 53750 baslawısh, 256 orta mektep, 8 universitet shólkemlestirildi. 1908-jılǵa kelip baslawısh májbúriy tálim 6 jıl hám biypul etip belgilendi. Birinshi universitet 1886-jılı Tokioda, ekinshisi 1897 jılı Kiotoda shólkemlestirildi.

Házirgi dáwirde Yaponiya bilimlendiriw sisteması tómendegishe: balalar baqshaları, baslawısh mektep, kishi orta mektep, joqarı orta mektep, joqarı bilim beriwshi oqıw orınları.

Balalar baqshaları – bul basqıshqa 3-5 jaslı balalar qabıllanıp, balalardıń jasına qaray 3,2,1 jıllıq tálim kurslarına tartıladı. Yaponiyada 59,9 procent baqshalar jeke menshik, 40,8 procenti municipal (bizińshe rayon) keńesleri qarawında, qalǵan 0,3 procenti mámleketlik esaplanadı.

Yaponiyada balalardıń tezirek er jetiwin qáleydi. Sonlıqtanda balanıń túrli jasına qaray tárbiyanıń túrli táreplerine itibar beredi. Mısalı, balanıń 1 jasında oǵan ózine bolǵan isenimdi oyatıw, 2 jasında oǵan qoldan islengen qol óneri buyımların kórsetiw, 3 jasında minnet sezimlerin oyatıwǵa, 4 jasında jaqsılıq penen jawızlıqtıń ayırmasın ańlawǵa, 5 jasında liderlik qábilette tárbiyalawǵa, ǵárezsizlikke umtılawǵa, óz islerin jobalastırıw hám onı orınlawǵa úyretiledi.

Yaponiya baqshalarında balalardı 8 baladan ibarat bolǵan «xan» dep atalıwshı kishi toparlarǵa bóledi. Baqshada hár bir balaǵa «jumıs ornı» ajratıladı, olar óz «xan»larına at qoyadı. Solay etip, balalar kishkeneliginen jámaátte islewge úyretiledi. «Xan»lar baslawısh mekteptede dawam etedi, lekin jańa sharayatlarǵa tezirek kónligiw ushın olar hár 5 aydan ózgerip turadı. Balalar baqshasınıń tiykarǵı wazıypası – balanı mektepke tayarlaw bolıp esaplanadı.

Májbúriy tálim – bul basqıshqa 6-15 jasqa shekemgi balalar tartılıp, olar usı múddet ishinde 6 jıllıq **baslawısh mektep «syogakko»** hám 3 jıllıq **kishi orta mektep kursın «tyugakko»** óteydi. 9 jıllıq bul tálim májbúriy bolıp, barlıq balalar

biypul oqıtıladı hám biypul sabaqlar menen támiyinlenedi. Ata-analar óz balaların jeke menshik mekteplerge beriwgede haqlı.

Joqarı basqısh orta mektebi «kotogakko» - Yaponiyada bunday mekteplerdiń kúndizgi, keshki hám sırtqı bólimleri bar. Bunda oqıw múddeti 3 jıl (keshki hám sırtqı-4 jıl). Oqıwshılardıń 95 %ti kúndizgi mekteplerde oqıydı. Bul mekteplerde oqıw ıqtıyarıy bolıp, kishi orta mektepti pitkeren 16-18 jaslı balalar qabıllanadı. Bul jerde oqıw tólemli bolıp, ulıwma bilim beriwshi (akademiyalıq) pánlerden tısqarı texnikalıq bilimler, sawda-satıq, jergilikli sanaat, awıl xojalıǵı, sharwashılıq, balıqshılıq, kemesazlıq h.t.b tarawlar boyınsha bilimler aladı. Ádettegi mámleketlik mekteplerden tısqarı tólemli jeke menshik mektep-akademiyalar (gakuenler)de bar. Lekin ol jerge kirip oqıw ushın úlken konkurstan ótiw lazım boladı.

Yaponiyada sońǵı waqıtları abıroylı joqarǵı oqıw orınlarına tayarlaytuǵın arnawlı keshki «Dzyuku» dep atalatuǵın mektepler keń tarqalǵan. Bular dáslep XVIII ásirde yaponiya shirkewlerinde payda bolıp, házirgi kúnde olardıń sanı 100 mıńnan asadı. «Kishi dzyuku»leer 5-6 oqıwshıdan ibarat bolıp, oqıtıwshınıń úyinde tálim aladı, «Úlken dzyuku»lerde 5 mıńnan aslam bala oqıydı.

Universitetler, kishi kolledjler, texnikalıq kolledjler, arnawlı qániygelestirilgen kolledjler Yaponiyada joqarı oqıw orınlarına kiredi.

Bul mámlekette baslawısh, orta hám joqarı oqıw orınlarınan tısqarı, bir-birinen ózgeshe qániygelestirilgen mekteplerde bar. Olardıń kópshiligi jeke menshik bolıp, firmalar, koncernler janınan shólkemlestirilip, qısqa múddetli kurslarda aspazlar, tigiwshiler, esapshılar, avtotexnik h.t.b kásiplerdi úyretiw menen shuǵıllanadı.

Yaponiyada oqıw jılı 1-aprel'den baslanıp, 31 martta juwmaqlanadı. Baslawısh hám hám kishi orta mekteplerde oqıw 3 semestrge bólinedi. Joqarı, orta mekteplerde bolsa oqıw 2-3 semestrge bólinedi.

Oqıw jılı Yaponiyada 240 kun (AQShtaǵıdan 60 kúnge kóp), kúnlik sabaqlar 7 saat. Oqıwshılar háptesine 2-3 saat klasstan tıs klub islerine, 7 saat qániygelik

boyınsha sabaqlarğa yaqı repıtorlarğa qatnaydı. Joqarı orta mektepte oqıw dáwirinde balalar 80 ret sınaqlardan ótedi.

Yaponiyada muǵallım kadrlar tayarlawǵa úlken itibar berilip, bul kásipke uqıbı joq, qızıǵıwshılıǵı tómén adamlardıń kelip qalıwı derlik múmkin emes. Oqıwshılar 4 jıllıq universitetler hám 2 jıllıq kolledjlerde tayarlanadı. Bul oqıw orınların pitkergerlerge 1 hám 2 dárejeli gúwalıqlar beriledi. Mektep direktorı bolıw ushın 1-dárejeli gúwalıqqa iye bolıw shárt.

Yapon muǵállımleriniń jámiyettegi ornı úlken bolıp, miynet haqıları salıstırǵanda az emes. Olar hár 5 jıldan óz qanıygelerin joqarılatıp baradı.

Yaponiyada shańaraq tárbiyası bir qansha jaqsı jolǵa qoyılǵan. Ásirese analar bala tárbiyası ushın shańaraq hám mámleket aldında juwapker esaplanadı. Yaponiyada úyde balalarınıń sabaq tayarlawı ushın arnawlı partalar satıp alınadı.

Yaponiyada túrli bilim kónlikpelerin bala qálbine síndiriw hár bir mektep ushın jaqsı páziyet sanaladı. Máselen: 2 klass oqıwshısı kópshiliktiń aldında bayanat penen shıǵıp sóyley alıwı tiyis. 6 klass oqıwshısı keminde 2 muzıka ásbabında nama sherte alıwı, baslawısh klass oqıwshısı suwda erkin júze alıwdı biliwi kerek. Yaponiyalıqlar tuwrı hám hadal turmıs tárizin balalarǵa jaslayınan síndiriwge háreket etedi hám onı qádirleydi. Ádep-ikramlılıq tárepten ayıpker bala ushın eń awır jaza bul oqıtıwshınıń oqıwshısınan ıqlasınıń qaytıwı esaplanadı. Bul ıqlastı qayta tiklew ushın balada, ata-anada keyin kóp háreket etiwı tiyis.

Yaponiyada universitetlerge joqarı orta mekteplerdiń pitkeriwshileri qabıllanadı. Házir Yaponiyada 460 universitet bar. Olardıń 95 mámleketlik, 34 municipal, 331 jeke menshik esaplanadı. Olarda 1 mln.843 student bilim aladı. Olardıń 77,4 procenti jigitler, 22,6 procenti qız balalar.

Kishi kolledjlerde (tanki-daygaku) 10,1 procent erkekler, 89,9 procent qız balalar tálim aladı.

Universitetler óziniń materiallıq-texnikalıq támiyinleniw dárejesine qaray 2 kategoriyaǵa bólinedi. 1 kategoriyalı universitette hár oqıtıwshıǵa 8 studentten, 2

kategoriyalı universitette 20 studentten tuwrı keledi. Kafedralarda professor, docent hám oqıtıwshılar jumıs isleydi. Kafedra 4 joqarı kurs talabasın bakalavr, 4 magistr hám 3 doktorantura baǵdarlaması boyınsha tayarlawǵa juwapker. Universitetlerde bilim ushın oqıwdan shıǵarılmaydı. Olardıń kópshiligi sonlıqtanda 4 jıllıq oqıwdı 5-6 jılda pitkerip shıǵadı.

Yaponiyada mektep, joqarı tálim oqıw-tárbiya jumısların Bilimlendiriw, ilim hám mádeniyat ministrliği basqaradı.

Administrativ bóliniwine qaray Yaponiya 47 prefektura (shama menen bizińshe uálayat), 3262 municipalitet(rayon)ke bólinedi. Hár bir prefektura hám municipalitet janında 5 adamnan ibarat bilimlendiriw máseleleri menen shuǵıllanıwshı keńes jumıs isleydi. Municipalitet májbúriy tálimdi basqaradı. Prefektura bolsa joqarı orta mektep, mayıplar mektepleri, kórkem óner, tábiyat, tariyx muzeyleri hám sport ob'ektlerin basqaradı.

Yaponiyada hár mıń adamǵa 190 joqarı maǵlıwmatlı qániyge tuwra keledi. Bul kórsetkish AQShqa 294, Angliyada 138, Franciyada 115 ti quraydı.

5. Túslik Koreya bilimlendiriw sisteması. Koreyalılar orınlawı shárt bolǵan tiykarǵı wazıypa – dástúriy mádeniyattı saqlaw, siyasiy hám sociallıq-ekonomikalıq reformalardı óziniń mádeniy-siyasiy ózgesheligi, Shıǵıstıń dástúriy qádiriyatları hám baǵdarları menen baylanıstırıwǵa umtılw dep esaplaydı. Bul mámlekettiń bilimlendiriw sisteması YuNISEF ekspertleriniń juwmaǵı boyınsha sanaatı rawajlanǵan mámleketlerdiń ishindegi «eń nátiyjelisi» dep tabılǵan. Kópshilik Túslik Koreyanıń ekonomika hám texnika boyınsha qolǵa kirgizgen tabıslarınıń tiykarı «insan resursına investiciyanıń tuwrı jóneltilgenliginde» dep bahalamaqta. Bul eldiń jáne bir jetiskenligi onıń bilimlendiriw sisteması menen ilimniń integraciyasın tuwrı ámelge asırıwında.

Mektepke shekemgi tárbiya. Túslik Koreyada balalar baqshası ulıwma bilim beriw túrine kirmeydi. Ata-analar balaların jeke menshik balalar baqshalarına beredi. Bul baqshalarda sabaqlar koreec yaki anglichan tilinde alıp barıladı. Bul

baqshalarğa balalar 3 jastan 5 jasqa shekem qabıllanadı. Balalar baqshalarınıń tiykarǵı wazıypası shańaraqlardıń hár tárepleme rawajlanıwına sharayat jaratıwdan ibarat. Baqshalarda tiykarınan muzıka, súwret, matematika sabaqları ótıledi.

Baslawısh tálim. Túslık Koreyada balalar 7 jastan 13 jasqa shekem baslawısh mektepke baradı. Oqıw múddeti 6 jıl, májbúriy hám tólemsiz. Baslawısh mektepte tiykarınan 9 pán ótilip, olar: koreec tili, matematika, anıq pánler, jámiyet haqqındaǵı pánler, shet tili, súwret, muzıka. Ádette bul pánlerdiń kópshiligi klass basshısı tárepinen ótıledi. Baslawısh tálimnen orta tálimge, onnan joqarı tálimge imtixanlar arqalı emes, al jasına qaray ótkeriledi. Baslawısh mektep 1996 jıldan baslap «chxodın xakkyo» (puqaralıq mektebi) dep ataladı.

Koreyada mámleketlik baslawısh mekteplerden tısqarı jeke menshik mekteplerde ushırasadı. Olarda oqıtıwdıń sapası bir qansha joqarı, lekin tólemide bir qansha qımbat. Túslık Koreyada klasslardı cifralar menen belgilew hár bir tálim basqıshında 1 den baslanadı. Mısalı baslawısh mektep 1,2,3,4,5,6-klasslar bolsa orta mektepede 1,2,3-klasslar bar. Yaǵnıy, orta mekteptiń 1 klassı bizińshe mekteptiń 7 klassına, joqarı mekteptiń 2 klassı akademiyalıq licey yaki kásip-óner kolledjiniń 2 kurs oqıwshısına teńlesedi.

Túslık Koreyada orta hám joqarı mektepler. Koreec tilinde orta mektepler «chunxakyo» dep ataladı hám «orta mektep» maǵanasın ańlatadı. Orta mektepte oqıw májbúriy hám tólemsiz, 3 jıl oqıtıladı. Oǵan 11-12 jastaǵı balalar qabıllanadı.

Bul mekteplerde klass basshısı-xangıl'lardıń roli úlken bolıp, oqıwshılar olardı júdá húrmet etedi. Orta mektepte bir kúnde 6 pán oqıtıladı, sonıń mnen birge bulardan tısqarı 7 arnawlı qosımsha pánlerde ótıledi. Sabaqlardıń dawamlılıǵı 45 minut. Baslawısh mekteptegi 9 pánge jáne 4 pán qosılıp, jámi 13 predmet oqıtıladı. Shet tillerin úyreniwge itibar kúshli bolıp, oqıwshılar anglichan tilinde sóylese aladı. Olardıń kópshiligi sabaqtan keyin qosımsha kurslarǵa «xagvon»larǵa baradı.

Joqarı mektep koreecshe «kodınxakkyo» dep ataladı. Ol jerge balalar orta mektepten keyin barıp, 17-19 jasqa shekem oqıydı. Joqarı mektepler ulıwma joqarı mektepler hám jeke menshik joqarı mekteplerge bólinedi. Bulardan basqa

oqıtılatuǵın pánlerine qaray bir neshe túrge bólinedi. Bular qániygelestirilgen mektepler (awıl xojalıǵı, sanaat, teńiz xojalıǵı h.t.b.), ulıwma mektepler, arnawlı mektepler (licey tipindegi mektepler), texnika mektepleri, shet tili mektepleri, dene tárbiyası mektepleri, kórkem óner mektepleri h.t.b. Joqarı mektep májbúriy emes, sonda da barlıq balalardıń 97-98 procenti bul mekteplerge baradı.

Túslik Koreyada kásip-óner bilimlendiriwi hám joqarı tálim.

Koreyada orta mektepten yaki joqarı mektepti pitkerip, kásip iyelew ushın tolıq múmkinshilikler bar. Olar ushın hár túrli baǵdarda tálim beretuǵın kolledjler shólkemlestirilgen. Máselen, tek ǵana pedagogika tarawı boyınsha 11 kolledjde kadrlar tayarlanadı. Bunnan tısqarı mámlekette 600 kásip-óner uchilishesi hár qıylı qániygelikler boyınsha bilim beredi. Bul oqıw orınlarınıń 45 procenti bolashaq múlk iyelerin tayarlaydı, 23 procentinde texnikalıq kásip iyeleri jetilisip shıǵadı.

Túslik Koreyada tómendegidey joqarı oqıw orınları bar:

-Kolledj hám universitetler (jeke menshik hám milliy, mámleket qaramaǵında) -Industrial universitetler, -Pedagogika institutları, -Sırtqı universitetler, -Ashıq universitetler

Seuldegi sırtqı universitet hám Ashıq universitetler eń zamanagóy oqıw orınları esaplanıp, olarǵa tek jumıs isleytuǵınlar kiriw imtixanasız qabıllanadı. Túslik Koreyada kolledjlerdi jaqsı bahalar menen pitkergen jaslar universitetlerdiń 2 hám 3 kurslarına kiriw ushın háreket etiw huqıqına iye. Joqarı oqıw orınları bakalavriat hám magistratura qániygelikleri boyınsha tayarlanadı.

Sırt el bilimlendiriw tájiriybesinde integrativ, diferencial hám aralıqtan oqıtıw máseleleri. Pedagogika iliminde XX ásirdiń 80 jıllarınan baslap integraciya, «óz-ara baylanıslılıq», «óz-ara tásir», «sintez» siyaqlı túsiniqlerdi óz ishine alǵan ilimiy maqalalar payda bolıp, tálim-tárbiya islerinde integraciya máselesiniń aktuallıǵı sezile basladı. Házirge kelip tálim-tárbiya isine integrativ qarım-qatnas jasaw ideyası jeke pánler sheńberinde shegeralanıp qalмай, ulıwmapedagogikalıq áhmiyetke iye máselege aylandı.

Integraciya (latınsha **Integration**-tiklew, toltırıw, birlestiriw, mazmun tárepten birgelki jaǵdayǵa keltiriw mánisin ańlatadı. Tálım mazmunın integraciyalaw degende óz-ara baylanıslı, birin-biri jaqınlatıwshı, keńeytirilgen, tereńlestirilgen oqıw predmetleri mazmunın sintezlew, yaǵnıy mazmun-mánis jaǵınan birlestirip, bir pútın halatqa keltiriwdi túsinemiz.

Integraciya-sintezdiń joqarı dárejesi esaplanadı. Biliw processinde analiz bólimlerge ajratıp qaraw bolsa, sintez olardı birlestiriwshı (ulıwmalastırıwshı) sıpatında payda boladı. Demek integraciya-oqıwshınıń túrli pánler boyınsha gúzetiwleri hám juwmaqların tastıyıqlap yaki tereńlestirip beriwshı jańa dálillerdi tabıwdıń tiykarı esaplanadı.

Diferencial tálım. Oqıwshılardıń talantı, qızıǵıwı, sabaqtı ózlestiriwine qaray diferencial tayarlıqtı kúsheytıw hám quramalastırıw-zamanagóy mekteptiń global jónelisine aylandı. Diferenciyanıń tiykarǵı formaları-oqıw orınların túrli tiplerge ajratıw, bir mekteptiń ishinde potok hám profillerge, klassta toparlarǵa ajratıw kózde tutiladı. Diferencial tálım máselesi biden sheshilmeydi hám qarama qarsılıqlarǵa iye boladı. Sociallıq tárepten differenciya sociallıq tańlaw usılına aylanadı. Pullı tálım real oqıw ornım hám imtixanlar sisteması bunda tańlaw quralı bolıp esaplanadı. Ádette tabaqalastırıw (differenciya) baslawısh mektepten keyin baslanadı. Ol túrli tiptegi tálım mekemelerinde ámelge asırıladı. Mısalı, Angliyada grammatikalıq hám zamanagóy mekteplerde, Germaniyada real oqıw ornı, gimnaziya hám ulıwma bilim beriwshı liceylerde, Rossiyada ápiwayı orta mektep, licey, kolledj, gimnaziya h.t.b. Bul oqıw orınlarında diferenciyanıń ózine tán belgisi bul baǵdarlamalar esaplanadı. Bir oqıw ornınıń ózinde differenciya keńnen en jayǵan. Máselen, AQSh hám Yaponiya úlken orta mekteplerinde 2 tiptegi ulıwma bilim beriwshı hám arnawlı baǵdarlamalar háreket etedi. 1930 jılı AQSh, 1950 jılı Yaponiyada, 1970-1980 jıllarda Batıs Evropada, 1990 jıldan Rossiyada diferencial tálım ámelge asırılatuǵın oqıw orınları payda bola basladı.

Aralıqtan oqıtıw. Házir tez pát penen rawajlanıp atırǵanlıǵı sebepli búgingi jańalıq erteń eskirip qalıp atır. Sonıń ushın adamzat informaciyalıq texnologiyalardı jarattı. Komp'yuter-bul ápiwayı hám qolay maǵlıwmatlar alıw quralı esaplanadı. Internet sisteması arqalı oqıtıw shólkemlestirilgen mektepler, kolledjler hám basqa oqıw orınları házirgi kúnde rawajlanıp baratırǵan «virtual oqıw orınları»na birlesip atırǵanlıǵın kóriw múmkin. Bul oqıw orınları arasındagı aralıqtı qısqartadı hám maǵlıwmatlardıń almasıwın tezletedi.

Aralıqtan oqıtıwda úyretiwshi, sınawshı hám baylanıs quralları kibi texnikalıq qurallar hám texnologiyalar qollanıladı. Úyretiwshi qurallargá túsindirme sózlikler, izlew qurılımaları, elektron oqıw qollanbalar, lekciyalardıń videokursı hám basqalar kiredi. Sınaw qurallarına test sawalları, ózin-ózi tekseriw quralları, baylanıs qurallarına-forumlar, pochta, audio hám videokassetalar kiredi.

Aralıqtan oqıtıw bull oqıtıw materialınıń jetkerip beriliwinde, óz betinshe úyreniwde, oqıtıwshı hám oqıwshı arasında maǵlıwmat almasıwında qollanılatuǵın, dástúriy hám jańa informaciya texnologiyaların hám olardıń texnikalıq quralların keń kólemde isletiwdegi tálimniń sintetikalıq, integral, sociallıq forması esaplanadı. Rawajlangan mámleketlerde bull baǵdarda jańa tiptegi oqıw orınları payda bolıp, olar «ashıq», «aralıqtan bilim beriwshi» universitet, «elektron», «virtual» kolledjler dep atala baslandı.

11.2. XXI ásir dúń'ya tálim sistemasındaǵı global tendenciyalar, pedagogika iliminiń rawajlanıw baǵdarları.

Dúń'ya bilimlendiriw sistemasındaǵı global tendenciyalar pedagogika iliminiń ózine tán ózgeshelikler menen rawajlanıwına alıp kelmekte. Túrli tarawlar siyaqlı tálim-tárbiya tarawındada úlken ózgerisler, jańalanıwlar júz bermekte. Pedagogika iliminiń jańa tarawları, baǵdarları, jańa koncepciyaları júzege kelmekte.

Házirgi waqıtta pedagogika iliminiń tiykarǵı rawajlanıw baǵdarları:

Filosofiyalıq, psixologiyalıq, didaktikalıq, kibernetikalıq, matematikalıq, psixoterapevtlik hám akmeologiyalıq baǵdarlar sanaladı.

Házirgi zamanda pedagogika iliminiń tiykarǵı wazıypaları:

Házirgi zamanda pedagogikanıń tiykarǵı wazıypaları insan turmıs saltınıń barlıq jónelislerinde (sociallıq, jeke, siyasiy h.t.b.) nátiyjeli pedagogikalıq sistemalardı payda etiwge qaratılǵan. Olarǵa tómendegilerdi kiritiw múmkin:

-tálim-tárbiya, oqıtıw hám tárbiyalıq sistemalardı basqarıw tarawına baylanıslı nızamlılıqlardı anıqlaw hám úyreniw;

-pedagogikalıq tájiriybeni úyreniw hám qollaw;

-tálim sistemalarınıń perspektivalıq rawajlanıwın diagnostikalaw;

-tálim-tárbiyanıń jańa forma, metod hám quralların islep shıǵıw;

-pedagogikalıq ilim-izertlew nátiyjelerin oqıtıw ámeliyatına kiritiw;

-xalıqaralıq pedagogikalıq proektlerge qatnasıw, maǵlıwmatlar almasıw, pedagogikalıq baǵdarlar boyınsha xalıqaralıq tájiriybelerdi úyreniw;

-pedagogikalıq mekemelerdiń turaqlı sistemasın islep shıǵıw hám olardıń nátiyjeliligin asırıw;

Pedagogikanıń rawajlanıw tiykarları:

-turmıs saltı, dástúrler hám máresimler, xalıq pedagogikasında óz kórinisin tapqan kóp ásirlik ámeliy tájiriybe;

-filosofiyalıq, sociallıq, pedagogikalıq hám psixologiyalıq tiykarlar;

-dún'ya hám milliy tárbiya ámeliyatı;

-arnawlı túrde úyrenilgen pedagogikalıq izertlewler nátiyjeleri;

-novator-pedagoglardıń tájiriybeleri;

Ilimler integraciyası processinde payda bolǵan pedagogikanıń zamanagóy tarmaqları bolıp: Pedagogikalıq aksiologiya, akmeologiya, giskologiya hám kwalimetriyalar, sonday-aq, neyropedagogika, kórkem óner, muzıka, teatr, muzey, shıpakerlik, virtual pedagogika tarmaqları sanaladı.

Pedagogika iliminiń rawajlanıwına tásir etiwshi ayırım faktorlar:

-Matematikalıq-statistikalıq, biopsixologiyalıq hám gioseologiyalıq-semasiologiyalıq ilimlerdiń nátiyjelerinen keń paydalanıw tiykarında pedagogikanıń basqa insandı úyreniwshi ilimler menen bekkem baylanısların ornatıw hám ilimiy bilimlerdiń integraciyalıq processlerin jelelestiriw.

-Dún'yanı pedagogikalıq túsiniwdiń teoriyalıq-fundamental sheńberin keńeytiw, yaǵnıy pánniń ilimiy atın hám sociallıq funkciyasın saqlap qalıw ushın teoriyadan ámeliyatqa qaray háreketleniw kerek.

-Pedagogikalıq ilimlerdiń rawajlanıwın támiyinlewde matematikalıq-statistikalıq hám semantikalıq-semasiologiyalıq maǵlıwmat bazalarınan sistemalı paydalanıw.

-Sociallıq ádep-ikramlıq normaların optimallastırıw, sociallıq múnásibetlerdi tártipke salıw mexanizmlerin basqarıwda pedagogikalıq processlerdi maǵlıwmat penen támiyinlewge ayırıqsha itibar qaratıw.

-Pedagogika óz rawajlanıwınıń individual traektoriyasın saqlap qalıwı hámde basqa pánlerdiń túsiniw hám kategoriyalarınan orınsız paydalanıw esabınan onıń túsiniksiz bolıwına hám shiyelenisiwine alıp kelmeslik.

-Global planetar problemalardı sheshiw ushın shaxslararalıq, milletleraralıq hám mámleketleraralıq múnásibetlerdi ulıwmainsanıylıq kóz-qarastan alıp barıw hám ádep-ikramlıq normalardıń tolıq támiyinleniwine baylanıslı ilimiy-izertlewlerdi ámelge asırıw.

Pedagogikalıq koncepciyalardıń túrleri:

1.Avtoritar mektep (bixevioristlik pedagogika).

2.Ulıwmainsanıylıq mektebi (neopedocentrizm, ekzistencializm, neopozitivizm).

Ulıwmainsanıylıq pedagogikası jańasha tárbiyalaw hám «progressivizm», «pedocentrizm» ideyalarına jaqın. Pedagogtan balanı qanday bolsa, solaylıǵınsha qabıl etiwdi, onıń oy-pikirlerin hám zárúrliklerin seziw talap etiledi.

Pedagogikalıq koncepciyalardıń principi: 1) bir pútinlik; 2) differenciallangan qatınas; 3) tábiyat penen uyǵınlıq; 4) mádeniyat penen uyǵınlıq; 5) ulıwmainıyılıq; 6) ortalıqlı qatınas; 7) qádiriyatlı-mazmunlı; 8) háreketli qatınas;

XXI ásir dúń'ya bilimlendiriw sistemasındaǵı global tendenciyalar:

- bilimlendiriwdiń barlıq xalıqlar ushın ashıqlıǵı, onıń basqıshları hám dárejeleriniń úziksizligi hám dawamlılıǵın támiyinlew;

-oqıw orınlarınıń avtonomlıǵın támiyinlew hám óz betinshe jumıs islewge múmkinshilik jaratıw;

-barlıq bilim alıwdı qálewshilerdiń bilim alıwǵa bolǵan huqıqların támiyinlew;

-oqıw-shólkemlestiriwshilik ilájlarınıń baǵdarların keńeytiw hám rawajlandırıw;

-bilimlendiriw xızmetleriniń bazarın keńeytiw hám studentlerdiń sociallıq quramın ózgeritiw;

-dúń'yanıń rawajlangan ellerinde bilimlendiriw tarawın qarjılandırıwdı ústin, birinshi gezektegi ob'ekt dep qaralıwına erisiw;

-mektep hám joqarı bilimlendiriwde tálim baǵdarlamalarınıń turaqlı túrde qayta kórilip hám tolıqtırılıp barıwına erisiw;

-«ortasha oqıwshı»nı baǵdar (orientir) etiwden uzaqlasıw, talantlı balalarǵa hám jaslarǵa bolǵan dıqqat hám itibardıń artıwına, bilimlendiriw hám is-háreket nátiyjesinde olardıń qábiiletleriniń ashılıwına hám rawajlanıwına qızıǵıwshılıqtı oyatıw;

-rawajlanıwdan arqada qalǵan, mayıp balalarǵa tálim-tárbiya beriwdiń qosımsha resursların izlestiriw;

11.3. Xalıqaralıq joybarlar hám tálim baǵdarlamaları.

Dún'yada júz berip atırǵan globalizaciya processii jámiyetlik turmıstın barlıq tarawlarına óz tásirin tiygizbekte. Ekonomika, siyasat, religiya h.t.b. tarawlar menen birge tálim-tárbiya sistemasın uyǵınlastırıw isleri házir dún'yanın kóplegen mámleketlerinde jedel alıp barılmaqta. Xalıqaralıq tálim baǵdarındaǵı joybarlar hám baǵdarlamalar dúzilmekte hám háreket etpekte. Olardıń Ózbekstan Respublikası menen baylanıslı bolǵan ayırımlarına toqtap ótemiz.

TEMPUS (Trans-European mobility for university studies-Universitetler ushın studentler almasıwın muwapıqlastırıwshı TransEvropalıq baǵdarlama) 1990 jılı járiyalanıp, joqarı tálim beriwde Oraylıq hám Shıǵıs Evropa elleri: Pol'sha, Vengriya, hám Chexoslovakiya (keyinshelik- Bolgariya, Rumıniya, Yugoslaviya, Latviya, Litva, Estoniya, Sloveniya hám Albaniya qosıldı) elleri universitetleriniń birge islesiwın maqset etti.

Bul baǵdarlamanıń TEMPUS-II ataması menen atalǵan ekinshi basqıshı 1994 jılı baslanıp, oǵan Moldova, Qazaqstan, Qırǵızstan, Ózbekstan, Armeniya, Azerbaijan, Gruziya hám Mongoliya, keyinirek Bosniya hám Gercogovina, Makedoniya, Turkmenistan hám Tájikistan qosıldı.

2000 jılı TEMPUS-III fazası iske qosıldı. Jámi 1990-2006 jıllar aralıǵında TEMPUS tárepinen 6500 joybar qarjılandırılıp, Evropa Awqamı hám basqa mámleketlerdiń 2000 nan aslam universitetleri tartıldı. 2007-2013 jıllar aralıǵında TEMPUS-IV baǵdarlaması ámelge asırılıp, burınǵı etaplarda jámlengen tájiriybeler hám tabıslar esapqa alınǵan túrde ámelge asırıldı. Mısalı, baǵdarlamalardıń áhmiyetine qaray bólistirilgende «milliy» hám «regionallıq» ózgeshelikler esapqa alına basladı.

Ózbekstan Respublikasında 1994 jıldan baslap 65 joybar ámelge asırılıp, bunıń ushın 17,4 mln. evro ajratıldı. Tashkent, Namangan, Andijan universitetleri bull baǵdarda dáslep kilerden bolıp eki basqıshlı joqarǵı tálimdi shólkemlestiriw, isbilermenlikti rawajlandırıw, azıq-awqat qáwipsizligi hám t.b. joybarlar boyınsha

jumıslar alıp barıldı. Tashkent mámleketlik texnika universitetinde energetika tarawında menedjmentti rawajlandırıw, Tashkent mámleketlik ekonomika universiteti tárepinen kishi hám orta biznesti rawajlandırıw boyınsha qısqa múddetli kurslar shólkemlestiriw, Tashkent awıl xojalıǵın irrigaciyalaw hám mexanizaciyalaw institutında Tábiyattı qorgaw boyınsha mámleketlik komitet xızmetkerleri hám kásip-óner kolledjleri oqıtıwshıları ushın qorshaǵan ortalıqtı monitoring etiw hám bahalaw boyınsha kurslar h.t.b. shólkemlestirildi.

Usı joybar tiykarında mámleketimiz joqarǵı oqıw orınlarınıń Ukraina, Rossiya, Qırǵızstan, Qazaqstan, Turkmenistan, Mongoliya h.t.b. eller oqıw orınları menen birge islesiwı jolǵa qoyıldı.

TEMPUS joybarı tiykarında joqarı oqıw orınları oqıtıwshıları hám studentleriniń, ilimiy xızmetkerleriniń, ministrlik hám kárxana xızmetkerleriniń Evropa mámleketlerine barıp, tájiriybe almasıwı, stajirovkalardan ótiwi jolǵa qoyıldı.

TEMPUS tómendegi ilajlardı rawajlandırıwǵa óziniń úlken úleslerin qostı:

-Magistratura hám bakalavriat oqıw baǵdarlamaların islep shıǵıw, eki basqıshlı joqarǵı tálimdi rawajlandırıw

-Oqıw materialların islep shıǵıw hám tolıqtırıw

-Joqarǵı oqıw orınlarına basshılıq etiwdi jetilistiriw

-Oqıtıwshı hám xızmetkerlerdiń qániygeligin jetilistiriw, olardı jańa bilim hám kónlikpeler menen qurallandırıw

-Kárxanalar menen joqarǵı oqıw orınları hám keń jámiyetshilik arasındaqı baylanıstı bekkemlew

-Turaqlı akademiyalıq birge islesiwdi jolǵa qoyıw.

ERASMUS – (European Community Action Scheme for mobility of University students) joybarı 1989 jılı shólkemlestirilip, Evropa Awqamı mámleketleri arasında studentler almasıwdı maqset etken kommerciyalıq emes

bağdarlama esaplanadı. Bul bağdarlama bunnan 16 ásir burın Arqa qayta oyaniwı dep atalğan dáwirge tiykar salğan Niderlandiyalıq danışpan Erazm Rotterdamskiydiń atına qoyılğan. Ol óz dáwirinde Evropanıń kóplegen universitetlerinde sabaq bergen, olarda tálim-tárbiya bağdarında tájiriybelerdiń artıwına, sonday aq eń baslısı- olardıń óz-ara birge islesiwı boyınsha baslamalar menen shıqqan insan esaplanadı. ERASMUS bağdarlaması boyınsha Evropa Awqamı universitetleri arasındaqı studentler almasıw sxeması eń dáslep 145 joqarğı oqıw ornın óz ishine alğan edi.

Keyinshelik ERASMUS bağdarlaması menen birgelikte **ERASMUS MUNDUS** bağdarlamasında háreket ete basladı (MUNDUS -latınsha «álem», «pútkil dún'ya» degen mağananı ańlatadı). Bul bağdarlama jer sharınıń derlik yarımın qamtıp alıp (sonıń ishinde Ózbekstanda bar), 2007-2011 jıllarda Evropa tálim sistemasın birlestiriw, yaǵnıy globallastırıwdı bas maqset etken.

Lekin 2014 jılı finanslıq jaqtan ózin aqlamay ornına-**ERASMUS PLUS** bağdarlaması payda boldı. Bul bağdarlama xalıqaralıq bağdarlamalardı birlestiriwshi joybar bolıp, olar tiykarınan tómendegiler esaplanadı:

-Joqarğı tálim boyınsha xalıqaralıq Erasmus Mundus, Tempus, Al'fa bağdarlamaları

-Úlken jastaqlarǵa kásiplik tálim beriwshi Leonardo, Gryundtvig, Komenius bağdarlamaları.

Bul bağdarlamanıń maqseti jaslardıń bilim alıwı hám sport bağdarındaqı qızıǵıwshıların rawajlandırıw. Sonday aq bul bağdarlama júdá hártárepleme bolıp, tómendegi tarawlarǵa xızmet etedi:

ERASMUS PLUS: COMENIUS – ulıwma bilim beriwshi segment

ERASMUS PLUS: ERASMUS -joqarı bilimlendiriw segmenti

ERASMUS PLUS: ERASMUS MUNDUS –birgeliktegi magistrlik dárejeler segmenti

ERASMUS PLUS: LEONARDO- kásiplik bilimlendiriw hám kadrlar tayarlaw segmenti

ERASMUS PLUS: GRINDTVIG- úlken jastaǵılardıń bilim alıwı segmenti

ERASMUS PLUS: YOUTH IN ACTION-jaslarǵa formal' bolmaǵan hám rásmiy emes bilim beriw segmenti

ERASMUS PLUS: JEAN MONNET-Evropa Awqamında integraciyalıq processlerdi izertlew segmenti

ERASMUS PLUS: SPORTS – sport segmenti

ERASMUS PLUS- bul shet ellerdiń joqarı oqıw orınlarında oqıp bilim alıwdıń, óz qániygeligin kóteriwdiń hám ilimiy izertlewler alıp barıw múmkinshiligi bolıp esaplanadı. Óz «bilim alıw marshrutıńdı» tańlap alıp, sıpatlı bilim alıwdıń jollarınıń biri esaplanadı. Pedagoglar hám ilimiy xızmetkerler sırt elli kásiplerleri menen birge islesiwdiń múmkinshilikleri ashıladı hám óz gezeginde bul álbette óz jemisin beredi. Joqarǵı oqıw orınları **ERASMUS PLUS** baǵdarlaması tiykarında jemisli konkurenciya nátiyjesinde xalıqaralıq arenaǵa shıǵadı.

Xalıqaralıq studentler almasıw nátiyjesinde olar keminde yarım jıl. bir jıl sırt elde tálim aladı hám ol jerde tańlangan tarawı boyınsha sıpatlı oqıw menen birge til úyrenedi, sol eldiń milliy qádiriyatları, dástúrleri menen tanıs boladı. Bul álbette insannıń keleshek ómirinde óz nátiyjesin beredi. Bul baǵdarlama boyınsha tálim alıwdı qálewshi studentler tómendegidey bir qansha talaplarǵada juwap beriw tiyis:

- talaban keminde bakalavriattıń eki basqışın tamamlagán bolıwı tiyis.
- akademiyalıq qarızdar studentlerdiń hújjet tapsırıwına jol qoyılmaydı.
- anglıchan tilin biliw dárejesi (yaki bilim alatuǵın JOO tálim tilin biliw) V2 dárejesinen tómén bolmawı tiyis.

ERASMUS baǵdarlaması jetiskenlikleriniń biri bul Evropa universitetleri arasında oqıtıw nátiyjeleriniń óz-ara tán alınıw sisteması boldı. Bul sistema **ECTS**

Kredit sisteması (European Credit Transfer Sistem) dep ataladı. «Kredit» ataması sınavdan ótti, yaǵnıy belgili bir kurstı oqıw ornında ótkenligi haqqında guwalıq degen maǵananı ańlatadı. Kredit shártli sınav birligi bolıp, tıńlawshınıń belgili bir oqıw pániniń belgili bólegin ótkenligi haqqında maǵlıwmat beredi. Hár bir oqıw pánine belgili muǵdardagı kredit birlikleri ajratıladı. Kredit birlikleri sol tıńlawshınıń sarıplaǵan miynetine qaray belgilenedi. Tıńlawshınıń miynet sarıp-auditoriya sabaqları, óz betinshe jumıslar hám oqıw rejesinde kórsetilgen basqada is háreketlerdi óz ishine aladı. Evropa kredit sistemasında birinshi basqishta (bakalavriat) talaba 180 kreditten 240 kreditke shekem toplawı múmkin. Ekinshi basqishta (magistr) 90-120 kreditke shekem toplawı múmkin. Kredit sistemasınıń tiykarın álbette reyting ball sisteması quraydı. Universitetlerde sabaqlar kóbinese modulli sistema boyınsha alıp barılǵanlıqtan bul Modulli-kredit sisteması depte ataladı.

Dún’yanıń joqarǵı bilimlendiriw sistemasında kredit sistemalarınıń bir neshe túri bar. Joqarıda aytıp ótilgen ECTS penen birge USCS –Amerikanıń kredit sisteması, CATS -Britaniyanıń kredit sisteması, UCTS-Aziya mámleketleri hám Tınısh okean regionı mámleketleriniń kredit sistemaları bar.

2001 jılı 29 Evropa mámleketleri bilimlendiriw ministrleri tárepinen Bolon’ya deklaraciyasına qol qoyılıwı Evropanıń birden bir bilimlendiriw ortalıǵınıń payda bolıwında úlken áhmiyetke iye boldı.

Bolon’ya deklaraciyasına kóre diplomlardıń óz-ara tán alınıwı, yaǵnıy oqıtıw nátiyjeleri juwmaqlawshı kórsetkishleriniń óz-ara tán alınıw múddeti 2010 jıl dep belgilengen edi.

Bolon’ya deklaraciyasına kırıw ushın tómendegishe dáslepki talaplar qoyıldı:

-Joqarǵı oqıw ornına shekem 12 jıllıq tálim

-Eki basqışlı joqarǵı tálim-bakalavriat hám magistratura

-Oqıw processi hám oqıtıw nátiyjelerin bahalawdıń ECTS kredit texnologiyası tiykarında shólkemlestiriliwi.

Sırt ellerdiń bilimlendiriw sistemalarındaǵı ayırım jańa atamalar.

Sırt ellerdiń bilimlendiriw sistemalarında sońǵı waqıtları bir qatar jańa atamalar qollanılıp kelinbekte. Olarǵa t'yutor, edvayzer, fasilitator hám moderator túsinińleriniń kiritiw múmkin.

T'yutor – (*Tutorem-latinsha*) ustaz, jetekshi wazıypasın atqaradı. Geypara waqıtları lekciya oqıtıwshısı menen tıńlawshı arasındaǵı baylanıstırıwshı rolin atqaradı. Bunda lekciya oqıtıwshısı tárepinen berilgen bilimlerdi keńnen iyelewde máslahátshi hám ustaz rolin orınlaydı.

Edvayzer – (*advisor*) – francuzsha «*avisen*» «oylamaq») tıńlawshılardıń individual túrde pitkeriw qániygelik jumısın, kurs proektlerin orınlawda máslahátshi rolin orınlaydı.

Fasilitator – (anglıchan tilinde *facilitator*, latinsha *facilis* - jeńil, qolay) – toparlardáǵı is-háreketlerdiń nátiyjesin bahalaw, máseleń ilimiy sheshimin tabıwǵa baǵdarlaw, topardáǵı kommunikaciyanı rawajlandırıw siyaqlı wazıypalardı orınlaydı.

Moderator – qabıl etilgen qaǵıydalardıń orınlanıwın tekseredi, tıńlawshılardıń óz betinshe pikirlewi hám jumıs qábiletlerin rawajlandırıw, biliw iskerligin aktivlestiriwge járdemlesedi. Maǵlıwmattı, seminardı, treningler hám dóńgelek stol átirapındaǵı sáwbetlesiwlerdi basqaradı, bildirilgen pikirlerdi ulıwmalastıradı.

Biziń tálim sistemamızda bul xızmetlerdiń hámмесin házirshe oqıtıwshı orınlaydı hám ol pedagog, múǵállim yaki oqıtıwshı dep ataladı.

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın sorawlar, máseleler, tapsırmalar.

1. AQSh bilimlendiriw sisteması haqqında nelerdi bilesiz?
2. Germaniya bilimlendiriw sisteması haqqında aytıp berin?
3. Franciya bilimlendiriw sisteması haqqında nelerdi bilesiz?
4. Yaponiya bilimlendiriw sisteması haqqında túsiniǵiniz?

5. Túslık Koreya bilimlendiriw sisteması haqqında aytıp berin?
6. Integrativ tálim degenimiz ne?
7. Differencial tálim haqqındaǵı túsiniginiz?
8. Aralıqtan oqıtıw haqqında nelerdi bilesiz?
9. Házirgi dáwirde pedagogika iliminiń tiykarǵı baǵdarların atap kórsetin?
10. Házirgi dáwirde pedagogika iliminiń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat?
11. Pedagogikanıń zamanagóy tarmaqların atap kórsetin?
12. Qanday zamanagóy pedagogikalıq koncepciya túrlerin bilesiz?
13. Pedagogikalıq koncepciyalardıń tiykarǵı principielerin atap kórsetin?
14. XXI ásir dúń'ya bilimlendiriw sistemasındaǵı global tendenciyalar haqqında aytıp berin?
15. Xalıqaralıq tálim joybarları hám baǵdarlamalar haqqında nelerdi bilesiz?
16. TEMPUS xalıqaralıq tálim joybarı haqqında aytıp berin?
17. ERAZMUS xalıqaralıq tálim joybarı haqqındaǵı túsiniginiz?
18. ECTS kredit sisteması haqqında túsiniginizdi aytıp berin?
19. Bolon'ya deklaraciyası haqqında nelerdi bilesiz?
20. Sońǵı waqıtları bilimlendiriw sistemasına endirilip atırǵan T'yutor, Edvayzer, Fasilitator, Moderator atamaları nelerdi ańlatadı?

Ózin-ózi tekseriw hám bahalaw ushın testler:

1. Amerika Qurama Shtatlarında májbúriy tálim neshe jas etip belgilengen?

A. 14; B. 16; C. 15; D. 18

2. AQSh ta bala 3 jasqa tolǵanǵa shekem analarǵa qanday jeńillikler beriledi?

A. Napaqa pulları beriledi; B. Jeńillikler berilmeydi; C. Juńillikler ayırım jaǵdaylarda beriledi; D. Pulsız miynet dem alısları beriledi

3. Germaniyada májbúriy tálim neshe jıl dawam etedi?

A. 14; B. 12; C. 16; D. 15.

4. Franciyanın házirgi hárekettegi Bilimlendiriw haqqındaǵı nızamı qashan qabıl etilgen?

A. 1987 jıl 10 iyulde; B. 1989 jıl 10 iyulde; C. 1990 jıl 12 aprelde;
D. 1991 jıl 10 avgustta/

5. Franciya mekteplerinde sabaqlar dawamlılıǵı neshe minut etip belgilengen?

A. 45 minut; B. 60 minut; C. 40 minut; D. 90 minut

6. Yaponiyada «syogakko» dep atalıwshı mektep qanday mektep?

A. Ulıwma orta mektep; B. Baslawısh mektep; C. Kishi orta mektep;
D. Joqarı orta mektep.

7. Yaponiyada «tyugakko» dep atalıwshı mektep qanday mektep?

A. Baslawısh mektep; B. Kishi orta mektep; C. Joqarı orta mektep;
D. Arnawlı keshki mektep

8. Yaponiyada «kotogakko» dep atalıwshı mektep qanday mektep?

A. Baslawısh mektep; B. Joqarǵı orta mektep; C. Arnawlı keshki
mektep; D. Kishi orta mektep

9. Yaponiyada «Dzyuku» dep atalatuǵın mektep qanday mektep?

A. Kishi orta mektep; B. Arnawlı keshki mektep; C. Baslawısh mektep;
D. Joqarı orta mektep

10. Túslik Koreyada «chxodın xakkyo» dep atalatuǵın mektep qanday mektep?

A. Orta mektep; B. Baslawısh mektep; C. Gimnaziya; D. Keshki
mektep

11. Túslik Koreyada orta mektepler qalay ataladı?

A. Chxodın xakkyo; B. Chun xakkyo; C. Xagvon; D. Kodın xakkyo

12. «Erazmus» xalıqaralıq tálim joybarınıń ataması qaysı danışpannıń húrmetine qoyılǵan?

A. Ya.Komenskiy; B. E.Rotterdamskiy; C. G.Pestolocci; D. Platon

13. Evropa tálim kredit sisteması qalay belgilenedi?

A. USCS; B. ECTS; C. CATS; D. UCTS

14. Amerika tálim kredit sisteması qalay belgilenedi?

A. UCTS; B. USCS; C. CATS; D. ECTS

15. Bolon'ya deklaraciyası qashan qabıl etildi?

A. 2000 jılı; B. 2001 jılı; C. 2002 jılı; D. 2005 jılı

16. «T'yutor» qanday xızmetti atqaradı?

A. PQJ, kurs joybarların orınlawda másláhátshi; B. Ustaz, jetekshi;
C. Seminar, treninglerdi basqaradı, juwmaqların ulıwmalastıradı; D. Toparlarda is-háreketler nátiyjelerin bahalaydı, toparada kommunikaciyanı rawajlandıradı

17. «Edvayzer» qanday xızmetti atqaradı?

A. Ustaz, jetekshi; B. PQJ, kurs joybarların orınlawda másláhátshi;
C. Seminar, treninglerdi basqaradı, juwmaqların ulıwmalastıradı; D. Toparlarda is-háreketler nátiyjelerin bahalaydı, toparada kommunikaciyanı rawajlandıradı

18. «Fasilitator» qanday xızmetti atqaradı?

A. Ustaz, jetekshi; B. Toparlarda is-háreketler nátiyjelerin bahalaydı, toparada kommunikaciyanı rawajlandıradı; C. Seminar, treninglerdi basqaradı, juwmaqların ulıwmalastıradı; D. PQJ, kurs joybarların orınlawda másláhátshi

19. «Moderator» qanday xızmetti atqaradı?

A. Toparlarda is-háreketler nátiyjelerin bahalaydı, toparada kommunikaciyanı rawajlandıradı; B. Seminar, treninglerdi basqaradı, juwmaqların ulıwmalastıradı; C. Ustaz, jetekshi; D. PQJ, kurs joybarların orınlawda másláhátshi?

20. Yaponiyada oqıw jılı neshe kún dawam etedi?

A. 220; B. 240; C. 245; D. 250

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR

1. Alex Moore. Teaching and learning: Pedagogi. Curriculum and culture. USA, 2012. Routledge.
2. Neil Selwyn. Education and Technology: Key issues and Debates. Australia, 2011. Continuum.
3. Heather Fry, Steve Ketteridge, Stephanie Marahall. A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education. USA, 2009 Routledge.
4. Педагогика / Нопедагогик олий таълим муассасалари учун дарслик. У.Иноят, Н.Муслимов, Д.Рўзиева, М.Усмонбоева. – Тошкент: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2013.
5. Pedagogika. // М.Тоxtaxodjaevaning umumiy tahriri ostida. – Т.: О‘zbekiston Faylasuflari Milliy jamiyati, 2010.
6. Ibragimov X.I., Abdullayeva Sh.A. Pedagogika nazariyasi. - Т.: “Fan va texnologiyalar” nashriyoti, 2008.
7. Yuzlikayeva E., Axmedova M., Qurbonova G., Sh.Tashmetova. Umumiy pedagogika. – Т.: TDPU, 2012.
8. Юзликаева Э., Мадьярова С., Янбарисова Э., И.Морхова. Теория и практика общей педагогики. – Т.: ТГПУ, 2014.
9. Калдыбекова А.С. Жалпы педагогика теориясы және практикасы. I. Педагогика теориясы. – Т.: ТДПУ, 2013.
10. Ҳошимов К., Нишонов С., Иномова М., Ҳасанов Р. Педагогика тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1996.
11. Hashimov K., Nishonova S. Pedagogika tarixi. – Т.: О‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.
12. Ҳошимов К., С.Очил. Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1999.
13. Ҳошимов К., С.Очил. Ўзбек педагогикаси антологияси. – Т.: Ўқитувчи, 2010.
14. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т.: Фан, 2006.
15. Omonov X., Xo‘jayev N., Madyarova S., Eshchonov E. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2009.
16. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Т.: IQTISOD-MOLIYA, 2011.
17. Подласый И.П. Педагогика. Москва. Высшее образование. 2003.
18. Пидкасистый П.И. Педагогика. Москва.: Педагогическое общество России, 2006.
19. Пискунов А.И. История педагогики и образования.

QOSIMSHA ÁDEBIYATLAR

20. Мирзиеёв Ш.М Тонкидий тахлил, катый тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-хар бир рахбар фаолиятининг кундалик коидаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил якунлари ва 2017 йил истикболларига бағишланган мажлисдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг нутқи // Халқ сўзи газетаси. 2017 йил 16 январ, №11
21. Мирзиеёв Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. "Ўзбекистон" 2016.
22. Мирзиеёв Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга кўрамиз. "Ўзбекистон" 2017
23. Ўзбекистон президенти Шавкат Мирзиёев 2017-2017 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича ҳаракат стратегияси. 7 февраль 2017 йил.
24. Ҳасанбоев Ж., Тўрақулов Х., Хайдаров М., Ҳасанбоева О. Педагогика фанидан изоҳли луғат. – Т.: Фан ва технология, 2008.
25. Калдыбекова А.С. Умумий педагогика назарияси ва амалиётидан лаборатория машғулоти. – Т.: "Fan va texnologiya" нашриёти, 2013.
26. Niyozov G., Axmedova M. Pedagogika tarixidan seminar mashg'ulotlari. – Т.: NOSHIR, 2011.
27. Манавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т.: А. Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1999.
28. Hartley I. Strategies from Programmed Instructional Technology. – London 2006, 179 p.
29. Heckhausen H. Motivation und Handeln. Berlin: Springer, 2011-244 p.
30. Бордовская Н.В., Резн А.А., Педагогика. СПб: Издательство "Питер", 2000.
31. Слостёнин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н., Педагогика. Москва, Академия, 2015.
32. Гребенюк О.С., Общая педагогика. Калинингр ун-т. Калининград, 1996. 107 с.
33. Слостёнин В.А., Каширин В.А., Педагогика и психология. Москва, Юрайт, 2013.
34. Бартольд В.В., Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы: Жалын, 1993.
35. Бородулина С.Ю. Коррекционная педагогика. Ростов на Дону: "Феникс", 2004.
36. Álewov O'. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáiplesiwi hám rawajlanıwı. – Nókis, «Bilim» 1993.
37. Álewov U., Utebaev T. Qaraqalpaqstanda pedagogika ilminiń qáiplesiwi hám rawajlanıwı.- Toshkent «Fan va texnologiyalar», 2007. 128 b.

38. U.Alewov. Karakalpakiya. // Pedagogicheskaya entsiklopidiya. M., 1993. Tom 3. 647-bet.
39. Pazilov A., Qosnazarov Q., Seytmuratov Q., Qurbaniyazova Z. Pedagogika teoriyasi. Tashkent. «Noshir» 2018.
40. Pazilov A., Qosnazarov Q., Abipov Ğ. Pedagogika-psixologiya terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha túsinirme sózligi. Nókis-«Bilim» 1994.
41. Seytmuratov Q., Pedagogika; atamalar, anıqlamalar. Nókis. 2013.
42. Alewov Ó., Seytmuratov Q. Qaraqalpaqstanda jadidchilik harakati va Seyfulgabit Majitov. Toshkent, «Fan» -2010.
43. Utebaev T.T. Qoraqalpoǵistonda XX asr ikkinchi yarmi–XXI asr boshida tálim-tárbiyaviy fikrlarning rivojlanishi.-Nukus, Bilim, 2015.-198 b.

INTERNET SAYTLAR

44. www.tdpu.uz
45. www.pedagog.uz
46. www.Ziyonet.uz
47. www.edu.uz
48. www.tdpu-INTRANET.Ped

MAZMUNI

Kirisiw.....

1-TEMA. PEDAGOGIKA TARIYXÍ PÁN SÍPATÍNDÁ. ÁYYEMGI JÁMIYETTEGI TÁRBIYA. EŇ ÁYYEMGI DÁWIRLERDEN VII ÁSIRGE SHEKEMGI TÁLIM-TARBIYA HÁM PEDAGOGIKALÍQ PIKIRLER

1.1. Pedagogika tariyxı pániniń mazmunı hám tárbiya metodlarınıń sisteması

1.2. Eń áyyemgi dáwirlerden VII ásirge shekemgi tálim-tarbiya hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı

1.3 Eń áyyemgi jazba esteliklerde tálim-tarbiya máseleleriniń sáwleleniwı

2-TEMA. VII ÁCIRDEN XIV ÁSIRDÍŇ BIRINSHI YARÍMÍNA SHEKEMGI ORTA AZIYADA TÁRBIYA, MEKTEP HÁM PEDAGOGIKALIQ PIKIRLER

2.1. Islam dininiń tarqalıwı, islam ideyalarınıń tálim-tarbiyaǵa tásiiri. Musılman mekteplerinde tálim-tarbiya mazmunı.

2.2. Hadis iliminiń payda bolıwı hám rawajlanıwı.

2.3. Imam Ismayıl al-Buxariydiń xadis ilimin rawajlandırıwǵa qosqan úlesi.

2.4. Imam Isa at-Termiziydiń xadislerdi toplaw hám ilimiy izertlewdegi xızmetleri.

2.5. Sufizm táliymatınıń mánawiy turmısqa tásiiri, Axmed Yassawiy hám Bahawatdin Naqshbandiylerdiń bul baǵdardaǵı xızmetleri.

3-TEMA. SHÍGIS OYANIW DÁWIRINDE PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDÍŇ RAWAJLANIWI. SHÍGIS OYANIW DÁWIRINDE TÁLIM, ÁDEP-İKRALILIQ PIKIRLERDÍŇ RAWAJLANIWI

3.1. IX-XI-ásirler Shıǵıs oyaniw dáwirinde talim hám tarbiya.

3.2. Muxammed Ibn Musa al Xorezmiydin didaktikalıq kóz-qaraslari.

3.3. Abiw Nasr al Farabiy shıǵarmalarında pedagogikalıq pikirler.

3.4. Abu Rayxan al Beruniydin ilimiy-pedagogikalıq kóz-qaraslari.

3.5. Ibn Sino talim hám tarbiya haqqında.

3.6. Shıǵıs oyaniw dáwirindegi mektep hám bilimlendiriw jagdayı.

3.7. Maxmud Qasqariydiń «Devoniy lugat-at-turk» shıǵarmasında tálim-tárbiya máseleleri.

3.8. Yusip Xas Xajibtıń «Kutadǵu-bilik» shıǵarması - aqıl-násiyat shıǵarma sıpatında.

3.9. Axmed Yugnakiydiń «Hibat-ul-haqayıq» shıǵarmasındaǵı didaktikalıq kóz-qaraslar.

3.10. Keyqawıstıń «Qobusnama shıǵarmasınıń tárbıyalıq áhmiyetleri.

4-TEMA. XIV-ÁSIRDİŇ EKINSHI YARIMI HÁM XVI ÁSIRLERDE MAVERENNAXRDA TÁLIM HÁM TÁRBIYA

4.1. Jámiyetlik turmıstıń tárbıya, mektep hám pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwına tási.

4.2. Maverennaxrda Ámir Temur tárepinen oraylasqan mámlekettiń dúziliwi hám onıń ilim, mádeniyat bilimlendiriwdi rawajlandırıwǵa qosqan úlesi.

4.3. Mirza Uligbek hám Zaxiriddin Muxammed Baburdiń pedagogikalıq ideyaları hám aǵartıwshılıq xızmetleri.

4.4. Alisher Nawayı shıǵarmalarında pedagogikalıq pikirler.

4.5. Abdurahman Jamiy hám Jaloliddin Davoniydiń shıǵarmalarında tárbıya hám adamgershilik máseleleri.

4.6. Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Jiyrenshe sheshen shıǵarmalarında tálim-tárbiya máseleleri

5-TEMA. XVII ÁSIRDEN XIX ÁSIRDİŇ BIRINSHI YARIMINA SHEKEMGI TÁRBIYA, MEKTEP HÁM PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDİŇ RAWAJLANIWI

5.1. Buxara ámirligi, Qoqand xám Xiywa xanlıqlarında tálim-tárbiya, mektep hám medreselerde, qızlar mektebinde bilimlendiriwdiń mazmunı.

5.2. Munis Xorezmiydiń “Savodi ta’lim” shıǵarmasınıń kórkemlep jazıwǵa baylanıslı dáslepki shıǵarma.

5.3. Muhammad Sodiq Qashqariyning “Odob as-solihin” shigarmasi – joqari ruwxiy-adeb-ikramlilik sypatlardi qaliplestirish tiyargi derek.

5.4. Dospapbet ham Jiye jirawlarining, Kunxojaning talim-tarbiyaga baylanisli pikirleri

6-TEMA. XIX-ASIRDING EKINSHI YARIMI HAM XX-ASIRDING BASLARINDA TURKSTANDA TARBIYA, MEKTEP HAM PEDAGOGIKALIQ PIKIRLER

6.1. Patsha Rossiyasining bilimlendiriw siyasati. Turkstanda mektepler sisteması. V.P.Nalivkinnig bilimlendiriwdi rawajlandiriwdağı xızmetleri.

6.2. Turkstanda rus mekteplerining ashılıwı. Jergilikli xalıq ushin rus-tuzem mekteplerining sholkemlestiriliwi.

6.3. Turkstanda jadidshilik hareketining en jayıwı, jaña usıl mekteplerin sholkemlestiriwdegi Munavvar Qori, Abdulla Avloniy, Abduqodir Shakuriy, Seyfulgabit Majitovlarning xızmetleri.

7-TEMA. 1924-1991 JILLARDA OZBEKSTANDA BILIMLENDIRIW SISTEMASI HAM PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDING RAWAJLANIWI

7.1. 1924-1991-jillarda xalıq bilimlendiriw sisteması ham pedagogika paninining rawajlanıwı.

7.2. 1924-1991 jillarda hayal-qızlar bilimlendiriw, kasip-texnikalıq ham joqari bilimlendiriw sisteması.

7.3. Sıdıq Rajabov, Jume Orinbaev ham basqada kornekli pedagoglarning doretivshiligi, pedagogika ilimine qosqan ulesleri

8-TEMA. GAREZSIZ OZBEKSTANDA BILIMLENDIRIW SISTEMASI. GAREZSIZLIK JILLARINDA PEDAGOGIKALIQ PIKIRLERDING RAWAJLANIWI

8.1. Garezsiz Ozbekstanda bilimlendiriw tarawında amelge asırılıp atirgan reformalar, Ozbekstan ham Qaraqalpaqstan Respublikaları Konstituciyalarında talim-tarbiya maselerinin sawleleniwi.

8.2. «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızam hám «Kadrlar tayarlawdıń Milliy baǵdarlaması»-Respublikamızda tálim-tárbiyanı shólkemlestiriw hám kadrlar tayarlawdıń huqıqıy tiykarı sıpatında.

8.3. Ǵárezsizlik jıllarında pedagogikalıq pikirler rawajlanıwınıń tiykarǵı baǵdarları. Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Kárimovtıń shıǵarmalarında joqarı mánawiyatlı shaxstı qalıplestiriwge baylanıslı konseptual pikirlerdiń bayan etiliwi.

8.4. Ǵárezsizlik jıllarda pedagogikalıq pikirlerdiń rawajlanıwı.

8.5. Ózbekstan Respublikasınıń jánede rawajlandırıw boyınsha 2017-2021 jıllarǵa mólsherlengen «Háreketler strategiyası»nda tálim-tárbiya máseleleri.

9-TEMA. Eń ÁYYEMGI DÁWIRLERDEN XIX ÁSIRDİŇ BIRINSHI YARİMİNA SHEKEMGI DÚNYA PEDAGOGIKA ILIMINİŇ RAWAJLANIW TARIYXI. Ya.A.KOMENSKIYDİŇ PEDAGOGIKALIQ TEORIYASÍ

9.1. Áyyemgi Shıǵıs, áyyemgi Greciya, áyyemgi Rim mámleketlerinde mektep hám tárbiya.

9.2. Áyyemgi Grek filosofları tárbiya haqqında. Áyyemgi Rimde pedagogikalıq ideyalardıń rawajlanıwı.

9.3. XII ásirde Rossiyada pedagogikalıq ádebiyatlardıń basıp shıǵarılıwı. Rus pedagog-ilimpazlarınıń pedagogikalıq ideyaları.

9.4. Batıs Evropada mektep hám pedagogikalıq pikirler. I. Pestalocci, A. Disterberglerdiń pedagogika ilimin rawajlandırıwdaǵı ornı.

9.5. Yan Amos Komenskiydiń pedagogikalıq teoriyası.

10-TEMA. XIX ÁSIRDİŇ EKINSHI YARİMİ-XX ÁSIRDE DÚN'YA PEDAGOGIKA ILIMINİŇ RAWAJLANIWİ. K.D.USHINSKIYDİŇ PEDAGOGIKALIQ MIYRASÍ

10.1. XIX ásirdiń aqır -XX ásirde Batıs Evropa, AQSh, Rossiyada reformatorlıq pedagogikası hám onıń tiykarǵı baǵdarları.

10.2. M.V.Lomonosov hám onıń rus pedagogıkası menen mektepleriniń rawajlanıwındaǵı ornı.

10.3. L.N.Tolstoydıń pedagogikalıq kóz-qarasları.

10.4. K.D.Ushinskiydiń didaktikalıq kóz-qarasları hám pedagogikalıq miyrası.

11-TEMA. HÁZIRGI DÁWIRDE DÚN'YA MÁMLEKETLERI TÁLIM SISTEMASI HÁM PEDAGOGIKA PÁNINIŇ RAWAJLANIWÍ

11.1. Dún'yanıń ekonomikalıq jaqtan rawajlangan mámleketlerindegi tálim sistemaları hám modelleri.

11.2. XX ásir dún'ya tálim sistemasındaǵı global tendenciyalar, pedagogika iliminiń rawajlanıw baǵdarları.

11.3. Xalıqaralıq joybarlar hám tálim baǵdarlamaları.